

Dobové pozadí
filosofie 19. století

Dobové pozadí filosofie 19. století

Studijní opora

Na základě uvedených publikací a informačních zdrojů s didaktickým záměrem sestavil,
komentáři a poznámkami opatřil a spojovacím textem provázal

D Vladimír Šiler

OSTRAVSKÁ
UNIVERZITA
FILOZOFICKÁ FAKULTA

Ostrava 2018

Vladimír Šiler
Dobové pozadí filosofie 19. století
Studijní opora pro kombinované studium

Obálka: MgA. Vendula Šafářová, Ph.D.

© Ostravská univerzita, Filozofická fakulta, 2018

Obsah

Jak pracovat s touto učebnicí.....	7
Dějiny a dějepiscectví jako filosofický problém	11
Evropa v 19. století.....	23
Amerika v 19. století.....	69
Diktatoriánské období	73
Dějiny každodennosti, dějiny mentalit, mikrohistorie	81
Lidová kultura	93
Dějiny výtvarného umění 19. století	103
Literatura 19. století a filosofie.....	113
Hudba 19. století a filosofie	115
(Znovu)objevení Orientu na Západě	121
Věda a technika v 19. století	141
Otázky a podněty k zamyšlení	175
Seznam příloh.....	179

Jak pracovat s touto učebnicí

Fakticky jde jen o pomůcku, která má zejména studentům kombinovaného studia usnadnit práci s obstaráváním materiálů. Navíc je určena jen pro podpůrnou, přípravnou část vlastního studia dějin filosofického myšlení. Její látka není přímo předmětem kontroly studia při závěrečné zkoušce z daného předmětu. Předpokládá se, že studenti si tuto publikaci nebo její vybrané části prostě přečtou a získají poznatky, které se jim mohou hodit při úzce zaměřeném studiu dějin filosofie. Proto v textu nejsou typické prvky školských učebnic – bohaté členění, pestrá typografie, rámečky a tabulky. Text je určen prostě k přečtení a pochopení, ne k zapamatování.

Dějiny filosofie je zajisté možno studovat i bez přihlédnutí k dobovým souvislostem. Například pozitivismus či analytická filosofie se tváří jako ryze racionální postup abstrahovaný od subjektu a jeho intuic či emocí, stejně jako od doby a společnosti a jejích zákonitostí hospodářských či kulturních. Přesto ale porozumíme třeba Comtově tendenci zakládat pozitivistickou „církev“ lépe, uvědomíme-li si, že se tak děje v atmosféře postupující sekularizace společnosti. Stejně tak pochopíme Wittgensteinovu posedlost logikou plastičtěji, nahlédneme-li také do jeho deníků a osobních poznámek, z nichž nám vyvstane obraz myslitele, který se silně zajímal o umění a estetiku a kladl si otázky náboženské, jež však ve své filosofii neřešil.

Znalost dobového pozadí a komplexních souvislostí patří k běžnému akademickému studiu nejen dějin filosofie, ale třeba také teologie či umění – ale to až právě od 19. století, kdy se ustavily vědy, jimž říkáme humanitní a společenské, kdy se rozšířilo povědomí o provázanosti dějů a jejich proměnách v čase. Scholastika se kdysi studovala jako disciplína, jež nemá vývoj, nýbrž trvá neměnně, vnuknuta člověku samotným Bohem. Podobně akademická malba měla pocit, že její kanonizované zpodobování reality je absolutní a nevládnou v něm žádné módy. Jenomže právě 19. století skoncovalo se všemi scholastikami i akademismy jakožto a-historickými obory a upřednostnilo myšlení a tvorbu v modu přiměřeném době, tedy moderním. Sama doba, tedy komplex souvislostí kulturních, společenských i mentálních, stejně jako dějiny, tedy představa smysluplné kontinuity událostí, začínají být středem pozornosti myslitelů, jako byl třeba Hegel nebo Marx. Sama osobnost myslitele je najednou stejně důležitá jako jeho myšlení, jak můžeme vidět na Kierkegaardovi nebo Nietzscheovi. O umělcích to ostatně bylo známo už dříve, přinejmenším od doby, kdy Vasari začal psát životopisy malířů.

Osvícenství jako myšlenkový směr bylo realizováno v praxi ve společenských reformách absolutistických vládců a vyvrcholilo ve francouzské revoluci. Teorie přírodovědců Darwina a Mendela měly dalekosáhlý dopad na nově vznikající vědy, jako byla etnologie či pedagogika, ale také na politické ideologie. Idealismus německých filosofů se myšlenkově formuje v těsné souvislosti s romantickým básnictvím, literaturou i malířstvím, filosofové básně svých souputníků četli, a dokonce se s básníky přátelili, a ti na oplátku občas také filosofovali. Na jedné straně je to prostě milé zpestření a doplnění povědomí o dobové filosofii, když víme, zda Kierkegaard mohl jezdit vlakem a čím si Marx asi tak svítil, když večer studoval. Ale o pouhé kuriozity nám nejde a neměli bychom u nich skončit. Jde nám o hlubší a širší souvislosti, kdy jedno bez druhého úplně nepochopíme – například postupný zrod myšlenky lidských a občanských práv a jeho ekvivalent v řešení problémů otroctví a otrokářství či volebního práva žen nebo praxe dětské práce v továrnách. Bez povědomí o specifické politické situaci Británie a o povaze její viktoriánské epochy nepochopíme rozdíl mezi „ostrovním“ a „kontinentálním“ myšlením, který je ve filosofii

poměrně zásadní a částečně se přenesl i na Spojené státy, jež se pak myšlenkově vůči Evropě vymezují.

Klasické univerzitní studium bylo zahajováno jako *studium generale*, filosofická fakulta byla vlastně přípravkou na skutečné studium na specializovaných fakultách. V 19. století se ustavilo moderní „humboldtovské“ pojetí univerzity a její přípravy – gymnázia. Náš kurz dějin filosofie 19. století tedy začíná z gruntu, studiem obecných souvislostí, humanitním a společenskovědním základem. Pro absolventy gymnázií by to nemělo být nic nového.

Začneme poukazem na metodologické problémy samotného dějepiscectví, jež jsou ostatně také problémem filosofickým.

Pak by si měl student přečíst a prostudovat vlastní faktografickou látku obecně pojatých dějin 19. století, nejlépe s povědomím, že i tyto základní učebnice mohou být koncipovány poměrně značně odlišně. K tomuto účelu nabízíme rozsáhlý výťah z publikace Michaela Rapporta *Evropa 19. století* v samostatné kapitole a doporučujeme učebnici *Kapitoly z dějin 19. století* kolektivu autorů z plzeňské univerzity, jež je v Přílohách. V tomto případě nejsou nijak zvlášť zdůrazňovány konkrétní souvislosti s dobovým myšlením či filosofií. Jde skutečně jen o dobové pozadí, konkrétně politické dějiny Evropy. Tato základní osa klasicky pojatých dějin nám poslouží jako osnova, páteří linie, k níž jsou v dalších kapitolách připojovány dílčí sondy a odbočky, jež ji doplňují v tom, co v ní chybí.

Stručně jsou zmíněny základní záchytné body umožňující nám koordinovat dějiny Evropy s dějinami Ameriky.

Následně by bylo vhodné totéž absolvovat ještě jednou, tentokrát se specifickým důrazem na umění a vůbec širší kulturní souvislosti. Kulturní člověk by vůbec měl své povědomí o umění kultivovat neustále. Samostatná kapitola přináší útržkovité poznámky o dějinách malířství, sochařství, architektury i designu, jež mohou být vodítkem při promýšlení vazeb mezi vizualitou a filosofií. Pro inspiraci jsou dodány také podněty týkající se literatury a hudby. Souvislosti s filosofií jsou v tomto případě poměrně zřetelné a povědomí o vzájemných vazbách je i pro „čistého“ filosofa užitečné.

Jistým protipólem „vysoké“ kultury a „vznešenému“ umění je takzvaná „lidová kultura“. Neuškodí dokreslit si obrázek o době, kdy se „národopis“ jako vědecká disciplína ustavoval a kdy hrál významnou roli v životě společnosti, zejména v „národním obrození“.

Podobným protipólem „velkým“, myšleno „politickým“ dějinám jsou „malé“ dějiny, pěstované až od druhé půle 20. století a koncipované jako dějiny každodennosti, dějiny mentalit nebo psané jako mikrohistorie. Ve stručné kapitole poskytujeme návod k tomuto nevšednímu, ale neobyčejně plodnému a zajímavému přístupu k dějinám.

Nebude na škodu, když si studenti uvědomí rozdíl perspektiv a porovnájí českou s nějakou jinou, třeba americkou. České dějiny známe pravděpodobně nejlépe, mohou nám tedy být dobrým odrazovým můstkem a srovnávacím etalonem pro porozumění jiným kulturám a mentalitám. K tomu může pomoci i kapitolka odkazující na setkání Západu a Východu, tedy evropské objevení a docenění Orientu.

Tuto část učebnice ukončuje kapitolka s faktografickými údaji o vědeckých objevech a technických vynálezech, které jsou většinou skutečně jen drobnou kuriozitou, jež sice zaujme, ale zřejmě není nutno si ji pamatovat. Ale i střípky vědomostí dotvářejí komplexní povědomí o celku, jímž je pro nás pohyb filosofického myšlení v 19. století.

Konzervativní charakter vysokoškolského skriptu podtrhuje i užití písmo, připomínající tisk z 19. století (fonty Old Newspaper, Goodfish a Behrenschrift).

Publikaci není nutno tisknout, dá se dobře číst i na monitoru či displeji. V textu není třeba si podtrhávat. Pokud už ale někdo chce či potřebuje mít verzi v papírové podobě, je určena k oboustrannému tisku (šetří papír) a případně kroužkové vazbě (lichá strana má být na otevřené dvoustraně vpravo). Rovněž je možno si případně z úsporných důvodů vytisknout jen vybrané pasáže. Části textu je možno si zkopírovat a v editoru upravit podle vlastní potřeby.

Dějiny a dějepiscectví jako filosofický problém

Motto: Dějiny píší vítězové

My jsme vítězové, my, kteří jsme byli přivedeni k tomuto tématu, tomuto studijnímu textu. Stojíme na konci jisté časové kontinuity, jemuž říkáme přítomnost. Nemůžeme se zbavit toho, co jsme zažili, poznali. Třeba svého češství. Nebo postmoderny. Své perspektivy – zakotvení v tady a teď. Lhostejno, jsme-li na to hrdí či ne. Došli jsme na pomyslný vrchol, zaujali jsme pozici ve středu, rozhlížíme se kolem. A naše patření je onou dominancí vítězů – my hledíme a pohledem si přisvojujeme, přehlédnuté soustředíme k sobě.

Podle těchto teorií tedy existují různé, paralelní dějiny, tedy i různá 19. století, tak jako různé Evropy. Časy a prostory jsou relativní, zahušťují se či zakřivují podle různých okolností, mimo jiné také podle stanoviska pozorovatele, badatele. Existují legitimní perspektivy hospodářské, feministické, marxistické, spirituální (duchovní, náboženské, teologické) apod.

Třeba druhá generace francouzské historiografické školy *Annales* se začala zaměřovat kromě jiného také na dějiny mentalit. To je jistě zcela jiný aspekt než třeba mikrohistorie, zkoumající svět a život a dobu a společnost optikou jediného konkrétního člověka, obvykle obyčejného.

Docela jinak mají právo vidět kontinuity dění ti, kdo sledují umění a jeho proměny (vývoj či úpadek).

„Sociální dějiny“ či „historická sociální věda“ v kombinaci s antropologickými hledisky dávají jiný výsledek než metody striktně marxistické, redukující ducha, kulturu, na nadstavbu ekonomiky. I když obojí do dějepiscectví zahrnují i hospodářství.

Musíme odlišit vulgární marxismus v dějepiscectví, šablonovitě uplatňující „materialistická“ hlediska ve své metodologii, od marxismu podléhajícího dobové ideologii, který zkresloval historická fakta i jejich interpretace podle momentálních přání vládnoucí partaje, a od seriózních historiků pracujících částečně marxistickými metodami, jako je třeba Eric Hobsbawm nebo Immanuel Wallerstein

Historiografie se v závěru 20. století často posouvá až k sémiotice, povzbuzena k tomu Rolandem Barthesem, Cliffordem Gertzem, a vůbec novou kulturní antropologií a pozdním strukturalismem.

Dějepisectví se posouvalo na škále od „vědeckých popisů pátrajících po zákonitostech“ k „interpretacím usilujícím o pochopení významu či smyslu“.¹

A k tomu přišla ještě postmodernistická teze, že něco jako smysl či význam neexistuje, resp. je jich tolik co čtenářů

Škola *Annales* po pádu bipolárního světa změnila své zaměření, metody i předpokládané cíle. Také přejmenovala svůj časopis. Opět se vrátila k důrazu na společnost. Jde jí sice o historii, ale je si dobře vědoma, že své dějepiscectví provozuje v konkrétní společnosti tady a teď.

Proč je pro nás 19. století důležitější než jiné epochy minulosti? Protože se nás lidsky ještě týká. Čas měříme podle toho, co mohou pamatovat nejstarší pamětníci – naši současníci. Ti se ale narodili už ve 20. století. Avšak žili souběžně s pamětníky, kteří se

¹ IGGERS, Georg G. *Dějepisectví ve 20. století*. Praha 2002, s. 118.

narodili v 19. století. Moje babička se narodila v 19. století. V mládí jsem se ještě setkával s lidmi, kteří se narodili v poslední dekádě 19. století a jistým nepřímým způsobem jsem byl v doteku s lidmi, jejichž datum narození bylo třeba 1873, 1879 – vídal jsem ta data na hřbitově na hrobech příbuzných, na popiscích v rodinném albu apod. Pět generací nazpět je ještě míra, kterou obsáhne lidská paměť, rodová tradice.

Navíc o 19. století platí, že tehdy vzniklo prakticky vše, z čeho dodnes žijeme – sociálně, kulturně, technicky. V budovách z té doby se běžně pohybujeme. Matka si mě přinesla z porodnice do domu, který byl postaven v roce 1899. Způsob života, který vedeme, se zrodil v 19. století, společenská třída, k níž náležíme, se utvářela právě tehdy.

Je to samozřejmě relativní tvrdit, že některé století bylo převratné. Říká se třeba o 18. století, že na jeho počátku by si lidé ještě rozuměli se středověkem, na jeho konci už ale s námi. V tomto smyslu je nám celé 19. století vlastně velmi blízké, nikoli zásadně cizí.

Když se ohlížíme za 19. stoletím, byť třeba nikoli nostalgicky, jen z čistě vědeckého zájmu, nemůžeme už si odmyslet postmoderní perspektivu, jež na konci 20. století poznamenala svými reinterpetacemi dějin, zrušením kontinua, jednotné linky časové osy, jakékoli další myslitelné dějepisectví. Filosofie dějin, téma jednou nastolené, nám vpálila cejch, který nám znemožňuje napříště se opájet iluzí vědecké objektivity, akademické neutrality. Svět už pro nás po postmoderně nemůže být jako dřív. Modernu, její optiku, její filosofii dějin, její životní pocit, mentalitu, či jak tomu budeme říkat, už nemůžeme rekonstruovat, ani z čistě vědeckých důvodů. Už víme, že vše jsou jen interpretace, dokonce interpretace interpretací.

Není úkolem toho vstupního textu problematizovat téma. Obecné dějiny 19. století mají být pouze pozadím, kontextem pro dějiny filosofického myšlení dané epochy. Že se samo pojetí dějin filosoficky komplikuje, vyplyne pak z příslušných filosofických kapitol. Ale musíme upozornit na úskalí, nabádat k obezřetnosti, vybízet ke kritickým postojům a metodické skepsi.

Dějepisectví bylo v 19. století výrazně ovlivněno Hegelovou koncepcí dějin jako kontinuální vzestupné linie, v níž každá fáze překonává předchozí (co krok, to pokrok). Svůdná myšlenka pokroku inspirovala nejen Marxe, ale později i darwinovské evolucionisty. Dějiny se najednou daly psát jako historie vzestupů či úpadků – podle toho, jaké ideologické předznamenání pisatel své perspektivě dal. Mohly se lišit podle toho, zda autor upřednostňoval pomalý, plynulý pokrok mírnou evolucí, nebo požadoval rázné skoky v podobě radikálních revolucí. Trvalo nám dlouho, než jsme tato dějinná kontinua dokázali odhalit jako paradigmatický předsudek, který nemá nic společného s objektivitou. Konzervativci a liberálové, osvícenci a romantici si zkrátka nasazovali různé brýle.

Dále měl na historiografii značný vliv pozitivismus – Comtem vytvořená metoda, jež se rovněž stala paradigmatickým modelem zdánlivě jediné správné, logicky nutně objektivní vědy, každé vědy. Dějiny se začaly psát s chladným, subjektivitě prostým odstupem, s důrazem položeným na „fakta“, což byly tehdy především prameny listinné povahy, svědčící o „událostech“, základních stavebních kamenech jakéhokoli dějepisu. Pozitivisté nabyli dojmu, že dějiny je třeba popisovat za pomoci systematické práce s písemnými dokumenty, podrobenými pečlivé kritice – čili bez jakýchkoli romantických intuic nebo věroučných předpokladů. Tato metoda se u nás projevila už v díle Františka Palackého, ale v plnosti se stala převládající akademickou metodou až v dějepiseckých školách vycházejících od Jaroslava Golla (Gollova škola). Historik má být především analytikem, principiálním skeptikem, který ničemu nevěří, ale vše podrobuje kritickému zkoumání, nemá být vypravěčem, natož pak filosofem. Historici vytvořili napříč tehdejším světem něco jako cech,

vznikly unifikované univerzity, muzea, učené společnosti, akademické vědecké instituce, četné časopisy a standardizované edice. Historik musel být věcný, nezaujatý, osobní hledisko, dojmy a názory zcela vyloučil, líčené události nikdy nehodnotil. I v dějepisectví se uplatnila spíše comtovská sociologie než stále romantismem obestřená psychologie. Dějepisci se přidržovali nových poznatků získaných ekonomickými vědami, zužitkovávali aktuální archeologické objevy. Touto chladnou věcností se lišili zejména od všelijak politicky a nacionalisticky nastavených historiků, kteří měli zato, jako třeba náš Palacký, že zásadním hybatelem dějin je „stýkání a potýkání Čechů s Němci“. Masaryk, pozitivistický sociolog, zase tvrdil, že smyslem českých dějin je „dokončit českou reformaci“. Katolický historik Josef Pekař s nimi vášnivě polemizoval. Spor o „smysl českých dějin“ se ostatně táhl už od Dobrovského až třeba po Jana Patočku. Pozitivistická historiografie se postupně stala nezáživnou disciplínou bez vztahu k reálnému životu. Navzdory tomu, že se oháněla svou objektivitou, její obraz historické reality byl ve skutečnosti plochý, silně redukován na vybrané deterministické, mechanistické „zákonitosti dějin“.

Souběžně s pozitivistickým dějepisectvím se ale pěstovalo i psaní dějin zohledňující více kulturní realie, umění, i lepší porozumění novým koncepcím psychologickým. Na dlouho inspirativní byly práce Jacoba Burckhardta a později Johana Huizingy.

V roce 1929 založil Marc Bloch revue *Annales* a z okruhu jejích přispěvatelů vzešlo zcela jiné dějepisectví, než bylo už dávno vyčpělé, ale dodnes stále intenzivně pěstované pozitivistické pojetí dějin.

Na přelomu 60. a 70. let 20. století pak byly všechny historiografické koncepce podrobeny zásadní kritice ze strany myslitelů, pro něž se později užilo označení postmoderní. Zpochybnili nejen každý pokus o vyložení smyslu dějin, ale i sám pojem smyslu, významu. Od té doby už nikdy nemůžeme podlehnout iluzi, že je možno nějakou minulou epochu rekonstruovat, zejména ne pomocí nějakého jednoduchého metodologického modelu. Budeme tedy i dějiny filosofie 19. století studovat s povědomím, že učebnice sice zpravidla nemohou jinak než zjednodušovat a zobecňovat, ale pravdu, historickou pravdu můžeme formulovat jen jako interpretativní opci, jeden z možných náhledů.

Zde je malý přehled základních titulů literatury, která o problému pojednává.

IGGERS, Georg G. *Dějepisectví ve 20. století*. Praha: NLN, 2002. ISBN 80-7106-504-8.

HOLZBACHOVÁ, Ivana. *Škola Annales a současné pojetí dějin*. (Antologie textů). Brno: MU, 1995. ISBN 9788021010987.

HORSKÝ, Jan. *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním. Úvahy o povaze, postupech a mezích historické vědy*. Praha: Argo, 2009, 340 s. ISBN 978-80-257-0124-9. Recenze od Michaely Havelkové je v Přílohách.

TŘEŠTÍK, Dušan. *Myslíti dějiny*. Praha: Paseka, 1999. ISBN 80-7185-229-5.

ČORNEJ, Petr. *Historici, historiografie a dějepis*. Praha: Karolinum, 2016. 486 s. ISBN 9788024632766.

HALBWACHS, Maurice. *Kolektivní paměť*. Praha: Slon, 2009. ISBN 978-80-7419-016-2.

Recenze: NOVOTNÝ, Lukáš, Historická paměť podle Maurice Halbwachse, Dostupné z: <http://www.socioweb.cz/index.php?disp=temata&shw=266&lst=116>

LÖWENSTEIN, Bedřich. *Víra v pokrok. Dějiny jedné evropské ideje*. Praha: Oikúmené, 2009. ISBN 9788072983032. Recenze Tomáše Hermanna je v Přílohách.

Dobry, a přitom poměrně stručný přehled nových metod dějepisectví, zejména jde-li o dějiny pojaté široce, tedy jako dějiny kultury, kulturní dějiny, podává Milena Lenderová v kolektivní monografii:

LENDEROVÁ, Milena; JIRÁNEK, Tomáš; MACKOVÁ, Marie. *Z dějin české každodennosti. Život v 19. století*. Praha: Karolinum, 2009, s. 387–412. ISBN 978–80–246–1683–4.

(Celá tato pasáž je v Přílohách ke kapitole Dějiny každodennosti, dějiny mentalit, mikrohistorie.)

Věřím, že ten, kdo si přečte tento dějepisný úvod k filosofickému kurzu, prolistuje několik doporučených knížek, prohlédne si nějaké obrázky, zhlédne pár dokumentů, už nebude stejný. Už to nebude týž člověk jako dřív: bude lépe připraven porozumět světu a duchovním obzorům myslitelů 19. století.

Periodizace

Obecně se dnes ve vědách prosazuje koncepce, že 19. století bylo „dlouhé“, protože je nutno začít je počítat už od francouzské revoluce (1789) a uzavřít vzplanutím první světové války (1914). Naproti tomu 20. století je „krátké“ už tím, že je začínáme počítat od první světové války. Uzavírá je podle některých rok 1989, pád bipolárního světa, jímž začíná nová epocha, případně rok 2001, kdy spektakulární pád newyorských dvojčat zvesňuje příchod jiné éry. O obtížích chronologií a periodizací si můžeme přečíst úryvek z učebního textu historika Martina Wihody *Historický čas a jeho kategorizace*, který je v Přílohách.

Problémy jsou rovněž s užíváním výrazů moderna, moderní. Sociologie a jiné společenské vědy zpravidla za modernu, moderní dobu pokládají věk počínající prudkou industrializací a urbanizací, což znamená v případě Británie už 80. léta 18. století, na kontinentu místy o 20 i 30 let později. Modernu odlišují od tradice, moderní dobu od epochy premoderní. V oblasti umění, konkrétně malířství, se pojem moderní chápe buď už od impresionistů (70. léta 19. století), nebo až od prvních avantgard, jako byl kubismus a abstrakce, tedy až od první dekády 20. století. Zato v architektuře se výraz moderní vztahuje až na to, co vychází z hnutí a školy Bauhaus, tedy od 20. let 20. století. Za otce moderního románu je pokládán Dostojevskij (*Zločin a trest*, 1866). My však běžně jako moderní označujeme to, co je módní, co je aktuální právě teď – a nemoderní je nejen vše, co vychází z tradice, ale i to, co prostě vyšlo z módy. Situaci komplikuje i to, že v angličtině se výrazy modern, modernity, modernism užívají v každé disciplíně jinak, někdy označují to, čemu my říkáme novověk, nová doba (např. early modernity je 17. a 18. století, pro nás raný novověk). Jindy se jimi míní prostě cosi nového, aktuálního, módního, i když to bývá také někdy přesněji označováno jako contemporary (současné). Postmodernisté tvrdí, že reflektují modernu jako epochu, která se před jejich zraky jeví jako uzavřená. Stojí-li tedy na pozici post-, za modernou, musejí být schopni modernu přesně vymezit. Zabývají se ale spíše příznaky jejího soumraku a spatřují je v různých událostech 20. století. Jiní ale zase tvrdí, že moderna se v očích postmodernistů jeví jako uzavřená prostě proto, že ji reflektují, ve skutečnosti ale moderna trvá, jen se možná v poslední době radikalizuje. Ať tak nebo tak, moderní doba se významně pojí právě s 19. stoletím.

Zmíněné periodizace však nemusí být vhodné pro dějiny filosofie. Vnucuje se sice myšlenka, že éra osvícenství vrcholí francouzskou revolucí, ale právě tak i dílem Immanuela Kanta († 1804). Jde-li o dějiny, pak by možná signifikantní byla Hegelova koncepce dějin formulovaná sice postupně, ale symbolicky završená knihou *Filosofie dějin* (1823, Hegel umírá roku 1831, kniha je vydána až posmrtně v roce 1837). Jak uzavřít 19. století ve filosofii? Nietzsche umírá v roce 1900, což nám připadá jako mimořádně elegantní datum, až na to, že v té době už Nietzsche dávno nic nepsal. Nicméně jako prorok soumraku je vhodný. Přetáhneme-li však záběr až do roku 1914, zjistíme, že právě na přelomu století se ve filosofii dějí věci, které revolučně překračují to, co se až dosud dělo. To, co se v myšlení 20. století jeví jako převratné, nastalo už na sklonku století minulého.

Ponechme tedy klidně filosofii periodizaci, jaká jí bude v té které koncepci přiměřená. V této publikaci ale pro jistotu prodlužujeme 19. století až do roku 1914.

Dějiny 19. století

Co číst? A jak si studovanou látku rozvrhnout?

Pro základní informaci stačí běžné středoškolské (gymnaziální) učebnice. Např. tato: HOCHTEL, Marian; KAŠKA, Václav; ŠAUR, Josef et al. *Dějiny 19. století pro střední školy*. Praha: Didaktis, 2016, 184 s. ISBN 978-80-7358-247-0.

Pro seriózní studium je lépe řídit se doporučeními vysokoškolských učitelů v jejich speciálních předmětech. Takový předmět vypadá například takto:

Témata seminářů a literatura:

1. Evropa po napoleonských válkách. Vídeňský kongres a velmocenský systém. Hlavní znaky 19. století.

Důsledky napoleonských válek pro politické uspořádání Evropy. „Koncert velmocí“ a Svatá aliance. Průmyslová revoluce a světová dominace Evropy. Význam průmyslové revoluce pro budování občanské společnosti. Hlavní politické ideologie 19. století (liberalismus, konservatismus, socialismus, nacionalismus).

Literatura:

Norman Davies, *Evropa. Dějiny jednoho kontinentu*, Praha 2000 (kapitola X. Dynamo. Motor světa, 1815–1914, s. 777–913. (Základní přehledový text, vhodný pro všechna další témata seminářů.)

Michael Rapport, *Evropa 19. století*, Praha 2011, s. 15–64 (kapitoly 1–3).

2. Restaurace, romantismus a revoluce. Evropa 1815–1831–1848.

Restaurace Bourbonů ve Francii, červencová revoluce (1830) a její ohlas v Evropě (vznik Belgie, listopadové povstání v Kongresovém Polsku). Kultura romantismu a nacionalismus. Německá otázka po napoleonských válkách. České země a rakouské císařství v tzv. době předbřežnové.

Literatura:

Francois Furet (ed.), *Člověk romantismu a jeho svět*, Praha 2010.

Milan Hlaváčka a kol., *České země v 19. století. Proměny společnosti v moderní době*, 2 sv., Praha 2014.

Michael Rapport, *Evropa 19. století*, Praha 2011, s. 67–143. (kapitoly 4–7).

Miloš Řezník, *Za naši a vaši svobodu. Století polských povstání, 1794–1864*, Praha 2006.

Hagen Schulze, *Stát a národ v evropských dějinách*, Praha 2003.

Jiří Štaif, *Obezpečená elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830–1851*, Praha 2005.

Velké dějiny země Koruny české, sv. IIa, IIb, 1792–1860, Praha 2013.

3. Revoluce a kontrarevoluce v Evropě 1848–1851.

Trojí revoluce: politická, sociální, národní. Únorová revoluce ve Francii a její vliv na Evropu. Pád Metternicha a revoluce v Rakouském císařství (italské državy, Uhry, České země). Revoluční vlna v německých státech. Frankfurtský sněm a pokus o sjednocení Německa. Porážka revolucí: vznik II. císařství ve Francii, neoabsolutismus v Rakousku.

Literatura:

Jan Randák, *Kult mrtvých. Smrt a umírání v revoluci 1848*, Praha 2008.

Michael Rapport, *Evropa 19. století*, Praha 2011, s. 144–168 (kapitola 1–3).

Jonathan Sperber, *The European Revolutions, 1848–1851*, 2. ed., Cambridge 2005.

4. Východní otázka v 19. století.

Národně-osvobozovací hnutí na Balkáně, vznik národních států. Krize Osmanské říše a pokusy o její řešení. Východní otázka v mezinárodní politice (krymská válka 1853–1856, velká východní krize 1875–1878, bosenská krize 1908, balkánské války 1912–1913).

Literatura:

Hradečný, *Řekové a Turci. Nepřítelé nebo spojenci*, Praha 1999 (o vývoji v 19. století viz I. kapitola).

Misha Glenny, *Balkán: nacionalismus, válka a velmocí*, Praha 2003.

Alan Sked, *Úpadek a pád Osmanské říše*, Praha 1996.

Milan Šedivý, *Krvavá odysea: řecký boj za nezávislost 1821–1832*, Praha 2011.

Dále viz příslušné svazky z ediční řady Dějiny států Nakladatelství Lidové Noviny Praha.

5. Budování států a vytváření národů: Itálie a Německo.

Sjednocování Itálie a Německa jako otázka mezinárodní politiky. Vývoj Itálie a Německa po sjednocení: specifika domácí politiky, snaha o budování koloniálního impéria.

Literatura:

- John A. Davis (ed.), *Italy in the Nineteenth Century, 1796-1900*, Oxford 2000.
Helmut Müller, *Dějiny Německa*, Praha 1995.
Thomas Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1800-1918*, 3 vols., München 2013.
Giuliano Procacci, *Dějiny Itálie*, Praha 1997.
Michael Rapport, *Evropa 19. století*, Praha 2011, s. 184-207 (kapitola 10).
Hagen Schulze, *Stát a národ v evropských dějinách*, Praha 2003.
Luboš Taraba, *Krve po kolena. Solferino 1859 – zlom ve válkách o sjednocení Itálie*, Praha 2011.
Otto Urban, *Vzpomínka na Hradec Králové*, Praha 1986.

6. Evropské migrace v 19. století

Sociální aspekty migrací (pracovní migrace kontinentální a mezikontinentální, hlavní příklady: Italové, Irové, Poláci). Politické aspekty migrací (revoluce a migrace, hlavní azylové země: Francie, Belgie, Velká Británie).

Literatura:

- Klaus J. Bade, *Evropa v pohybu. Evropské migrace dvou staletí*, Praha 2004.
Friedrich Lengler, *Metropole der Moderne. Eine europäische Stadtgeschichte seit 1850*, München 2013.

7. Rusko v 19. století.

Rusko po napoleonských válkách. Absolutismus Mikuláše I. Hlavní ideové proudy ruského myšlení (slavjanofilství, zapadnictví). Formování ruské národní kultury. Expanze na Kavkaz. Krymská válka. Alexandr II. (1855-1881) a tzv. Velké reformy. Expanze do Střední Asie. Formování opozičního hnutí. Opozice vůči režimu (liberálové, socialisté), revoluční terorismus. Vláda Alexandra III. (1881-1894) a Mikuláše II. (1894-1917). Rusko-japonská válka. První ruská revoluce (1905-1906) a vznik Státní dumy. Specifika ruského politického systému po roce 1906.

Literatura:

- Orlando Figes, *Lidská tragédie. Ruská revoluce 1891-1924*, Praha – Plzeň 2000.
Geoffrey Hosking, *Russia. People and Empire 1552-1917*, Cambridge 1997.
Richard Pipes, *Rusko za starého režimu*, Praha 2004.
M. Švankmajer et al., *Dějiny Ruska*, 6. vyd., Praha 2010.
Václav Veber, *Mikuláš II. a jeho svět. Rusko 1894-1917*, Praha 2000.

8. Francie mezi císařstvím a republikou (1850-1914): hledání moderní identity.

Ludvík Napoleon Bonaparte a vznik II. císařství. Specifika politického systému císařství. Francouzská zahraniční politika za Napoleona III. Prusko-francouzská válka (1870), povstání Komuny a vznik III. republiky. Republikánská idea a francouzská společnost. Politické krize III. republiky (Boulangerova aféra, Panamský skandál, Dreyfusova aféra).

Literatura:

- Georges Duby a kol., *Dějiny Francie od počátků po současnost*, Praha 2003, s. 501-614 (kapitoly 23-26).
Marc Ferro, *Dějiny Francie*, 2. vyd., Praha 2009.
François Furet, *Francouzská revoluce*, díl 2, *Ukončit revoluci. Od Ludvíka XVIII. po Julese Ferryho (1815-1880)*, Praha 2007.

9. Židé v evropské společnosti v 19. století

Odlíšné modely židovské emancipace. Asimilace Židů v rámci většinové společnosti. Antisemitismus jako extrémní forma nacionalismu, reakce na liberalismus a vytváření občanské společnosti.

Literatura:

- Norman Davies, *Evropa. Dějiny jednoho kontinentu*. O antisemitismu zvl. s. 859-865.
Michal Frankl, *„Emancipace od židů“. Český antisemitismus na konci 19. století*, Praha – Litomyšl 2007.
Brigitte Hamannová, *Hitlerova Vídeň. Diktátorova učednická léta*, Praha 1999. O antisemitismu ve Vídni před I. světovou válkou viz kapitoly 7, 8, 10.
Zbyněk Vydra, *Židovská otázka v carském Rusku. Vláda, Židé a antisemitismus, 1881-1906*, Pardubice 2006.

10. České země před I. světovou válkou (1867-1914)

Česká reakce na rakousko-uherské vyrovnání. Rozkol české liberální politiky (staročeši – mladočeši). Změny volebního systému a transformace české politické scény. Česko-německé vztahy. Hospodářský vývoj. Kulturně-společenský vývoj.

Literatura:

- Dějiny Československa*, 2. díl, 1648-1918, Praha 1990.
Milan Hlavačka a kol., *České země v 19. století. Proměny společnosti v moderní době*, 2 sv., Praha 2014.
Otto Urban, *Česká společnost 1848-1918*, Praha 1982.
Velké dějiny země Koruny české, XIIIa, 1860-1890, Praha 2012; XIIIb, 1890-1918, Praha 2013.

11. Příčiny I. světové války. Mezinárodní vztahy 1871-1914

Spolek Tří císařů. Snaha Německa o izolaci Francie. Berlínský kongres (1878). Dvojspolek (1879), Trojspolek (1881). Cesta

k rusko-francouzskému spolenectví. Velká Británie a politika splendid isolation. Vilém II. a redefinování německé zahraniční politiky. Formování Trojdohody.

Literatura:

Milan Hlavačka – Marek Pečenka, *Trojspolek: německá, rakousko-uherská a italská zahraniční politika před první světovou válkou*, 2. vyd., Praha 1999.

Paul Kennedy, *Vzestup a pád velmocí*, Praha 199. Srov. zvl. kapitulu č. 5 (s. 242–336).

Niall Ferguson, *Nešťastná válka*, Praha 2004. O příčinách války zvl. s. 1–100.

Michael Rapport, *Evropa 19. století*, Praha 2011, s. 365–376 (kapitola 18)

Samuel R. Williamson – Ernest R. May, *An Identity of Opinion: Historians and July 1914*, *Journal of Modern History* 79, č. 2, June 2007, s. 335–387.

12. Impéria a imperialismus v Evropě v 19. století

Typologie impérií, společné rysy a odlišnosti. Význam koloniálních výbojů pro velmocenské vztahy. Odras kolonialismu v evropské kultuře.

Literatura:

Niall Ferguson, *Britské impérium. Cesta k modernímu světu*, Praha 2007.

Marc Ferro, *Dějiny kolonizací. Od dobývání až po nezávislost 13. – 20. století*, Praha 2007.

Dominic Lieven, *Dilemmas of Empire 1850–1918. Power, Territory, Identity*, *Journal of Contemporary History*, 34/2 (1999), s. 163–200.

Michael Rapport, *Evropa 19. století*, Praha 2011, s. 351–364 (kapitola 17).

Nebo seminář z českých dějin 19. století na Masarykově univerzitě má v doporučené literatuře uvedené tyto tituly:

Povinná literatura

KOŘÁLKA, Jiří. Češi v habsburské říši v letech 1815–1914. Praha 1996.

RAPPORT, Michael. Evropa 19. století. Praha 2011.

Velké dějiny zemí Koruny české, sv. XI/a-b. Praha 2013.

HLAVAČKA, Milan. České země v 19. století: proměny společnosti v moderní době. Praha: Historický ústav, 2014.

EFMERTOVÁ, Marcela C. a Nikolaj SAVICKÝ. České země 1848–1918. Praha: Libri, 2009.

Nacionalizace společnosti v Čechách 1848–1914. Edited by Kristina Kaiserová – Jiří Rak. Ústí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, 2008.

19. století v nás: modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly. Edited by Milan Řepa. Praha: Historický ústav, 2008.

HLEDÍKOVÁ, Zdeňka, Jan JANÁK a Jan DOBEŠ. Dějiny správy v českých zemích: od počátků státu po současnost. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2007.

KŘEN, Jan. Dvě století střední Evropy. Praha: Argo, 2005.

URBAN, Otto. Kapitalismus a česká společnost: k otázkám formování české společnosti v 19. století. Vyd. 2., Praha: NLN, 2003.

VEBER, Václav. Dějiny Rakouska. Praha: Lidové noviny, 2002.

BĚLINA, Pavel. Dějiny zemí koruny české. 8. vyd. Praha: Paseka, 2002.

DAVIES, Norman. Evropa: dějiny jednoho kontinentu. Praha: Prostor, 2000.

LNĚNÍČKOVÁ, Jitka. České země v době předbřeznové: 1792–1848. Praha: Libri, 1999.

HROCH, Miroslav. Na prahu národní existence: touha a skutečnost. Praha: Mladá fronta, 1999.

HROCH, Miroslav. V národním zájmu: požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě. Praha: Lidové noviny, 1999.

FIALOVÁ, Ludmila. Dějiny obyvatelstva českých zemí. Praha: Mladá fronta, 1996.

SEIBT, Ferdinand a Petr DVOŘÁČEK. Německo a Češi: dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy. Praha: Academia, 1996.

KVAČEK, Robert. Dějiny Československa. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1990.

KŘEN, Jan. Konfliktní společenství: Češi a Němci 1780–1918. Praha: Academia, 1990.

URBAN, Otto. Česká společnost, 1848–1918. Praha: Svoboda, 1982.

TOBOLKA, Zdeněk. Politické dějiny Československého národa od r. 1948 až do dnešní doby. Díl IV., 1914–1918. Praha: Nákladem Československého kompasu, 1937.

TOBOLKA, Zdeněk. Politické dějiny Československého národa od r. 1848 až do dnešní doby. Díl III., 1879–1914. Část I., Období národní (staročeské) strany. Praha: Nákladem Československého kompasu, 1934.

TOBOLKA, Zdeněk. Politické dějiny Československého národa od r. 1848 až do dnešní doby. Díl II., 1860–1879. Praha: Nákladem Československého kompasu, 1933.

TOBOLKA, Zdeněk. Politické dějiny Československého národa od r. 1848 až do dnešní doby. Díl I., 1848–1859. Praha: Nákladem Československého kompasu, 1932.

Edice pramenů:

Naše národní minulost v dokumentech II (Od zrušení nevolnictví do r. 1848). K vydání připravil Frant. KUTNAR, Praha 1962.

- Obrození národa. Svědectví a dokumenty, usp. Jan NOVOTNÝ, Praha 1979.
HROCH, Miroslav (ed.). Pohledy na národ a nacionalismus. Čítanka textů. Praha 2003.
ČERNÝ, Jan M. Boj za právo. Sborník aktů politických u věcech státu a národa českého od r. 1848 s výklady historickými. Praha 1893.
CIBULKA, Pavel (ed.). Politické programy českých národních stran (1860-1890). Praha 2000.
Český liberalismus. Texty a osobnosti. Editoři Milan Znoj, Jan Havránek a Martin Sekera. Praha 1995.
HYBEŠ, Josef. Práce a vzpomínky. Dokumenty. Brno 1976.
Spor o smysl českých dějin 1895-1938. Usp. Miloš HAVELKA. Praha 1995.
Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za I. světové války 1914-1918. Sv. I-V. Rok 1914-1918. Praha 1993-1997.
MALÍŘ, Jiří. Materiály ke studiu dějin české společnosti v letech 1848-1918. Brno 1986.
MYŠKA, Milan; ZÁŘICKÝ, Aleš a kol., Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku I a 2. Ostrava 2008 a 2010.

Jistý obrázek o oboru si učiníme pohledem na složení příslušného badatelského týmu Akademie věd ČR.

Oddělení dějin 19. století

Vedoucí: prof. PhDr. Milan Hlavačka, CSc. Zástupce vedoucího: PhDr. Pavel Cibulka, CSc.

Zaměření oddělení:

Oddělení se zabývá výzkumem politických, sociálních, hospodářských, duchovních a každodenních dějin českých zemí v období 1790/92-1914/18 v kontextu vývoje habsburské monarchie, respektive střední, východní a jihovýchodní Evropy, analýzou formování českého národního vědomí v širších evropských souvislostech a studiem geneze a proměn mezislovanských vztahů. Edičně připravuje a vydává dvě specializovaná periodika: Moderní dějiny a Slovanské historické studie. Pracovníci oddělení vyučují na Filozofické fakultě a Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze a na Filozofické a Pedagogické fakultě Masarykovy univerzity v Brně. Usilují o popularizaci výsledků základního výzkumu v televizi, rozhlasu, tisku a prostřednictvím přednášek pro širší veřejnost. Zároveň se spolupodílejí na koncipování učebnic dějepisu pro základní, střední a odborné školy.

Dlouhodobé tematické zaměření oddělení

1. Kolektivní identity, politická modernizace a homogenizace české společnosti v mezinárodních souvislostech
2. Sociální vztahy a sociální otázka ve středoevropském prostoru
3. Ekonomická modernizace české společnosti – průběh, dopady, rezidua ve středoevropském kontextu
4. Kulturní dědictví, náboženství a místa paměti české a středoevropské společnosti
5. Slovanský kontext českých dějin: obrazy a stereotypy, vztahy ke středoevropskému, východoevropskému a jihoevropskému prostoru

Rozpracování tohoto programu na jednotlivé badatele:

Politické programy českých a německých šlechtických stran v 19. století; Vznik politické veřejnosti na moravském venkově – Pavel Cibulka

Proměny českého venkova v 19. století – Milan Řepa

Family business history – Milan Hlavačka

Symbols doby – Milan Hlavačka, Václava Kofránková, Magdaléna Pokorná

Dějiny dějepisectví a historického vědomí – Milan Řepa

Paměťová studia a digitalizace rukopisných pamětí – Václava Kofránková, Vojtěch Kessler, Milan Hlavačka

Historická demografie – Alice Velková

Tolerance a evangelictví v českých dějinách – Sixtus Bolom-Kotari

Úloha slovanství v procesu formování moderního českého národního vědomí; Rusko v kategoriích přítel - nepřítel. Geneze a proměny českého rusofilství a českého rusofobního pohledu; Geneze a vývoj českých historicko-rusistických badání – Radomír Vlček

Dějiny českých polonistických studií – Roman Baron

Češi a jihoslovanské národy, proměny jejich vzájemných vztahů – Ladislav Hladký

Národní vědomí balkánských národů, historické mýty a stereotypy – František Šístek

Kartografické ztvárnění města a krajiny – Aleš Vyskočil

Redigování časopisu Slovanský přehled – Radomír Vlček a Ladislav Hladký

Výzkumné centrum pro dějiny východní Evropy – Radomír Vlček

Členové oddělení:

Mgr. Roman Baron, Ph.D.

PhDr. Sixtus Bolom-Kotari, Ph.D.

PhDr. Pavel Cibulka, CSc.

doc. PhDr. Ladislav Hladký, CSc.

prof. PhDr. Milan Hlavačka, CSc.
 Mgr. Vojtěch Kessler, Ph.D.
 PhDr. Václava Kofránková, Ph.D.
 doc. PhDr. Magdaléna Pokorná, CSc.
 Mgr. Milan Řepa, Ph.D.
 František Šístek, M. A., Ph.D.
 doc. PhDr. Alice Velková, Ph.D.
 doc. PhDr. Radomír Vlček, CSc.
 Mgr. Aleš Vyskočil, Ph.D.

S klidným svědomím tedy můžeme doporučit následující publikace jako seriózní pro náležité poznání a pochopení 19. století. Seznam jistě není vyčerpávající, ale zahrnuje různé typy referenčních publikací.

RAPPORT, Michael. *Evropa devatenáctého století*. 436 s. Praha: Vyšehrad, 2011. ISBN 978-80-7429-061-9.

SKŘIVAN, Aleš; BUDIL, Ivo; NOVOTNÝ, Lukáš. KOL. *Kapitoly z dějin 19. stol.* Plzeň: Západočeská univerzita, 2012, 442 s. ISBN 978-80-261-0208-3. Publikace je v Přílohách.

BURROW, John W. *Krise rozumu. Evropské myšlení 1848–1914*. Brno: CDK, 2003. ISBN 80-7325-025-X.

Autor zpracoval velké množství původní literatury a s vědeckým odstupem zprostředkovává myšlenkový kvas více než šedesáti let života Evropy. Myšlenkové směry pak vidí promítnuté i do umění a literatury a také tyto proměny přehledně popisuje. Kniha obohacená o úplný přehled nejdůležitější literatury poslouží dobře všem zájemcům o porozumění krizi rozumu, z níž se zrodilo 20. století.

LÖWENSTEIN, Bedřich. *Víra v pokrok. Dějiny jedné evropské ideje*. Praha: Oikúmené, 2009. 560 s. ISBN 9788072983032.

Životopisnou črtu o autorovi od Tomáše Hermanna je možno si přečíst v Přílohách.

MALIA, Martin. *Lokomotivy dějin. Revoluce a utváření moderního světa*. Brno: CDK, 2009, 428 s. ISBN 978-80-7325-194-9.

Poslední kniha amerického historika Martina Malii přináší originální a přitažlivý pohled na fenomén revoluce a sílu, s níž je schopna přetvářet dějiny. S obdivuhodnou šíří záběru zkoumá revoluční tradici Západu – od husitského hnutí přes francouzskou revoluci až po socialistické revoluce dvacátého století. Nabízí rovněž novou interpretaci vzniku a rozvoje socialismu v detailním pohledu na události ruského Velkého října. Dokládá, že tento převrat má hluboké kořeny v evropské historii. Kniha je vyvrcholením autorova dlouholetého zájmu o novodobé, zejména ruské dějiny.

Martin E. Malia (1924–2004), americký kulturní historik a sociolog. Během své životní a akademické dráhy, z níž většinu strávil jako profesor na univerzitě v Berkeley, vypracoval originální teorii o povaze a směřování moderní ruské a evropské historie, jak ji podal mj. v knihách *Alexander Herzen and the Birth of Russian Socialism, 1812–1855* (1961), *The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917–1991* (1994) a *Russia under Western Eyes: From the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum*. Shrnující kniha o revolucích jako hybné síle evropské historie, kterou právě držíte v ruce, je autorovým posledním dílem.

POLANYI, Karl. *Velká transformace*. Brno: CDK, 2006. ISBN 80-7325-096-9.

Kniha se věnuje průmyslové revoluci, usiluje o postižení socioekonomických trendů oné doby.

Celým textem prolíná poučená a hluboká debata o vztazích mezi principy svobodného podnikání a státního intervencionismu a ideologických hranicích jednotlivých názorových postojů. Široce se diskutuje neustále aktuální přeměna pracovní síly, přírodních zdrojů

a peněz ve zboží. Autor, aniž by chtěl být dogmatickým odpůrcem liberalismu, je přesvědčen o neslučitelnosti uplatňování tržních principů na tyto oblasti s důstojným lidským životem ve svobodné společnosti.

Historická analýza pak dokazuje, že přijímání sociálních opatření a vymožeností není ani tak výsledkem tlaku „kolektivních“ a socialistických ideologií, ale objektivních důvodů, které se rodí ze samotné potřeby fungování moderního kapitalismu. Řada souvisejících postřehů – například o prospěšnosti vysokých financí a zájmu imperialistických mocností na zachování globálního míru – bude v kontextu dnešního většinového uvažování i po více než půlstoletí od vzniku knihy pro mnoho čtenářů naprosto objevná. Karl Paul Polanyi se narodil 21. října 1886 ve Vídni v prominentní maďarské rodině. Studoval na univerzitách v Budapešti a Koloszváru filosofii a práva, z nichž získal doktorát (1909 a 1912). Seznámil se tam mj. s Karlem Mannheimem a Gyorgy Lukácsem, kteří ho silně ovlivnili. Jako student se stal se představitelem Maďarského kulturního hnutí radikálních studentů. V letech 1915–1917 bojoval na ruské frontě. V roce 1933, protože ho nebavila práce v rodinné právní firmě, odešel do Londýna, kde přednášel pro Dělnický vzdělávací spolek ekonomii a sociální ekonomii. Roku 1940 odjíždí na pozvání Bennington College do USA. Roku 1944 vychází kniha *Velká transformace*, která mu přinesla světovou proslulost.

HLAVAČKA, Milan a kol. *České země v 19. století: proměny společnosti v moderní době*. Praha: Historický ústav, 2014, 480 s. ISBN 978-80-7286-207-8.

TINKOVÁ, Daniela; HLAVAČKA, Milan; BĚLINA, Pavel. *Velké dějiny zemí Koruny české, sv. 11a, 1792–1860*.

Habsburská monarchie v zápase s napoleonským hegemonismem a revolučním demokratictím a počátky utváření novodobého českého národa. Praha: Paseka, 2013. ISBN 978-80-7432-347-8.

TINKOVÁ, Daniela; HLAVAČKA, Milan; KUČERA, Jan P.; KAŠE, Jiří. *Velké dějiny zemí Koruny české, sv. 11b, 1792–1860. Počátky právního státu, tržního hospodářství, občanské společnosti a národní kultury v českých zemích*. Praha: Paseka, 2014. ISBN 978-80-7432-348-5.

BOROVÍČKA, Michael; KAŠE, Jiří; KUČERA, Jan P.; BĚLINA, P. *Velké dějiny zemí Koruny české, sv. 12a, 1860–1890. Obnovení ústavního vývoje v rakouském císařství, industrializace českých zemí a rozvoj kultury v oblasti českého jazyka*. Praha: Paseka, 2012. ISBN 978-80-7432-181-8.

BOROVÍČKA, Michael; KAŠE, Jiří; KUČERA, Jan P.; BĚLINA, P. *Velké dějiny zemí Koruny české, sv. 12b, 1890–1918. České země „továrnou habsburské monarchie“ i dějištěm národnostních sporů a jejich vývoj v čase první světové války*. Praha: Paseka, 2013. ISBN 978-80-7432-293-8.

HANUŠ, Jiří (ed.). *Dějiny kultury a civilizace Západu v 19. století*. Brno: CDK, 2002. ISBN 80-7325-006-3.

Publikace *Dějiny kultury a civilizace Západu v 19. století* chce reflektovat tuto přínosnou pluralitu témat a přístupů. Jejimi autory jsou profesionální historikové, ale též filozofové, literární vědci, sociologové a teologové; jejím předmětem jsou sice kulturní dějiny 19. století, ale věnuje se i otázkám, v nichž se stýká kultura s politikou a náboženstvím; v jejím titulu se sice objevuje slovo Západ, ale druhou část knihy vyplňují úvahy o „mimozápadním“ rozměru Západu. Před čtenářem tak plasticky vystává svět 19. století, svět Victora Huga, Karla Marxe, J. W. Goetha a Charlese Darwina, svět objevných vědeckých myšlenek i jejich společenského aplikování, svět imperiálních snah i národního vzruchu, svět restauračních i reformních společenských pokusů, svět materiální chudoby a současně i svět bohatství významných uměleckých projektů.

KUČERA, Martin. *Kultura v českých dějinách 19. století*. Praha: Academia, 2011. ISBN 978-80-200-1962-2.

Ke zrodu, genezi a smyslu avantgard. Historik Martin Kučera řeší v této monografii jednu ze základních otázek výzkumu národních dějin, totiž otázku dějin kultury, která podle jeho názoru v české vědecké literatuře dosud není adekvátně zpracována. Po obsáhlé první kapitole věnované metodologickým východiskům, jež autor nachází v synkrezí několika teoretických postupů (především strukturalismu a metodologie fenomenologické a sémiotické) sledují další kapitoly vývoj od kultury tzv. národního obrození až po nástup první avantgardy (expresionismu, kubismu aj.) před vypuknutím první světové války. Výklad je jednak historický, jednak teoretický (diachronní a synchronní), a soustředí se především na zrod avantgard jako nového paradigmatického rámce, k němuž kulturní paradigma 19. století, počínaje romantikou, tvořilo přípravu. Poslední, 6. kapitola konstituuje na základě dosažených výsledků filosofii dějin kultury jako obor.

HEER, Friedrich. *Evropské duchovní dějiny*. Praha: Vyšehrad, 2014 (2. vydání). ISBN 978-80-7429-470-9.

LENDEROVÁ, Milena; DOUŠOVÁ, Hana; JIRÁNEK, Tomáš. *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století. 1. díl, Dějiny hmotné kultury*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2001. ISBN 80-7194-414-9.

LENDEROVÁ, Milena; MACKOVÁ, Marie; BEZECNÝ, Zdeněk; JIRÁNEK, Tomáš. *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století. 2. díl, Život všední a sváteční*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2005. ISBN 80-7194-756-3.

LENDEROVÁ, Milena; JIRÁNEK, Tomáš; MACKOVÁ, Marie. *Z dějin české každodennosti. Život v 19. století*. Praha: Karolinum, 2009, 430 s. ISBN 978-80-246-1683-4.

FASORA, Lukáš; MALÍŘ, Jiří; HANUŠ, Jiří (ed.). *Člověk na Moravě v 19. století, 2. vydání*. Brno: CDK, 2008. ISBN 978-807325-147-5.

MYŠKA, Milan; ZÁŘICKÝ, Aleš (eds.). *Člověk v Ostravě v XIX. století*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2007. ISBN 978-80-7368-215-6.

LENDEROVÁ, Milena. *K hříchu i modlitbě, žena v minulém století*, Praha: Karolinum, 1999. ISBN 978-80-246-3540-8.

LENDEROVÁ, Milena; RÝDL, Zdeněk. *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*. Praha: Paseka, 2006. ISBN 80-7185-647-9.

NOVÁK, Pavel a kol., *Dějiny hmotné kultury a každodennosti českého venkova devatenáctého a první poloviny dvacátého století*, Praha: Národní zemědělské muzeum, 2007. ISBN 978-80-86874-06-7.

Soukromé tipy:

DAVIES, Norman. *Evropa – dějiny jednoho kontinentu*. Praha: Prostor, 2005 (2. vydání), 1368 s. ISBN 80-7260-138-5.

Rozsáhlá syntetická práce profesora historie Londýnské univerzity patří k nečetným dílům, která se v jednom svazku snaží zhodnotit celku evropských dějin od prehistorických počátků až po pád komunismu počátkem devadesátých let. Daviesova práce je pozoruhodná především tím, že provádí skutečnou syntézu politických, náboženských, kulturních a sociálních dějin Evropy a zároveň přináší ohromné množství objevených analýz a sond do málo známých nebo zapomenutých jevů evropských dějin. Kniha je vybavena rozsáhlými dodatky obsahujícími data, statistické přehledy, tabulky, mapy a grafy.

Zaujme nás, že autor se zajímá o osudy střední a východní Evropy, studoval také na Jagellonské univerzitě v Polsku a od roku 2014 má i polské občanství.

RAK, Jiří. *Zachovej nám, Hospodine. Češi v Rakouském císařství 1804–1918*. Praha: Havran, 2013. ISBN 978-80-87341-15-5. Moje recenze je v Přílohách.

ILLIES, Florian. *1913: Léto jednoho století*. Brno: Host, 2013. ISBN 978-80-7294-870-3. Ve střípeích událostí a bystrých postřehů se zrcadlí celek oné krásné epochy, tak krásně melancholické, jež záhy dramaticky skončila v zákopech velké války.

Doporučuji knihy Timothy Snydera a Tonyho Judta. Znají osudy střední a východní Evropy lépe než my, kteří zde žijeme. Je to ale mnohdy skličující čtení.

PUTNA, Martin C. *Obrazy z kulturních dějin ruské religiozity*. Praha: Vyšehrad, 2015. ISBN 978-80-7429-534-8. Ani toto není veselé čtení. Ruská duše je velmi komplikovaná. A ta ukrajinská a běloruská ještě víc. Nemají to lehké ti, kdo musí v jejich sousedství, nebo nedej Bože v područí žít.

PUTNA, Martin C. *Obrazy z kulturních dějin Střední Evropy*. Praha: Vyšehrad, 2018. ISBN 978-80-7429-977-3. Skvěle napsané! Člověk si čtení užívá. Ale dozvídáme se o sobě věci, které jsme nechtěli vědět.

VOŠAHLÍKOVÁ, Pavla. *Jak se žilo za císaře Františka Josefa*. Praha: Svoboda, 1996. ISBN 80-205-0088-X. Vskutku plastický si člověk učiní obrázek. Kniha je v Přílohách.

Evropa v 19. století

Učebnice bývají zpravidla bohatě strukturované, graficky a typograficky pestře členěné, aby látka byla přehledná a snadno zapamatovatelná. Významné pasáže a formulace jsou zvýrazněné, aby se k nim čtenář mohl vrátit a při opakovaném čtení je snadno nalézt. V této kapitole tomu tak není. Cílem v tomto případě není jednoduchý schematický přehled, soubor tučně vyištěných definic. Kapitola slouží prostě k přečtení, je to dějepis, vyprávění. Nejde o fakta, memorování, spíše o pochopení, porozumění. Fakticky nám jde o dějiny filosofie 19. století. Politické dějiny Evropy jsou tu jen dobovým pozadím, kulísou. Je dobré udělat si plastičtější obrázek o scéně, na níž se tehdejší myšlenková dramata odehrávala. Nic víc, ale taky nic méně.

Proto se v následujícím textu šetří písmem tučným, kurzívou i uvozovkami, mezititulkami i odrážkami. Styl je jednoduchý, ale ne odborně suchý, nemá literární ani esejistické ambice.

V následující kapitole je shrnutí podstatných částí knihy Michaela Rapporta.² Potřebujeme nosnou osu dějin 19. století, a tato linie politických dějin Evropy je z praktických důvodů vhodná. Samozřejmě jde o dílo jednoho autora, které může být rozmanitě subjektivně i odborně předpojaté. Čtenář může právem s některými interpretacemi, závěry či jen formulacemi nesouhlasit, nacházet a nabízet lepší. Knihu Michaela Rapporta nenabízíme jako nejlepší či jedinou správnou, ale prostě jako poměrně aktuální a poměrně široce respektovanou referenční učebnici klasicky koncipovaných dějin. K této základní linii politických dějin Evropy je třeba přičíst i další paralelní linie, exkurzy či zcela samostatná témata, tvořící další kapitoly, jež pomáhají dotvářet reálnější, plastičtější představu o době, která nás zajímá.

Jde o páteřní linii, kterou z cvičných, studijních důvodů akceptujeme, abychom měli pomyslné pevné východisko, soustavu opěrných bodů, díky níž se orientujeme. Nadto v ní máme hledisko celoevropské, což je nepochybně limitující, protože každá země si obvykle nárokuje nahlížet dějiny ze své vlastní perspektivy. Ale právě proto bude dobrým korektivem klasické verze dějin, jak ji známe ze školy, vyprávěné z české (československé) pozice.

Většinou jde o parafrázování Rapportova textu, proto jsou spíše jen orientačně uváděny odkazy na stránky jeho knihy. Přímé převzetí jeho formulací je ale uvedeno v uvozovkách jako citace s řádným odkazem. V textu jsou však i různé komentující a vysvětlující vsuvky a odkazy na další autory a publikace, pokud si to povaha látky a účel textu žádá.

Knihy je psána z perspektivy Evropy, především západní – středem pozornosti je Británie, Francie, Itálie, Německo, zhruba v tomto pořadí. Zdá se, že ze zdvořilosti je vždy zohledněno i Rusko, působí to často dojmem, že zmínky o něm byly přidány poněkud násilně, aniž by tu byla jasná souvislost či logické důvody. Autor se pokouší popisovat události, jak se souběžně odehrávaly, ale ne vždy měly tyto děje na sebe reálný vliv. Střední Evropa a Balkán jsou zmiňovány také, ač mám pocit, že z důvodu politické korektnosti – jednak aby v šíři záběru zůstala zachována Evropa, jak ji známe dnes, a snad také proto, že by bylo neuctivé zapomínat na marginalizované menšiny a periferie. I kolonie přijdou na přetřes – ale ty byly v jistých dobách opravdu důležité. Rakousko-Uhersko

² RAPPORT, Michael. *Evropa devatenáctého století*. Praha: Vyšehrad, 2011. 436 s. ISBN 978-80-7429-061-9.

bylo v Evropě 19. století opravdu jedním z důležitých hráčů na mocenské šachovnici, ale jeho vnitřní problémy se z ostrovní perspektivy jeví jako sotva rozlišitelné. Ještě tak je vidět Polsko – jde o větší území, a mocní se o ně silně přetahovali. Chceme-li ale psát dějiny Evropy jako celku, nevyhneme se tomu, že budeme některé regiony upřednostňovat a jiné opomíjet.

Autor se zabývá „velkou politikou“, politikou jednotlivých zemí, rodících se „národních“ států, mocenských center, válkami, revolucemi, převraty. Tvrdí, že se opírá i o materiální, ekonomické, sociální pozadí těchto sledovaných událostí. To, oč mu hlavně jde, jak sám o své knize říká, je ale politika masová, tedy politika mas, široké veřejnosti, „lidu“. To je zajisté něco, co ne všichni historikové činí. Nadto se právě tyto „široké vrstvy“ teprve v 18. a 19. objevují na scéně jako dějnotvorný činitel – výrazně za Francouzské revoluce, pak i v dalších zemích v revolucích kolem roku 1848. Je to jednak ona buržoazie, která přejímá otěže dějin od aristokracie, ale také lid, národ, démos, tedy ony staronové skupiny obyvatelstva, které tu byly vždy, ale byly z velkých dějin jaksi vytěsněny nebo je dějepisci prostě přehlíželi. Jejich náhlou silou a viditelností ovšem umožnily a umocnily nové vymoženosti – tisk, noviny, časopisy, telegraf, telefon, železnice. A ovšem lepší vzdělávání, obecný růst inteligence. Skutečná občanská společnost a politika v našem dnešním slova smyslu se v plnosti projevuje až na přelomu 19. a 20. století. Profiluje se v nových „národních“ státech, emancipačních hnutích, ale také v hnutích dělníků, snahách žen získat politická práva, v politických stranách, spolcích, odborech apod. Někdejší „stavy“, jež byly jakousi opozicí vůči králům a centřům moci, jakousi pojistkou zajišťující rovnoměrnější rozložení sil, ztrácely vliv a byly nahrazovány právě „lidem“, „občany“. Rostla také role měst a města se začala výrazněji odlišovat od venkova.

Toto všechno se začalo dít už v 18. století, mimo jiné díky osvícenství. Společnost 18. století, v podstatě kastovní a hierarchizovaná, se rozpadá, homogenizuje se, restrukturalizuje, demokratizuje. Možná se dá říct, že se v ní ustavují a váhy nabývají „třídy“ nebo jen „vrstvy“, ale v každém případě šlechta, duchovenstvo, ale třeba i řemeslné cechy a různá bratrstva ztrácejí své pozice a vliv. Tradice už není tak pevná, změna, pokrok vše rozvíklává.

Už od 18. století jsou pozorovatelné výtobytky průmyslové a technologické revoluce. Díky mírně rostoucímu blahobytu se taky rodilo a přežívalo více dětí. Pokrok se projevoval všude. Na venkov dorazily nové plodiny – brambory, kukuřice. I nové metody obdělávání půdy a zpracování potravin. Manufakturní výroba se úspěšně rozvíjí a přechází v tovární, strojovou, poháněnou už parostrojím. Úžasné se rozvíjí obchod, závislý pochopitelně na dopravě. Jsou kvalitnější silnice, dokonalejší povozy, kočáry, ale i lodě, velké plachetnice. Výroba i obchod probíhá ve velkém.

Ještě v 18. století se jako hlavní motor dějin jeví spor mezi centrálními panovníky a „stavy“ – nižší šlechtou, případně duchovenstvem. Panovníci reprezentují stát (území, celek), stavy partikulární zájmy. Toto se ale náhle mění, a to zejména díky osvícenství, jež ovšem přichází kupodivu shora, od některých šlechticů. Kupodivu i část duchovenstva se nadchla pro osvícenské myšlenky, tentokrát je ale šířila spíše zdola, z far, kazatelen, klášterních knihoven, dílen a zahrad. Osvícenství šířilo víru v rozum a v člověka. Zásadní bylo naučit člověka zbavit se strachu – strachu z nového, z porušení tradic, z překročení hranic, z jiných lidí. Cílem bylo probádat, zformovat a ovládat, tedy racionálně řídit. Humanita byla spíše až na druhém místě. O té se zmiňuje zejména Michel Foucault, když píše, jak se v 18. století humanizuje soudnictví a vězeňství, ale také zacházení s blázný

apod.³ V 18. století ale ještě nešlo v první řadě o člověka. Osvícenství přejali a prosazovali hlavně vládci, vyšší šlechta, soudci, úředníci. Šlo jim hlavně o prospěch státu, o šíření jeho vlivu, rozmnožování bohatství. Ani osvícenští filosofové nebyli žádní radikálové či revolucionáři, avšak to, co společenské elity z jejich myšlenek přejaly a prosazovaly, ve svém důsledku radikální a revoluční bylo. Už v 18. století se prosadilo hanlivé označení „starý režim“. Sami vůdci toho nového ovšem byli spíše „osvícení absolutisté“. Například dalekosáhlé změny doby, světa a společnosti způsobily masivní přesuny majetku, zejména držby půdy, provedené v duchu osvícenských myšlenek shora, tedy v podstatě i těmi, kdo sami byli takovými držiteli půdy.

Ještě k průmyslu 18. století. Začalo to tím, že se vyrábí na sklad, pro obchod, ne pro potřebu. A tuto výrobu zadávají podnikatelé, obchodníci, „kapitalisté“, spekulující na zisk, ne sami řemeslníci a výrobci. Prosazuje se velkosériová výroba dílčích prvků, jež se pak montují, už to není řemeslník nebo dílna, kdo zhotovuje kompletní výrobek. Snižuje se tím váha řemesla, výrobního kolektivu. Zvyšuje role manufaktury, kde spousta málo kvalifikovaných „dělníků“ zhotovuje něco, co „neumí“. Do manufaktur se láká městská chudina a venkovští rolníci. Ale ještě nevzniká dělnictvo, proletariát – to přijde až později. Buržoazie v 18. století je spíše vrstva úředníků, soudců, doplňovaná obchodníky a vykonavateli „svobodných povolání“.

Svoboda ještě nebyla občanskou, politickou svobodou. Všude ještě stále vládla různá privilegia, která dávala jejich nositelům rozličné přednosti, ale současně něco omezovala. Šlo tedy spíše o spory mezi různě privilegovanými částmi společností. V 18. století to vypadá tak, že proti centrálním vládám se šikuje odpor nižších, ale také privilegovaných vrstev, které chtějí lépe přerozdělit moc a statky a které mají nové názory na efektivnější správu státu. Ale ne vždy a automaticky jsou to tyto nižší články hierarchizované společnosti, kdo vyznává osvícenství a pokrok. Často to byla právě centrální moc a absolutistický panovník. Duchovenstvo, církve, zejména její vyšší hierarchie, často hraje roli brzdy, ohlíží se nazpět, fixuje tradice, bojí se změn – jsou typickými představiteli a ochránci „starého režimu“. Konzervativní, zpátečnické, „reakční“ byly často ale také provinční vlády, městské správy, různé spolky a cechy. „První rány tradičnímu společenskému uspořádání tedy v 18. století nezasadili revolucionáři, nýbrž královské vlády usilující o zvětšení moci státu na úkor tradiční, do jednotlivých řádů rozdělené společnosti.“ (s. 19) Osvobození rolníků od panských dávek a povinností většinou přišlo shora, z center – a tvrdě dopadlo především na aristokracii a statkáře. Typickým příkladem jsou osvícenské reformy rakouského císaře Josefa II.

Právě tento spor se v závěru 18. století radikalizoval. Privilegované vrstvy se chtěly víc podílet na moci, dosud spočívající v rukou centrální vlády, a proto požadují „demokratické“, „republikánské“ zásady, přičemž se ve svých požadavcích neváhají dovolávat i hlasu „lidu“, který by podle nich měl mít také účast na správě věcí veřejných („politice“). Ale bývalo to někdy i naopak – centrální vláda smýšlela pokrokově – a musela své osvícené myšlenky tvrdě prosazovat proti konzervatismu nižších privilegovaných skupin. V různých evropských zemích tedy probíhaly spory mezi třemi různými skupinami, na třech frontách. A byly to spory, které se týkaly – jak my to dnes vidíme a označujeme – střetu mezi reformními křídly a konzervativci nebo mezi radikálními a umírněnými. Nové začalo být to, že do těchto sporů je stále více zatahována veřejnost, masy.

³ FOUCAULT, Michel. *Dohlížet a trestat*. Praha: Dauphin, 2000. FOUCAULT, Michel. *Dějiny šílenství*. Praha: NLN, 1994. Dostupné také z: <https://is.muni.cz/www/178816/dejiny-silenstvi.pdf>.

V 18. století už se totiž začíná projevovat růst gramotnosti. Zdvojnásobil se počet gramotných v populaci, ve Francii už se blížil polovině, v Německu čtvrtině. Muži byli gramotní více, ženy výrazně zaostávaly. Už vycházejí noviny a časopisy. Existují místa, kde je možno si je jen přečíst, není nutno je kupovat či odebírat, vznikají veřejné knihovny. Toto umožňuje pozvolný vznik toho, čemu později říkáme „veřejné mínění“ a „*common sense*“, sdílený názor širokých vrstev, tedy to, co se „všeobecně ví“. A toto povědomí je do značné míry nezávislé na církvi, jež měla k dispozici takřka všechny školy a kazatelny – a samozřejmě nezávislé i na „státu“. Toto jsou nové jevy, pro něž se ustavují pojmy „veřejnost“, „lid“, „národ“, „občané“. Tato nová sociální skupina či entita je utvářena jinak než dosavadní vrstvy stratifikované společnosti. Tyto nové vrstvy – plné frustrace i nadšení, nespokojenosti i nadějí – se stávají novou figurkou na šachovnici. Často je zneužívají různé skupiny privilegovaných politických hráčů – až už buržoazie nebo šlechty, církve či agrárních vlastníků. Národ, vlast začíná rezonovat víc než rodová příslušnost či náboženské vyznání. Šlo obvykle jen o zlomek populace, ale tito „poučení a aktivizovaní“ bylo rozprostřeno po větším území, protože komunikovali prostřednictvím tisku. Komunikovali – to znamená obcovali, sdíleli něco obecného, společného, a vytvářeli „obce“, ale ne už místní. Velkou inspirací, která rezonovala po celé Evropě, byla v tomto duchu americká revoluce.

Francouzská revoluce 1789–1804

Klasická marxistická teorie ji vykládá jako společenský převrat, v němž se buržoazie prosadila na úkor šlechty, jako vítězství kapitalismu nad feudalismem. Jenomže tak jednoznačné to nebylo. Šlechta taky podnikala, měšťané nebyli proti šlechtě, oni chtěli být právě také jako šlechta. Zámožná buržoazie vůbec neměla revoluční choutky, a dokonce už ani nechtěla průmyslově a obchodně podnikat, ale přála si investovat jako stará šlechta do pozemků a žít si jako venkovští páni.

Rapport to vysvětluje tím, že vznikla nová politická kultura, krystalizovala kolem nových symbolů, pojmů jako národ, vlast, svoboda, občan... (s. 22)

Ve Francii se vyostřil odpor proti centrální moci, speciálně královskému dvoru. Spor vedli notáblové, stavy, parlaments, v podstatě tedy zastupitelské sbory, které se ale nově začaly dovolávat veřejného mínění, lidu. Když král chtěl řešit situaci tím, že zbavil soudy jejich nezávislé moci, opravdu vytáhl lid do ulic. Jenomže přízeň veřejnosti byla právě tak vrtkavá jako politická situace a momentální mocenské pozice jednotlivých aktérů bojů o nadvládu. Bylo svoláno shromáždění Generálních stavů – šlechty, duchovenstva a obyčejných občanů (třetí stav) a všichni se předem dohadovali, jakým způsobem se má hlasovat. Třetí stav si začal uvědomovat svou sílu, početní převahu, která najednou platila víc než tradiční privilegia prvních dvou stavů. V této fázi silně zapůsobily myšlenky J. J. Rousseaua – Třetí stav je národ, což je společenství rovných občanů majících stejná práva. Šlo tedy o politickou participaci a reprezentaci lidu. Do toho přišly rozpory uvnitř prvních dvou stavů, například řadoví faráři se postavili proti vyššímu duchovenstvu z řad aristokracie. Mezi šlechtici nastal rozkol mezi pokrokaři inspirovanými Amerikou a konzervativci, hlavně velkostatkáři. Ve třetím stavu vyčnívali zámožní právníci a úředníci, kteří dobře vládli slovem i písmem.

To už v Paříži existovaly kavárny, obchody, bulváry, kde se koncentroval politický život, a ovšem taky drby a fámy, a odkud se šířily paniky. Tisk zde hrál stále větší roli. Královská pokladna byla vyrabována zhýralým životem dvora. Neúroda roku 1788 způsobila hladové bouře ve městech i regionech. Byli to hlavně řemeslníci a tovaryši, kteří 14. července 1789 zaútočili na Bastilu, kde byly sklady zbraní a střelného prachu. Násilí bylo ale latentní v celé společnosti už nějakou dobu. Nespokojenost byla takřka všude. Vše

směřovalo k tomu sepsat ústavu, ale vlastně změnit celý právní a správní systém v zemi, celý fiskální a ekonomický řád – aby se všichni uspokojili. Tak byla formulována Deklarace práv člověka a občana (26. srpna 1789). Ustavovala rovnost všech před zákonem, svobodu myšlení a náboženství. Národ se stal suverénem, základem veškeré moci. Revolucionáři ale nebyli hloupí – volební právo nechali jen těm, kdo mají určitý majetek a postavení, a to mužům nad 15 let, což představovalo asi 15 % obyvatel.

Velký boj se odehrával o postavení církve. Byl jí znárodněn či zestátněn majetek, aby jím mohly být splaceny státní dluhy. Tohle bylo hodně bolestivé – rozdělilo to i řadové duchovenstvo na dva tábory.

Ústava byla přijata roku 1791, ale nedařilo se prosadit ji do praxe. Roku 1793 byl popraven gilotinou král Ludvík XVI. Další ústava z roku 1793 nikdy nevstoupila v platnost. Nastala vláda teroru a občanská válka, hrůzovláda gilotiny trvala dva roky (1793–1794). Do toho se vedly i různé války navenek, takřka se všemi zeměmi, se střídavými úspěchy a neúspěchy. Probíhaly spousty dílčích revolucí. Vládla anarchie a chaos. Nadto v roce 1794 byla velmi krutá zima, po níž následovaly hladové bouře. Nedá se říct, že by za tím vším byla jakási jednotící linie, historická logika, ideová kontinuita.

Další ústava z roku 1795 měla zabránit anarchii. Bylo zavedeno nepřímé hlasování – voliči volili do dvou zákonodárných orgánů a ty pak volí pětičlenné výkonné Direktorium. Ukázalo se, že z těchto revolučních let vzešla úzká vrstva notáblů, asi 30 tisíc lidí, většinou to byli úředníci, důstojníci, továrníci a vlastníci půdy. Ti se v podobných situacích naučili chodit, získali nové majetky, získali vliv, naučili se manipulovat masami voličů a stali se vůdčí silou společnosti.

V roce 1799 moc uchvátil tříčlenný konzulát, v němž hlavní slovo měl generál Napoleon Bonaparte. Nastolil autoritářský režim, který uchovával zdání výdobytků revoluce. Nová ústava z roku 1800 mění charakter státu, formálně jde o republiku, vedenou ale diktátorem. Napoleonovi se podařilo uchvátit moc zřejmě proto, že země už byla unavená válčením. Jenomže Napoleon, sotva se nechal zvolit doživotním konzulem (1802), a pak dokonce dědičným císařem (1804), rozpoutal války nové (1805).

Přesto se ve Francii podařilo prosadit různé osvícenské reformy – odstavku státu a církve, sekulární školství, metrický systém, jednotný úřední jazyk, sjednocení vysokého školství, zejména technického, a hlavně zrušení různých dědičných privilegií. Díky tomu lid i revoluční elity poměrně ochotně souhlasí s Napoleonovou autoritářskou diktaturou. Napoleonova vláda se formálně hlásila k výdobytkům revoluce, ale jinak to byl zcela autoritářský režim. Staré rodové šlechtické výsady padly, zato nové, „revoluční“, se tvořily. Celý nový režim byl výrazně založen na státní správě, státní službě, byrokracii. Loajální úředníci dostávali pozemky a stávali se tak novou aristokracií. Vlastně se zrušení feudalismu, symbol Francouzské revoluce, fakticky neuskutečnilo. (s. 37)

Napoleon se okázale odkazoval k odkazu císařského Říma, k jeho státní správě i umění a architektuře, k imperiálním symbolům. Od slova impérium je odvozen i výraz *empír*, jímž označujeme styl této epochy. Napoleon jako císař vládl sice klasicky diktátorským způsobem, ale dělal to poměrně chytře – po biči následoval i cukr. Vybalancoval napětí mezi různými rivaly – levicovými jakobíny i pravicovými roajalisty, demokraty i republikány, zastánci sekularizace i klerikály. Likvidoval opozici zákulisními šachy a osobními čistkami, zaváděl cenzuru, rušil noviny a časopisy, nepohodlné politiky vyháněl ze země. Ale na druhé straně uváděl do země i pořádek, tvrdou represí potlačoval bandy lupičů a partyzánské bojůvky. Brutálnímu policejnímu teroru šéfoval proslulý ředitel Joseph Fouché. Tvrdě zpacifikoval dělnické bouře, ale dokázal zavádět i jistá racionální opatření.

Napoleonovy zahraniční výboje a z nich vzniklé napoleonské války, probíhající od roku 1804, by zasluhovaly samostatnou kapitolu...

Ohromná pozemková reforma po přerozdělení zabavených církevních statků skutečně vedla k tomu, že rolníci častěji mohli vlastnit pozemky a ubylo jim povinností a odvodů. Ale fakticky z pozemkové reformy měli větší profit bohatí statkáři a zbohatlíci ze středních vrstev. Avšak rolnictvo – i bezzemci – si přesto relativně pomohli. Někdejší rodová šlechta proporcčně ztratila moc a vliv, musela se teď totiž o ni dělit s novou šlechtou, nerodovou, ale také majetkovou. Svůj kulturní a sociální kapitál však rodová šlechta využívala dál až do třetí generace, až do konce 19. století.

Revoluce bohatství a moc šlechticů nezničila, jen omezila. Nevynesla do popředí ani kapitalistickou buržoazii, jak se dlouho tvrdilo. Tak jednoznačné a jednoduché to nebylo. (s. 39) Ale celkově byly učiněny ústupky a zlepšení dříve nepriviligovaným. Vnitřní bariéry obchodu a podnikání byly odstraněny, jako například některá cla, roku 1791 byly zrušeny cechy, ale taky dělnické spolky. Celkově však průmyslová a agrární revoluce probíhala ve Francii pomaleji než v jiných zemích. Společnost byla tradičnější, než by se o pověstně revoluční Francii soudilo. Fakticky novou a vládnoucí vrstvou nebyla prostě buržoazie, ale *notables*, lidé, co mají majetek, moc a vliv, lhostejno, jak k němu přišli. Deklarace práv člověka a občana byla sice inspirativní i do budoucna, ale sama o sobě demokracii nezaručovala, nedokázala zabránit různým totalitarismům, jež přicházely. Fakt je, že volit mohli teoreticky všichni dospělí muži – to byl první případ na světě. Ale kvůli politickým zmatkům lid ochabl v zájmu o politiku a volební účast postupně klesala. Nicméně rozhodně to byla „učňovská léta demokracie“.

Politická kultura se tříbila v oněch revolučních letech jak angažovanou aktivitou, tak pasivním konformismem. Lidé se stále víc zajímali o dění, byli o něm informováni, i když se jich bezprostředně netýkalo. Politika prostupovala obousměrně celou společností. Společnost byla v permanentní krizi, ale současně v ní také působil kvas změn, jejichž rozsah a dopad a závažnost měl teprve ukázat čas. Účast ve volbách byla maximálně 30 procent, ale i to bylo na tehdejší poměry hodně. Aktivních a angažovaných bylo asi 10 procent, ale kupodivu i tato vrstvička dokázala hýbat společností. O politiku se zajímaly a angažovaly se v ní i ženy. O volební právo sice rychle přišly, ale zajímaly se zejména o ekonomické otázky (přežití rodin, chod domácností) a vnášely tak do politické rozpravy specifické důrazy.

Revoluční excesy a krveprolití měly však i svou temnou stránku. Vrhaly dlouhý stín na celé 19. století. Extremismus a teror zanechal ve francouzské společnosti hluboké schizma. Byly tu jisté ideály svobody, rovnosti, bratrství, *liberté, égalité, fraternité*, které působily a působí dodnes inspirativně. Ale taky zklamání, že se i na těchto svatých idejích někteří konjunkturálně přižívovali. Samozřejmě byli tací, kteří se revolucí upřímně děsili – zejména šlechta a duchovenstvo, ale i prostí rolníci. Katolické duchovenstvo nelibě neslo sekulární patos revoluce. Rolníci zase na tom po revoluci nebyli o moc lépe než před ní. Zestátněný církevní majetek se jen přerozdělil a na venkov přitáhla jiná pozemková šlechta, zejména městští buržoazní statkáři se svým městským způsobem života. Revoluční doba zanechala ve francouzské společnosti jizvy, které se zcela nezhojily někdy ano po století.

Dopad na Evropu

Britové reagovali pobaveně – to je přece to, co my jsme učinili už v letech 1688–1689, říká Rapport. (s. 43) Intelektuálové všude v Evropě revoluci přivítali s mírným nadšením

a slavili spíše pád absolutistických monarchií (byť třeba osvícenských) než vítězství nějakých nových myšlenek.

Edmund Burke, britský politický myslitel, reagoval svými *Úvahami o revoluci ve Francii* (1790). Ihned v počátcích formuloval skeptické názory. Projevil se tak jako první výrazný myslitel konzervatismu, který se právě odporem k Francouzské revoluci definoval. Mary Wollstonecraftová napsala *Obranu práv člověka* (1790) a následně *Obranu práv žen* (1792), kde shrnula jako první v podstatě všechny zásadní požadavky feminismu. (Její dcera Mary si později vzala básníka Shelleyho. Mary Shellyová napsala slavný román *Frankenstein*.) Britský myslitel Thomas Pain se v Americe angažoval v boji za lidská práva, argumentoval pro zrušení otroctví, podporoval občanská a politická práva žen, dokonce se zastával práv zvířat. Pro politické neshody se z Ameriky vrací do Francie, kde se právě odehrává revoluce, zúčastnil se obléhání Bastily. Vrací se však do Anglie a vydává spis *Práva člověka* (1792), v němž na rozdíl od Burkeho revoluci chválí a požaduje široké sociální reformy. Za tyto radikální názory je vyštván z Anglie, vrací se do Francie, kde se účastní politických zápasů, dokonce i jako poslanec Národního shromáždění.

Evropské mocenské kruhy reagovaly lišácky – libovaly si, že ve Francii je revoluce, protože to z jejich hlediska oslabovalo jejich soupeře.

Mnohem větší konkrétní dopad na Evropu měly až následující napoleonské války (1805–1815). Na protifrancouzskou stranu se stavěli ani ne tak ti, co se obávali revolucí i ve vlastních zemích, jako spíše ti, co se obávali francouzské vojenské a mocenské hegemonie, silného hráče na evropské šachovnici moci. Nešlo ani tak o ideologie jako o rovnováhu sil. Proto protifrancouzské koalice nedržely pohromadě, každý aktér vždy sledoval víc své vlastní zisky, zejména územní. Koalice byly vyloženy pragmatické.

Ale přesto ideály volnosti, rovnosti a bratrství působily po celé Evropě ve všech vrstvách jako jiskry zažihající různé plaménky. Třeba britská vláda byla znepokojena, protože požadavky lepší poslancecké reformy rezonovaly i v britském veřejném mínění. Poprava Ludvíka XVI. a Marie Antoinetty opravdu pobouřila všechny vrstvy ve všech zemích.

Napoleonské války ale pobuřovaly svou chaotičností. Momentálně uzavřené koalice se ihned rozpadaly, náhle vytvořené nové státy na dobytých územích přežily jen pár měsíců, hranice se posouvaly, uznány i neuznány, mírové smlouvy se vzápětí porušovaly. Přitom se samozřejmě děly zajímavé věci. Například Napoleon ve Francii ukradl Monu lisu (zjistit!), napoleonská výprava do Egypta skončila sice vojensky fiaskem, ale vědecky a umělecky znamenala obrovský přínos, který se bude zpracovávat ještě dlouho.

21. 10. 1805 britský admirál Horatius Nelson rozdrtil francouzskou a španělskou flotilu u Trafalgaru, ale sám v bitvě padl. 2. 12. 1805 porazil Napoleon u Slavkova rakouskou a ruskou armádu. Napoleonovy výboje v Porýní v podstatě rozvrátily to, co ještě zbývalo ze Svaté říše římské. Porazil i Prusy a roku 1806 vstoupil do Berlína. Pak táhl přes Polsko proti Rusku. Mezitím si ale s carem roku 1807 rozdělili Polsko. Britové a Francouzi se vzájemně pokoušeli o námořní blokádu, což ovšem chronicky škodilo oběma stranám. Roku 1809 francouzská u Vídne opět porazila Rakušany, V roce 1810 se Napoleon oženil s Marií Louisou, habsburskou vévodkyní, což Rakušané vnímali jako pokoření, zato Napoleon jako legitimizaci své moci dynastickým způsobem. Pak se ale podařilo Španělům s Brity porazit Francouze u Salamanky a osvobodili Madrid. Ruský car Alexandr II. se velice zlobil na důsledky dělení Polska a námořní blokády a uvažoval o tažení proti Francouzům. Napoleon ho ale předběhl a napadl Rusko (1812). To však dopadlo katastrofálně. Rusové zapálili upuštěnou Moskvu a kozáci a hrozná ruská zima pak hnali zbídačelé francouzské vojsko zpět. Potupná porážka Francouzů v Rusku citelně omezila Napoleonovy výboje. Roku 1813 se ustavila v pořadí už šestá protinapoleonovská koalice a během tzv.

„bitvy národů“ u Lipska porazila Francii. Vítězové si okamžitě přivlastňovali kořist nejen z držení Francouzů, ale i svých spojenců. Opět vznikají a zanikají státy a státečky, střídají se vlády i státní systémy. Napoleon ustupuje. Roku 1813 ho jeho vlastní senát sesadí a vyhání na ostrov Elba a ustavuje obnovenou monarchii (Ludvík XVIII.). Z vyhnanství ale v únoru 1815 utekl a za dramatických okolností se vrátil do Paříže. Nastalo posledních „sto dnů“ císařství. Tento poslední vzmach napoleonských válek definitivně skončil u Waterloo 18. 6. 1815.

V těchto válkách nešlo o ideje ani ideologie. Spíše o rovnováhu sil mezi rodícími se evropskými státy. Války si vyžádaly 7 milionů mrtvých. To bylo nečekaně tragické. Ukázalo se, že zejména francouzská vojska dokázala využít lepší systém správy, strategií i taktik, nových technologií (např. plechové konzervy), lepšího způsobu zásobování, verbování žoldáků, výběru daní a poplatků. Francouzské dělostřelectvo bylo pohyblivější, i přesuny pěších jednotek byly rychlejší, rychle se dařilo formovat nové. Lepší byl způsob obstarávání nocležišť a potravin pro vojsko v terénu. Výborné bylo plánování a koordinace, včetně komunikace – systému rychlých posílů. Ve vojsku fungovala relativní samostatnost malých oddílů a diverzifikace taktik. Panovala obecně větší pružnost, kreativita a improvizace, už ne jen tuhá disciplína a brutální síla, ale chytrost. Zajímavostí byl i nový systém sociální podpory pro vdovy a veterány. To se veřejnosti velmi líbilo a usnadnilo to verbování do armády. Pobyt ve francouzské armádě byl tak pro žoldáka, ať už z jakékoli společenské vrstvy nebo třeba i jiné národnosti, jakékoli kultury, tradic a náboženství, obrovským civilizačním obohacením, naučil se zde racionálně jednat a seznámil se s různými technickými novinkami, což se pak všechno dalo zužitkovat i v civilním životě.

Ideologické na těchto válkách bylo snad to, že se tu občas střetaly různé politické systémy, které se vzájemně nepokládaly za legitimní odpůrce, ale za přímo vtělené zlo. Proto se nebojovalo férově, rytířsky jako dřív, ale totálně zničujícím způsobem, včetně teroru. Občas měla některá strana pocit, že bojuje na straně Dobra proti absolutnímu Zlu. To odlišovalo nepřítel, ztěžovalo vyjednávání. Byla to mnohdy totální válka, v níž neexistovaly principy, na nichž by se dal dohodnout kompromis. I toto bylo ale dědictví některých momentů, které hýbaly Francií za časů revoluce. (s. 56)

Novým prvkem bylo ale i vlastenectví. Tím někteří historici vysvětlují mimořádné úspěchy francouzských vojsk. Horlivost a nadšení se u nájemných žoldáků neočekávala. Patriotismus je novou motivací. Stejně jako hrdost na republikánství a revoluční výdobytky. Francouzští velitelé i francouzský lid si svých vojáků vážili. Jiní vojevůdci své žoldáky pokládali za lůzu a verbež.

Ve Francii se postupně humanizuje soudnictví, vězeňství, ale i život v kasárnách a na bojišti. Tresty bičováním byly zrušeny už roku 1790, zatímco v Británii až v roce 1881. Píše o tom Foucault. Ten si taky všímá, že tato humanizace do Británie všeobecně dorazila překvapivě pozdě – například trest smrti byl zrušen až v roce 1964, a oběšení bylo prováděno veřejně.

I za napoleonských válek docházelo k velkým přesunům majetků. Loupilo se zlato i umělecké poklady, konfiskovaly zásoby potravin i nařizovaly válečné reparace, zabavoval se dobytek, koně i zemědělské stroje. Systém odvodů do armád vedl i k setkávání různých národů, jazyků, náboženství, tradic a zvyků. Napoleonova armáda táhnoucí v roce 1812 na Rusko měla 700 tisíc mužů, ale z toho jen třetinu Francouzů. Pobyt v takové armádě byl vojákům cennou zkušeností, kterou mohli zúročit v dalším životě, zbyl-li jim jaký. Na dobytém území se zaváděly jisté reformy, v každém případě lepší správa, administrativa, soudnictví, výběr daní, dokonce lepší fungování policie, také hygiena a zdravotnictví, a ovšem náboženská tolerance. Jinými slovy: Napoleonův režim byl často „osvícenější“ než ty, které panovaly v porobených zemích. Proto obyvatelstvo mnohdy nekladlo velký

odpor vnučené cizácké správě, zbavilo se totiž nenáviděných a většinou neschopných vlastních pánů.

Paradoxně byly napoleonské pořádky leckdy vpravdě revoluční. Napoleon v zásadě přinášel rovnost všech před zákonem, rušení tradičních privilegií, zejména rodových, stavovských – a nesporný důraz na individualitu. V tom snad bylo jisté osvobození. Ale nový revoluční francouzský režim byl vždy také farizejsky pragmatický – pokud se mu někde nehodilo nevolnictví, zrušil je, pokud jinde přinášelo zisky, zachoval je. O principy moc nešlo. Zato o efektivitu státní správy a prospěch nových elit šlo na prvním místě. Šlechtici třeba přišli o rodová privilegia, ale ne o pozemky, takže nakonec jim faktická moc zůstala, jen ji museli jinak uplatňovat. (s. 57)

Ovšem i odpor proti Francouzům měl někdy ideový motiv nebo synergický moment – například náboženský. Někde vadil francouzský sekularismus, jinde jejich vstřícný postoj k Židům. Prostý lid se bouřil, když Francouzi rekvírovali církevní majetek a sahali mu na jeho víru. V některých regionech se do čela povstání proti Francouzům stavěli kněží. Tento „lidový konzervatismus“ se projevil zejména v Rusku. Lidé nadšeně bojovali proti Francouzům za svého cara, i když věděli, že Napoleon by jim zrušil nevolnictví. Lid zkrátka nemá rád rychlé a radikální změny. Někde zanechala revoluce stopy, stálou inspiraci, ale jinde, třeba nedaleko, kupodivu vůbec. Třeba vůdce polského protiruského povstání Kosciuszko v roce 1794 zrušil nevolnictví, ale podporu ukrajinských a běloruských rolníků nezískal, protože ti nenáviděli polské pány víc než své nevolnictví. (s. 62)

Pomalou silící pocity vlastenectví ústí místy ve snahu sjednocovat území do národních států, a to už na sklonku 18. století. Otvírá se cesta k modernímu nacionalismu. Dosud byla pro lidi určující věrnost církvi (náboženství, konfesi) a vlastnímu suverénu. Myšlenka národa jim byla příliš abstraktní. Nyní však získává konkrétní podobu a emocionální obsah.

Vliv francouzské revoluce, nesený částečně následnými Napoleonovými výboji, kupodivu rezonoval jen v malé části evropských společností. Rozhodující síla či vrstva – lid – se radikalismu obávala. Radikálně laděné skupiny či vrstvy byly v každé zemi trochu jiné, podle okolností. Ale nedokázaly být radikální natolik, aby silou prosadily své, třeba i osvícené a ušlechtilé, představy proti většině. Lid, ať venkovský nebo městský, se nakonec radikalismu lekal a ukázal se být jako značně konzervativní element, který nakonec dobrovolně přitaká „starému režimu“. Náboženské, sektářské nebo ryze pragmaticky ekonomické motivy byly silnější než racionálně zdůvodněné principy vedoucí k hlubším a dalekosáhlým společenským převratům. Zastánci reformy se rozdělili na tábory radikální a umírněné, přičemž radikály zlikvidovali často spíše jejich vlastní umírnění než vyložení odpůrci a nepřátelé. (s. 63)

Evropský radikalismus přelomu 18. a 19. století, jemuž se tehdy říkalo jakobinismus, byl poražen nebo selhal na vnitřní nejednotu či zradu ve vlastních řadách. Ale zůstalo po něm dědictví, z něhož se rodí na jedné straně moderní politický liberalismus a na druhé straně také moderní nacionalismus. Radikální jakobinismus byl trvalou inspirací evropských socialistů. A odpor lidu proti Francouzům a jejich válečným tažením či prosazovaným novotám ve správě porobených území dal vzniknout prvním projevům moderního nacionalismu. Nacionalismus a touha po národním sjednocení a národním státě vznikal i z jiných motivů, třeba romantických nebo ideových (filosofických, „vědeckých“). Odpor proti Francouzům byl totiž také veden i z jiných pohnutek, například z věrnosti vůči církvi, loajality vůči místnímu feudálovi či z regionálního lokálpatriotismu. I v těchto partikulárních zájmech bylo ale zřejmé, že liberální a demokratické způsoby politického řešení sporů a problémů jsou efektivnější než vojenské a diktátorské (totalitní). Osvícenský absolutismus už se nejevil jako nejlepší řešení (cesta, metoda). Parlamentarismus a reformismus,

spojovaný od počátku 19. století s liberalismem, se účinně prosazoval. A to nejen prakticky, pragmaticky, v rovině politiky a státní (veřejné) správy, ale i intelektuálně, teoreticky. Armádní důstojníci, liberální kněží, vládní úředníci i právníci diskutovali o zásadních principech vedoucích k formulaci optimálního ústavního pořádku a nezbytných reform. Jednotlivé země a mocnosti se samozřejmě primárně chtěly zbavit Francouzů, ale současně se už vědělo, že při té příležitosti bude nutno staré režimy a pořádky revidovat a zavést reformy, pro něž francouzská revoluce a napoleonská správa byla nespornou inspirací.

Napoleonské války přinesly nejen útrapy, ale jako vedlejší produkt také intenzivní inter-kulturní a inter-nacionální výměnu. Komunikace se ustavičně zlepšovaly také „díky“ válkám. A po těchto rychlejších spojnicích se snáze Evropou šířily myšlenky, novoty, zkušenosti. Setkání lidí z různých oblastí, různých vyznání a politických přesvědčení usnadňuje zaujetí nadhledu a odstupu a schopnost uvažovat také v abstraktní rovině o principech a zásadách. Zkušenost s francouzskou revolucí i napoleonskými válkami byla tedy dvojaká. Budila revoluční nadšení i touhu je tlumit. Sjednocovala odpor proti nacionalisticky vyhrocenému expanzionismu Francouzů a tím zažíhala nacionalistické pocity v rozmanitých regionech Evropy. Pobyt v Napoleonově armádě ale znamenal pro většinu vojáků kulturní a civilizační inovaci i politickou inspiraci. Rok 1815 tedy znamenal nejen konec napoleonských válek, ale i stavu před revolucí. V podstatě by se dalo říct, že jak revolucionáři, tak konzervativci byli poháněni romantickými idejemi. Odmítali chladný racionalismus osvícenství a nechávali se raději vést vznícenými city. Obojí bylo romantické – jak vzepjatý individualismus, tak loajalita se starými řády, náboženskými a aristokratickými. Přítom osvícenské vymoženosti vyhovovaly všem. Vítězné mocnosti v roce 1815 dávaly najevo, že chtějí skoncovat s revolučním radikalismem vedoucím k chaosu válek, ale ve skutečnosti uznávaly, že pořádek ve státní správě po vzoru Francouzů je efektivnější a je nutno jej akceptovat bez ohledu na partikulární rozdíly a zájmy. Z dnešního pohledu viděno tak někdejší označování změn po roce 1815 jako „restaurace“ (starého režimu) není přesné. Jen málo vlád bylo vysloveně zpátečnických, většina se vydala cestou umírněných reform a tvrdě potlačovala jak vyložené reakcionáře, tak liberály a radikály. A v této společenské atmosféře se formovaly politické ideologie a praktiky, jež utvářely Evropu až do 20. století- (s. 67)

Vídeňský kongres (1815)

Vídeňský kongres svolaný roku 1814 do Vídně měl být platformou, na níž se evropští vládcí a diplomaté dohodnou nejen jak zabránit Francii v rozpoutání další války, ale také jak předem minimalizovat choutky jakékoli evropské mocnosti po územní expanzi. V dané chvíli se jako dominantní mocnost v Evropě jevila Británie, ale tím, že k jednání bylo přizváno i Rusko, stalo se rázem klíčovým hráčem. Británie je silná, ale stará se více o udržení a rozšiřování svého zámořského impéria. Prusko a Rakousko usilují o hegemonii nad zeměmi ve svém sousedství i nad sebou navzájem. Ostatní mocnosti mají z těchto procesů obavy. Na druhé straně jedině Německo může pomoci pacifikovat Francii či Rusko. Rusko je vojenskou a ekonomickou mocností, s níž je třeba počítat. Rozdrobená Itálie je křehká, a proto je neuralgickým bodem, neboť o její území usilují různé další mocnosti. Podobně to platí i o Polsku, Belgii či Nizozemí. Závěrečný akt vídeňského kongresu byl podepsán 9. 6. 1815, devět dní před bitvou u Waterloo, v níž byl Napoleon definitivně poražen.

Dohoda uzavřená na Vídeňském kongresu skutečně vytvořila v Evropě dlouhodobě stabilní řád v mezinárodních vztazích, který byl vážně narušen teprve až v roce 1914. Proč se tedy o tomto paktu mluvilo jako o vítězství reakce, konzervatismu a restaurování

starých pořádků? Protože nacionalismus, který právě propukal, panující mezinárodní řád vnímal jako dusivé sevření mladých národů toužících po sebeurčení. I když v řadě z nich existovaly už tehdy konstituční a zastupitelské systémy, skutečně liberální tyto režimy nebyly, takže liberálové si stěžovali na dominanci konzervatismu, a konzervativci vskutku dusili každý náznak pokrokářství v obavě, že se vlna liberalismu rozlije po celé Evropě. (s. 69)

„Koncert velmocí“, jak se označoval kongresový systém, vedl k podpisu Svaté aliance, v níž se Rusko, Prusko a Rakousko zavazuje k hájení svatých hodnot „náboženství, lásky a pokoje“. Postupně se k ní připojila většina evropských zemí obávajících se revolučních nápadů a sekulárního liberalismu. Typickou podobou konzervativního režimu byl tzv. metternichovský absolutismus v Rakousku v letech 1809–1848. Metternich, zprvu jako ministr zahraničí a pak kancléř, zavedl cenzuru a systém tajné policie a všeobecného špiclování – a to vše, aby uhájil svůj systém mírných reforem před radikálními revolucionáři. Metternich kupodivu nebránil jazykovému, kulturnímu a národnímu obrození neněmeckých národů v říši, ale rostoucímu nacionalismu Maďarů a Čechů už se nedalo zabránit. Polský nacionalismus kvetl už dříve a plně. Národnostní požadavky ovšem nevyrostaly jednoduše z lidu, jak si dnes někdy představujeme, spíše je formovala šlechta, která hájila své lokální a partikulární zájmy proti panovníckému absolutismu a centrální byrokracii. Parlamentarismus rovněž nebyl klasickou demokracií, zastupitelské instituce byly v podstatě zemskými sněmy lokální šlechty, které mírně omezovaly centrální moc. Nikomu nešlo o vykonávání „vůle lidu“, ale spíš o omezování tradičních privilegií, rodových a stavovských, a zavádění fungujících metod státní správy.

Irsko bylo připojeno ke Spojenému království roku 1800. Nastal ovšem velký a vleklý problém, jak začlenit katolické poddané pod hierarchii protestantské církve. Spory balancovaly na pokraji občanské války. Praktická politika oscillovala mezi dvěma extrémy – tu tlumila radikální revolucionáře, jindy zase omezovala přehnanou snahu restaurovat staré tradice. Totéž je ale možné říct i o situaci ve Španělsku či Itálii.

Zatímco v jiných zemích Evropy se postupně ustavoval jakýsi kompromis mezi revolučními výdobytky, umírněným reformismem a reakcionářským konzervatismem, v Rusku převládal zpátečnický kurz carského autoritářství a bigotního pravoslaví.

Utváření politické kultury

Nacionalismus měl někdy podobu emancipačního nebo separatistického hnutí (typicky například v Polsku), jindy zase sjednocovacího úsilí (typicky v Německu a zčásti také v Itálii). Nacionalisté se ale podle okolností dovolávali lidu nebo se naopak spojili s místní šlechtou, někdy se politicky radikalizovali spolu s liberály, jindy naopak couvali zpět s reakčními konzervativci. Liberalismus měl logicky cit pro individualismus a směřoval tedy ke svobodnému trhu a omezování státního paternalismu. I sociální otázky chtěli řešit bez větších zásahů státu a byrokratického přerozdělování – věřili, že nejlepším řešením problému chudoby je umožnit každému, aby zlepšil svůj vlastní život vzděláváním a tvrdou prací. Liberálové také kladli důraz na svobodu slova a občanskou společnost, kterou si idealizovali jako arénu racionální debaty a volného sdružování, nezávislou na státu. Je nutno říct, že tato občanská společnost už před rokem 1848 existovala v řadě zemí, ale v podstatě jen pro velmi úzké vrstvy společnosti, zejména z řad šlechty a střední třídy. S růstem gramotnosti ale velmi rychle přibývalo i poučených dělníků a rolníků, kteří se vědomě a cíleně angažovali a stávali se také součástí občanské společnosti. (Negramotnost v roce 1850: Rusko 95 %, Španělsko a Itálie 75–80 %, Habsburská říše 40–45 %, Prusko a Skotsko 20 %, Švédsko 10 %.) Takzvaný veřejný prostor, veřejná sféra do roku 1848 utěšeně roste, přibývá vydávaných knih a periodik, výrazně roste počet výtisků, zvyšuje

se počet veřejných knihoven a čítáren, informace se dostávají i do rodin chudých a negramotných v podobě popularizačních publikací. Občanské a zájmové spolky jako třeba sportovní, hasičské, pěvecké, tělovýchovné kultivují společnost a přispívají k růstu občanského a politického uvědomění. Literatura, divadlo, historiografie podporuje růst národního probuzení, ale také se výrazně politizuje. Měšťanské salony, jež postupně nahradily elitní šlechtické salony, a kavárny se stávají místy poměrně kvalifikované intelektuální a politické rozpravy, kde se vyšší i střední a nižší vrstvy setkávají a vyrovnávají. Dokonce i v Rusku, kde byl antiintelektuální režim nejtvrdší, zveřejňuje Petr Čaadajev roku 1836 svůj filosofický manifest, v němž zpodobňuje Rusko jako necivilizovaného páriu. Součástí intelektuální veřejnosti a občanské společnosti se pomalu stávají i odvážné ženy. (s. 77)

Dnes vidíme, že líhni liberálních novot nebyla jednoduše Francie se svým revolučním étosem, ale spíše země, v nichž inspirace francouzskou revolucí vykvasila do podoby realizovatelných politických programů, jako byly některé lokální projekty španělské či italské. Na druhé straně je třeba ale také zmínit celou řadu skutečně tajných spolků a podvrtných ilegálních organizací, které usilovaly o politické změny neortodoxními metodami. Vzpoury, převraty, revolty, spiknutí jsou všude na denním pořádku. Panovníci jsou zbavováni trůnů, vyháněni do exilu, nastolené liberální režimy ale selhávají a monarchie jsou znovu restaurovány. Ústavy se slavně přijímají a neméně slavně ruší. Přitom jsou spousty lidí zavírány do vězení, vyháněny z domovů, majetky se konfiskují a přeprodávají, konají se popravy, probíhá vylučování z armády, propouštění z funkcí, řádí tajná policie a represivní složky, konají se demonstrace a protestní pochody – je to velmi čilý politický ruch, noviny si nemohly stěžovat, že by nebylo o čem psát. Nesmíme zapomenout, že mapa Evropy byla tehdejší pestřejší, jen na území dnešního Německa a Itálie existovaly desítky států a státeků. Kupodivu ale zatím není slyšet, že by se na tom všem nějak výrazněji podílely univerzity a studenti. Jedině snad německé buršácké spolky měly poněkud mládežnický charakter.

Protiturecká povstání

Osmanská říše v 19. století ztrácí svou někdejší moc, nedokáže si udržet porobená území jako dřív. To je příležitost jednak pro národně emancipační hnutí v regionech (Balkán), jednak pro velmoci toužící uchvátit nová strategická území. Britům i Rusům záleželo na průlivu Dardanely a Bospor. Proti Turkům se bouřili Srbové, Řekové i Rumuni. Zejména do řeckého boje za národní sebeurčení a nezávislost na Turecku se vložily velmoci, zvláště Británie a Rusko. Jistě také pod vlivem veřejného mínění, které se v mezinárodních konfliktech postavilo na stranu Řeků. „Helénofilství“ vzdělaných Evropanů vycházelo z klasického vzdělání, ale také z romantismu, který vnímal Řeky jako přímé potomky slavných Helénů. Tehdy se také vydal podpořit boj Řeků romantický básník George Gordon Byron, typický filohelén. Povstalec proti Osmanům podporoval finančně, ale účastnil se i přímých bojů. Zemřel roku 1823 v Řecku na následky malárie. Řekové ho od té doby pokládají za svého národního hrdinu, který je podpořil i obětí svého života. (s. 86)

Rusko zase s neméně emocionálním entuziasmem chránilo své pravoslavné souvěrce na celém Balkáně. Do sporu se v duchu úmluv Svaté aliance vložila Francie a Rakousko, aby udržovaly velmocenskou rovnováhu sil. Přitom ovšem každá z velmocí kromě ušlechtilých principů férovosti hájila také své partikulární zájmy. Žádná z velmocí neměla zájem na tom, aby se osmanská říše totálně zhroutila, protože se obávaly, že v nastalých zmatech by mohly propuknout revoluční nálady. Jenomže oddalování kolapsu osmanské říše učini- lo z Balkánu nestabilní území, do jehož vnitřních sporů musely velmoci nadále zasahovat, což nakonec přímo vedlo ke krymské válce (1854–1856).

Společenské krize 1815–1848

Vleklé hospodářské krize projevující se chudobou a nebezpečnou nespokojeností širokých vrstev obyvatelstva probíhaly ihned po skončení napoleonských válek v letech 1815–1818. Mezi dělníky a řemeslníky už se šířily socialistické ideje. Dělnictvo se ustavuje jako svébytná společenská skupina, umí se organizovat i účinně protestovat. Řada indicií ukazuje, že společenské rozpory je možno interpretovat jako konflikt mezi třídami, jež se nově ustavily. Přesto nové politické organizace a hnutí, jako například odbory, zůstávají početně omezené na menšinu populace. Většina Evropy je stále agrární. A konec konců i většina městských dělníků a řemeslníků zůstává konzervativně věrná tradicím a jen umírněným formám projevu své nespokojenosti.

Nepřehlédnutelným rysem doby byl rostoucí počet obyvatel. Už v roce 1798 vydal Thomas Malthus *Esej o základních myšlenkách o počtu obyvatelstva*, kde dokazoval, že počet obyvatel roste rychleji než ekonomické zdroje, což podle něj musí vést ke kolapsu. Řešení viděl jen v omezení porodnosti (dobrovolném), jinak hrozí, že si příroda bude regulovat populační stavy hladomory, válkami a nemocemi. Demografický rozvoj ale nebyl způsoben vysokou porodností, jak si myslel Malthus, nýbrž snižující se úmrtností. Více dětí přežívalo riskantních prvních pět let života, prodlužovala se průměrná doba dožití, zvyšovala se hranice produktivního věku. Přece jen se zlepšovala výživa lidí, hodně zapůsobily brambory a jiné nové potraviny, větší rozmanitost a lepší skladba stravy. Začala se zlepšovat hygiena, ubylo krys, jež roznášely mor. Začalo se zavádět očkování. Výrazné zvýšení produkce potravin přinesly inovace v zemědělství, ale také v průmyslovém zpracování potravin. Rozšiřovala se plocha obdělávané půdy. Zefektivnění dopravy přispělo k pestřejší skladbě stravy. Samozřejmě značný vliv měla industrializace, která sice vstřebávala zatím jen menšinu populace, ale zato stále rostoucí. A konečně se v rozporu s Malthusovými předpoklady projevila zákonitost, že s rostoucí životní úrovní klesá natalita – rodiče regulují velikost svých rodin, aby si udrželi vyšší standard, navíc přecházejí na jinou strategii: méně dětí, jimž je věnováno více péče, zaručuje v těchto podmínkách efektivnější přenos genů (přežití rodu). Toto vše se ovšem plně, v mnohem větší míře projevilo až v závěru 19. století.

V první polovině 19. století se místy skutečně naplňovaly malthusovské katastrofické scénáře. Irský hladomor v letech 1845–1846 vedl k tomu, že vymřelo 15 % populace a dalších 15 % zemi opustilo, většinou emigrací do Ameriky. (Počet obyvatel Irska: 1821 7,2 mil., 1845 8,3 mil., 1911 4,4 mil.) Bramborová plíseň ale tehdy postihla i Británii. Vystěhovalecké vlny se týkaly všech zemí Evropy, celkově kontinent v 19. století opustilo na 60 milionů Evropanů.

Přesto všechno ale tyto procesy nestačily vybalancovat skutečně dramaticky rostoucí rozpor mezi počtem obyvatel a dostupnou obživou. To se podařilo až v druhé půli století. Jedině země, kde se relativně dařilo předcházet extrémní chudobě, byly Porýní, Belgie a některé části Francie a Německa. Nezpochybnitelným tahounem pokroku byla Británie. Průmyslová revoluce i technologické inovace v zemědělství zde nastartovaly dříve a postupovaly rychleji.

Přelidnění se jinak dotýkalo měst a jinak venkova. Na venkově vedly tyto tlaky k různým pozemkovým reformám a změnám forem vlastnictví a pronájmu (pachtu). Někde se charakter venkova a způsob hospodaření radikálně změnil – z domkářů se stali zemědělstí nájemní dělníci, statkáři přecházeli na zcela jiné způsoby pěstování a hospodaření, což měnilo i tvářnost krajiny. Venkované byli nuceni přecházet na doplňkovou řemeslnou výrobu nebo na částečnou zaměstnanost v průmyslu (sezónní práce, domácí výroba). Lidé byli nuceni hodně cestovat i migrovat. Výhodou bylo, když se určité oblasti

nebo segmenty populace dokázaly rychle adaptovat na nové plodiny nebo technologie, například brambory, cukrovou řepu, víno, kukuřici, ovčí vlnu, chov dobytka na maso apod.

Zásadní vliv měl rozvoj železniční dopravy ve 40. letech 19. století. Jednak vedl ke snížení regionálních rozdílů v cenách potravin, jednak usnadnil rovnoměrnější distribuci. Stále totiž dělaly velké problémy prudké výkyvy cen, například v důsledku lokální neúrody, zavádění náhlých ochranných opatření, ale také tržních spekulací a panik.

První železniční trať s parními lokomotivami byla uvedena do provozu v Británii roku 1825, zlatý věk páry ale nastal až rokem 1830, kdy na trať mezi Manchesterem a Liverpoolem vyrazila parní lokomotiva George Stephensona. (s. 93) Je pozoruhodné, jak rychle se železnice šířily Evropou. Už v roce 1839 dorazil parní vlak po nové trati z Vídně do Břeclavi a Brna, v roce 1845 pak do Prahy a 1847 do Bohumína, kde se záhy napojil na jinou trať umožňující spojení z Vídně na jednu stranu do Krakova a na druhou do Berlína. Britové však stejnou měrou rozvíjeli i lodní, námořní i říční dopravu, celou zemi propojili soustavou silnic, železnic a vnitrozemských vodních kanálů. Díky tomu se jim relativně dařilo čelit sezónním a lokálním výkyvům cen a dostupnosti zboží. Železnice byla ale nervovou sítí celého organismu. Vše se k ní pojilo, nabalovala na sebe další a další – uhlí, železo, cihly, strojírenství... A současně rozváděla inovace všude podél svých tratí. Británie byla v čele, v roce 1850 měla trojnásobné výsledky v řadě ekonomických ukazatelů oproti dalším rozvinutým zemím, jako byla Belgie, Francie, Německo. Silně se industrializovala. Podíl zemědělsky činného obyvatelstva klesl z 36 na 22 procent, zaměstnanců v průmyslu přibývalo z 30 na 43 procent. Jako v první zemi na světě se stalo v Británii už v roce 1851, že víc než polovina jejích obyvatel žije ve městech. V roce 1801 to bylo 33 procent. Při přesnějším počítání je to 25 procent lidí ve městech nad 100 000 obyvatel.

Vliv na to mělo ale i bankovníctví. Británie měla pružný systém úvěrů, který usnadňoval obchodní a průmyslovou expanzi. Bez úvěrů a finančních investic by rozvoj nepostupoval tak rychle a snadno. Čekat, až se nakumuluje kapitál, je pro podnikatele zbytečné zdržení, příležitost k inovacím a expanzi nečeká. Toto všechno bylo nejprůhodnější v Británii, v ostatních regionech jen zčásti a později, například v Německu se industrializace prosazovala intenzivně v Porúří, Porýní a Sasku.

Výjimkou na kontinentě byla Belgie. V poměru k rozloze a počtu obyvatel to byla nejprůmyslovější země kontinentu, navíc podobně jako Británie plně využívala vlastní ložiska uhlí. Podobné to bylo v uhelných revírech v severní Francii. Ale například textilní průmysl ve Francii za britským zaostával a spoléhal stále na do značné míry na tradiční postupy a venkovské rukodělné výroby a klasičtější distribuci.

Na rozvoj industrializace i inovovaného zemědělství měl v různé míře vliv sám stát. Někde se spoléhalo víc na soukromé podnikání a stát pro ně jen připravoval podmínky. Jindy se ale aktivně angažoval v rozmachu hospodářství jak ekonomickými intervencemi, tak specifickým zákonodárstvím. Nápadné to je na investicích do železniční dopravy. Často se kombinovaly různé formy financování. Stát vykoupil pozemky a předával je za výhodných podmínek těm, kdo na nich efektivně vybudovali a provozovali tratě. Jindy stát vykoupil hotovou a úspěšnou trať, kterou ale na vlastní náklady a riziko vybudoval a zprovoznil soukromník, zpravidla akciová společnost. Železnice měla totiž i vojenský význam, jako ostatně prakticky všechno v hospodářství dané země, ale železnice znamenala přímou strategickou výhodu, proto se v jejím budování státy výrazně angažovaly. Významným odvětvím, jež zasáhla industrializace, byl textilní průmysl. Ten byl v rukou soukromých podnikatelů, stát se v něm angažoval minimálně a spíše sekundárně.

Nevolnictví, někde zrušené už v 18. století, jinde, jako třeba v Rusku, stále ještě pevná součást zemědělství, bránilo rozmachu průmyslu i zemědělských inovací, ale v některých regionech v podstatě, i když nepřímě, bránilo propukání hladomorů, dokonce

v omezené míře umožňovalo částečné zaměstnávání venkovanů v továrnách. Nemuselo být tedy jednoznačně negativním jevem. Někde nevolnictví znamenalo robotní povinnost, jinde se měnilo na odvody dávek. Obojí mělo výhody a nevýhody, které se daly optimálně kombinovat.

Život prostých dělníků je dnes vnímán jako tvrdý, ale mzdy v továrnách byly výrazně vyšší než příjmy venkovských zemědělců a lepší a stabilnější než u městských řemeslníků. Ale i v průmyslu byla situace nejistá, rozvoj probíhal nárazovitě, prosperita se rychle střídala s krizemi, chudoba byla stále nebezpečí a občas ji zažil prakticky každý. Podmínky v továrnách byly vskutku tristní; dlouhá pracovní doba, dětská práce, nezdravé podmínky, nebezpečné provozy, nelidské zacházení. Ale lidem uvyklým na podobně tvrdý život na venkově to zřejmě nepřipadalo horší. S továrnou ale přišly i nové nemoci – tuberkulóza, choroby z jednostranného zatížení nebo jednotvárné stravy, epidemie. Postupně se v západních zemích zákonně omezovala dětská práce (Británie 1833, Rakousko 1842), objevuje se ochrana žen, zaměstnavatelé si začínají uvědomovat, že přiměřená péče o zaměstnance se jim vyplatí víc než „vykořisťování“.

V určitých oblastech a segmentech výroby šel vývoj nerovnoměrně. Prudce přibývalo textilních strojů, ale přesto ne vždy dost, takže rostoucí odbyt i počet obyvatel vedl ke zvýšení počtu ručních tkalců, jejichž práce byla vlastně těžší než v továrnách. I při klasické rukodělné výrobě nebo zpola řemeslné a zpola manufakturní se uplatňovaly různé inovace, technologické i organizační, které často vedly k vykořisťování podobnému jako v továrnách. Učedníci a tovaryši zakoušeli šikanu od mistrů, namísto tovaryšů mistři najímali nekvalifikované dělníky na rutinní úkony, samozřejmě hůře placené, výroba se rozdělávala záměrně do série rutinních činností, aby se ušetřilo. Takto se například vyrábělo konfekční oblečení a celá řada průmyslových výrobků spotřebního zboží, v podstatě dávno před tím, než přišel tzv. americký systém montoven, kde se zhotovovaly výrobky z dílů dodaných subdodavateli. Už tehdy se také objevil fenomén velkopodnikatelů, kteří části výroby přesouvali (optimalizovali) tak, aby produktivita rostla, rostla výroba, prodej, ale většinu zisku inkasovali oni a ne nižší úrovně výrobních procesů.

Chudoba a sociální politika

Pauperismus se stal novým a dlouhodobým tématem diskusí jak bohatých, šlechty a vyšších buržoazních vrstev, tak všech podnikatelů a průmyslníků, ale i intelektuálů a poučené širší veřejnosti. Přelidnění ohrožovalo všechny a všude, na venkově i ve městech, ale nápadně viditelně se kumulovalo v dělnických čtvrtích ve městech. Na venkově na to byli lidé v podstatě zvyklí po staletí, že se všichni tísnili v jedné obytné místnosti, často i s dobyt看em. Přízračná situace byla zejména v Londýně. Měl v roce 1801 milion obyvatel, o půl století později už 2,68 mil., byla to největší evropská metropole. Paříž vzrostla v té době ze 700 000 na milion, Moskva z 250 000 na 365 000, Neapol z 350 000 na 450 000. Plynové osvětlení přišlo do některých ulic Berlína už ve 20. letech, stejně jako dlážděné chodníky. Hřbitovy se stěhují na okraj měst a vesnic. Stavějí se honosné budovy městské reprezentace – radnice, kostely, soudy, školy, ale do toho všeho chrlí kouř a jedovaté zplodiny další a další továrny. Pokud továrníci postavili dělnické kolonie, byl to ve své době luxus, jinak se dělníci tísnili v nevyhovujících barácích nebo městských domech postavených pro jiný způsob obývání. Ve všech městech platilo, že obydlí jsou přecpaná, stejně tak ulice, vzduch je nezdravý, život nebezpečný a obyvatelé zubožení. Do těchto míst pak přišly epidemie cholery, která se šířila infikovanou vodou, znečištěnou fekáliemi. Cholera si ovšem nevybírala, zabíjela příslušníky aristokracie, buržoazie i dělníky a rolníky. Pohlíželo se na ni jako na nemoc chudých, protože v chudinských čtvrtích propukala prudce a viditelně. Cholera vyvolávala velké občanské nepokoje a bouře. Za viníky byly

označovány různé segmenty společnosti. Není divu – náhle umíraly desetitisíce lidí. Nejčastěji se ale spojovala s chudobou. Píše o tom Michel Foucault třeba v knihách *Zrození kliniky* nebo *Zrození biopolitiky*. Při rozsáhlých rekonstrukcích měst, jako byla třeba velmi dobře promyšlená přestavba Paříže navržená v 50. letech Haussmannem, se prvotně likvidovaly chudinské čtvrti a baráky.

Tuberkulóza, známá rovněž jako souchotiny, je stará jako lidstvo samo. Ale své jméno získala až v 19. století, kdy také došlo k jejímu rychlému a masivnímu šíření. Hlavním důvodem byla překotná urbanizace v důsledku industrializace, především bydlení v nehygienických městských bytech. V téže době se také rodí moderní medicína a ustavuje se lékařský stav. Johann Lukas Schönlein ji jako první v roce 1839 dokázal diagnostikovat, Jean Antoine Villemin roku 1865 prokázal, že jde o infekční nemoc, ale teprve Robert Koch v roce 1882 objevil bacil, který nemoc přenáší. Dosud, ale i dlouho poté, převládal názor, že za nemoc si může člověk sám svým způsobem života nebo že jde o civilizační nebo sociální chorobu. Dobře o tom píše Susan Sontagová.⁴ Tuberkulóza byla vnímána dvojnásobně. Na jedné straně to byla nemoc „třídní“, zatuchlých dělnických baráků. Ale postihovala i jedince vyšších společenských kruhů, kde se z ní stala jakási móda některých umělců, intelektuálů a snobů. Nemoc červených tváří, zdánlivě kypících zdravím, při níž je ale tělo vyhublé a pobledlé, jaksi asketicky vysublimované, odpovídala dobovému pocitu, jemuž se tehdy říkalo melancholie. Zemřít na tuberkulózu (souchotě) bylo v jistých kruzích symptomatické a chic. Pobyt v horském plicním sanatoriu patřil do životopisu málem každého umělce, stejně jako tragický pocit života (viz později např. Kafka). Ještě mnohem později o tom napsal grandiózní román Thomas Mann (*Kouzelný vrch*, v novém českém překladu *Čarovná hora*). Koncem 19. století se jako jediný účinný způsob léčby jevil pobyt v klidu, v hygienickém prostředí na čerstvém vzduchu, nejlépe horském, s dostatkem zdravé a výživné stravy. To si chudí nemohli dovolit. Společnost je proto odsuzovala a stranila se jich jako šířitelů nákazy. Tuberkulóza byla sociální stigma.⁵ Přesto vznikala sanatoria, v nichž se hygienicko-dietetická léčba aplikovala spolu s různými zákroky, jako byl pneumotorax, resekcce žebor, zábaly, vodoléčby, horské slunce apod. Taková léčba ale trvala mnoho měsíců i léta – a přesto hodně pacientů umíralo. Teprve na přelomu 19. a 20. století se začala prosazovat systematická profylaxe, která spočívala jednak ve zdravotnické a sociální osvětě, ale také v patřičných státních systematických zásazích do způsobů zaměstnávání a bydlení. Teprve roku 1921 vytvořili Albert Calmeth a Camille Guérin očkovací vakcínu. Přesto se ale tuberkulózu, bílý mor 19. století, podařilo ve vyspělých zemích vymýtit až v druhé půli 20. století.

Chudoba představovala závažný společenský problém, který se prakticky dotýkal všech. V názorech na její příčiny se ale společnost lišila. Všem bylo zřejmé, že je to problémem morální, ne jednoduše ekonomický či politický. Tábory moralizátorů se rozštěpily na puritánské sudiče chudých, kteří hlásali, že za chudobu si může každý sám svou leností nebo neprozíravým nakládáním s vlastními prostředky, a hlavně nemravným způsobem života, a na druhé straně hlasatele a šířitele různých podob a stupňů filantropie a křesťanské charity.⁶ Už v roce 1796 přišel Jeremy Bentham s myšlenkou sociálně nápravných „chudobinců“. Po celé 19. století se všude hledaly optimální modely chudinských zákonů a systematické sociální péče nezaložené jen na dobrovolné křesťanské charitě. Církev začínají promýšlet efektivnější způsob distribuování své pomoci, přičemž se ovšem poměrně

⁴ Viz SONTAGOVÁ, Susan. *Nemoc jako metafora. AIDS a jeho metafory*. Praha: Mladá fronta, 1997.

⁵ CAITLÍN RÁBOVÁ, Šárka. *Kulturní reflexe tuberkulózy v českých zemích 1800–1945*. Praha: Academia, 2018.

⁶ Viz např. SVOBODA, František. *Filantropie*. Brno: MU, 2008. Dostupné v Přílohách.

zásadně lišily teologické, etické a spirituální důrazy jednotlivých konfesí, pročež vznikaly i značně odlišně vedené ústavy a zařízení. Někde se zdůrazňovala „svěpomoc“, jinde dobročinnost, někde vládla tvrdá kázeň a askeze, jinde benevolence a nahodilost. Státní systémy sociálního zabezpečení se jevily jako nerealizovatelné. Úřady ale tlačily na obce a regionální správu, aby o chudé bylo pečováno lokálně. Obecně se dá říct, že Británie zakládala tuto péči na „pomoci ke svěpomoci“, zatímco kontinent (katolíci i liberálové) na almužně a dávkách (přerozdělování). Státy nabízely nezaměstnaným veřejnou práci. Pomalu ale začaly vznikat i dělnické podpůrné spolky, jakési zárodky sociální pojištění pro případ nouze, jako byla nemoc, ztráta práce nebo úmrtí v rodině. Přejímaly tak péči, jakou měly o své členy cechy. Obce pomáhaly chudým, ale většinou jen těm svým, kteří tam po nějakou dobu měli domovské právo a platili daně. Jakmile byla umožněna svoboda obyvatel, zaváděly obce zákazy potulky a žebrání. Ve městech ale něco takového nebylo možné.

Z tohoto sociálního neklidu se zrodilo socialistické hnutí. Raní socialisté se inspirovali myšlenkami osvícenství a francouzské revoluce. Šlo jim především o řešení chudoby cestou společenských reforem, ne o politiku, funkce či změnu systému. Jedním z takových byl Gracchus Babeuf. Na něj se pak odvolával Pierre-Joseph Proudhon, proslulý kritikou soukromého vlastnictví (*Co je vlastnictví?*, 1840). Na otázku odpovídal – Vlastnictví je krádež. V té době už své názory formuloval Karl Marx. V Rusku se angažuje socialista Alexander Gercen a anarchista Michail Bakunin. Utopičtí socialisté sní o ideálních komunitách, jako například Charles Fourier, který chtěl zakládat zemědělsko-demokratické falangy (1829). Étienne Cabet vydává *Cestu do Ikarie* (1840), vysněné země bez soukromého vlastnictví. „Utopické“ socialisty nahrazovali „vědeckí“ socialisté jako Henri de Saint-Simon a Karl Marx, kteří na základě sociálních a ekonomických analýz predikovali vývoj. Karl Marx s Friedrichem Engelsem vydali v roce 1848 Komunistický manifest. (s. 103)

Mnozíci se protesty dělníků, rolníků a sedláků (venkovanů) neměly jednoduše společného ideologického jmenovatele. Jen část dělníků (a to spíše řemeslníků a odborníků než „proletářů“) ve velkých městech západní Evropy byla natolik vzdělaná a informovaná, aby dokázala spojovat své požadavky s ideologicky a politicky artikulovanými teoriemi a programy, s nimiž tehdy přicházeli mnozí myslitelé. Většinou protesty neměly ujasněné ani příčiny ani cíle. Prakticky po celé 19. století probíhalo luddistické rozbíjení strojů či zapalování továren. Nedd Ludd, anglický tkadlec, údajně v roce 1811 inspiroval rozbíjení textilních strojů, které prý braly práci domácím tkalcům. Přívrženci této metody protestu si pak říkali luddité, i když postavu svého zakladatele obestřeli spíše smyšlenými legendami. Myšlenka sama – že stroje či technologie berou lidem práci – je však v různých obměnách živá dodnes. Na venkově takto rolníci třeba zapalovali mlátičky obilí. Neuvědomovali si totiž, že stroje a pokročilejší technologie nejsou to, co jim bere práci. Příčiny nezaměstnanosti a fluktuací trhu práce byly složitější a hlubší. Na venkově měla povstání a bouře často nacionalistický charakter (proti nenáviděným cizáckým pánům). Obecně pak nepokoje propukaly kvůli momentálním a lokálním výkyvům v cenách, distribuci potravin, kvůli epidemickým nemocím, nešťastným zásahům státu či vrchností do hospodářských cyklů apod. Dá se říct, že sám ekonomický cyklus přinášel periodické hladomory. Málodky ale tyto nepokoje přerůstaly do zásadních koncepčních politických požadavků na reformy či změny systému. Ve větších městech západní Evropy už se to ale začínalo dít častěji. Socialističtí a komunističtí myslitelé a jiní sociální teoretici se však rádi těchto bouří dovolávali na podporu svých teorií.

Ve městech vznikají dělnická sdružení, zpočátku svěpomocná a vzdělávací, ne primárně politická. I když cechy (sice již zrušené, ale stále nějak fungující) a nově zakládané odbory už začínaly mít charakter zárodků sociálně politických hnutí. Nedá se jednoduše

hovořit o dělení společnosti do tříd, jako to činil Marx. Dělníci byli rozštěpení mezi sebou, čeští proti německým, měšťtí proti venkovským, tovaryši proti mistrům, tovární proti domácím malovýrobcům apod. Zárodky dělnické třídy jsou patrné hlavně ve spolcích francouzských tkalců a zaměstnanců anglických textilních továren, kde se skutečně rodí pocit solidarity, soudržnosti, soudružskosti, který vyvstal v revoltách kolem roku 1848.

Kolonie

Západoevropské mocnosti, Británie, Francie, Nizozemsko, Španělsko a Portugalsko, měly četné zámořské kolonie. V 18. století to ale byly spíše jen přístavy a obchodní stanice na trasách zámořských cest. Ovládat rozsáhlá území ve vnitrozemí bylo prakticky nemožné. Výjimkou byla severní Amerika, kde se střetly zájmy Anglie a Francie. Spojené státy si získaly nezávislost a podobně povstaly proti kolonizátorům i další země, takže v průběhu 19. století se zámořské kolonie evropských zemí spíše zmenšovaly. Výjimkou byla Británie, která naopak své impérium rozšiřovala. A samozřejmě portugalská Brazílie a španělské kolonie ve zbytku Střední a Jižní Ameriky. Opěrné body v Africe sloužily do značné míry jako zdroj otroků, ale postupné rušení otroctví vedlo k přehodnocení těchto strategií. Důležitější byl najednou obchod než vojenské a správní ovládnutí. Obchod se týkal vzácných surovin ze vzdálených zemí, ale také odbytu pro evropské zboží, v tom dominovala především Británie. Dovážela spoustu bavlny a vyvážela spoustu textilu. Británie ale také dovážela spoustu obilí. Potravinově byla soběstačná jen z poloviny. Britský kapitalismus a britský imperialismus byly spojené nádoby.

Za pozornost by stály i dějiny křesťanské misie, zejména za rozmachu dálkové mořeplavby v 18. a 19. století. Christocentrismus šel ruku v ruce s evropským kulturním a politickým imperialismem.

Obchod s otroky je významné téma z hlediska pojetí člověka a lidských práv a lidské důstojnosti. Omezování obchodu s otroky se táhlo od konce 18. století až do přelomu 19. a 20. století. Formálně bylo sice tu a tam otroctví rušeno a obchod s otroky postaven mimo zákon, ale úřady toto humánní opatření nevymáhaly dostatečně důrazně.

V 19. století se postupně rodí moderní mezinárodní a námořní právo a současně také zákony volného obchodu a obecně liberalizace a deregulace celého života společnosti, protože se to jeví jako efektivní z hlediska ekonomického prospěchu jak jednotlivých podnikatelských subjektů, tak států i celých společností. Jde o zajímavý případ, na němž je možno demonstrovat, jak se rodí schopnost abstrahovat, myslet „globálně“, celostně, ale taky formálně teoreticky.

Jedním z důsledků britského kolonialismu byly opiové války v Číně v letech 1839–1860. Britská Východoindická společnost od 18. století dovážela z Číny čaj, který si Angličané oblíbili natolik, že už bez něj nemohli být. Společnost měla tak rozsáhlé obchody s Čínou, Indií a dalšími regiony a byla tak bohatá, že jako mocenské centrum konkurovala vládě. Čína příliš netoužila po britské bavlně, zato si oblíbila opium, které Východoindická společnost dovážela z Indie. Jenomže čínští obchodníci s opiem, legální i nelegální, byli doma rovněž mocnou skupinou a pokoušeli se přinutit Brity k obchodním ústupkům. Británie odpověděla válečným konfliktem, který zprvu vyhrála a dosáhla větší liberalizace obchodu. Do dalších válek se na straně Britů zapojili i Francouzi, kteří měli v Číně a jihovýchodní Asii rovněž své koloniální zájmy. V roce 1860 Evropané dokonce na čas obsadili Peking. Britové dostali do správy oblast zvanou nyní Hongkong a spolu s Francouzi si rozdělili ostrov Chusan. Opiové války jsou příkladem „plíživého kolonialismu“, pomocí nějž Britové, usilující o rozšiřování volného obchodu, fakticky získávali moc nad celými oblastmi světa. Tak si například v roce 1826 podmanili Barmu. (s. 117)

Kulturní kolonialismus – další možný podnět k promýšlení. Brity ovládanou Indii od roku 1784 fakticky spravovala Východoindická společnost, již šel britský kabinet na ruku. Britští koloniální úředníci a vojáci masivně přetvářeli indickou společnost ke svému obrazu – za vydatné pomoci svých křesťanských misionářů. Na jedné straně humanizovali a modernizovali, například prosadili zákaz *satí*, sebeupalování hinduistických vdov na pohřebních hranicích manželů a *thugi*, rituální vraždy ve jménu bohyně Kálí. Zatímco někteří Indové opravdu považovali britská kulturní a civilizační opatření za „pokroková“, modernizující a humanizující, jiní je pokládali za zasahování do svých staletých tradic a bouřili se proti britské nadvládě. Zákon v roce 1823 ukončil monopol Východoindické společnosti, jež vlastně sledovala především ekonomické zájmy a do místních zvyklostí příliš nezasažovala. Od té chvíle byla Indie vydána napospas koloniální správě úředníků a vlnám přistěhovalců a obchodníků z Británie. Indie byla masivně poevropštěována a pokřesťanštěována. Indové byli verbováni do britských jednotek, mnozí přicházeli do Británie jako sluhové a pomocný personál. Na jedné straně pocítili blahodárny vliv západní civilizace, ale na druhé straně někdy nechápali, proč by se kvůli modernizaci měli vzdávat některých svých obyčejů a zejména náboženských tradic. Proto od poloviny 19. století docházelo k nepokojům, vzpourám i ozbrojeným povstáním, při nichž Indové neváhali využít vymožeností moderní doby, jako byly třeba britské palné zbraně. Války byly kruté, plné křivd z obou stran. Pomalu se prosazovala mírnější forma britské úřední správy a větší citlivost vůči domácím tradicím i ze strany křesťanských misionářů. Přitom se vliv Británie rozšiřoval – ze strachu z moci Ruska, jež ze severu pronikalo do Persie. Postupně anektovala Afghánistán a Paňdžáb, ale pak pro jistotu i Singapur na jihu, části Malajsie, Borneo, pak i Nový Zéland. Britské impérium se rozšiřovalo i v Africe, ve snaze zajistit bezpečí svým přístavům a obchodním stanicím si podmaňovalo další a další území ve vnitrozemí. Nastalo velké evropské porcování mimoevropského světa – imperialismus v doslovném smyslu.

1830–1848

Na politické scéně se polarizoval zápas mezi konzervativci a liberály. Francouzská revoluce roku 1830, v níž na čas liberálové využili nespokojenosti různých skupin obyvatelstva s konzervativními opatřeními královské vlády, zažehla vlnu dalších podobných protestů a revolt po celé Evropě. Ekonomická nestabilita vedla rychle k výkyvům cen, nedostatku potravin, propuštění z práce, a tím pádem k nepokojům, jež se ale nyní snadno politizovaly. Ale například v Belgii se přidaly i náboženské a jazykové problémy. V Polsku bylo povstání namířeno zase spíše proti Rusku. Ve Švýcarsku se bouřily kantony se svou samosprávou proti aristokratickým patricijům. Už tehdy se točily okolo výhod a nevýhod přímé a zastupitelské demokracie. Většina kantonů upřednostnila zastupitelskou formu, v níž volební právo měli jen majetní a vzdělaní muži. B některých německých státech se do revolučního nadšení mísí vlastenecké touhy po sjednocení velkého Německa. I když čistí liberálové dávali přednost spíše preciznějším formulacím ústav a zákonů před romantickým nacionalismem. V Praze a Vídni došlo k jakémusi rozruchu, ale nebyl tak výrazný, aby ohrozil tuhý Metternichův režim. Rakouští, prusí a ruští mocnáři jsou stále ochotni se dohadovat na spolupráci s cílem zabránit v Evropě nestabilitě, což ovšem najednou chápou jako zabránit revolucím uvnitř jednotlivých zemí, v podstatě zabránit šíření revolučních liberálních myšlenek. V Británii se liberálnější whigové dožadovali radikálnějších reforem, zatímco konzervativnější toryové by se spokojili s opatrnými ústupky. Ale občanská nespokojenost nabývala zřetelně politických rysů. Dá se říct, že opravdu celý lid na masových shromážděních požaduje jako nejlepší řešení všeobecné volební právo (tehdy se samozřejmě myslelo jen pro muže). Dosud měl totiž v Anglii volební právo jen jeden

z pěti mužů, ve Skotsku jeden z osmi, ale v některých městech toto právo zahrnovaly i osoby dělnického stavu. (s. 120)

Výsledkem revolučních vln a nápad 30. let bylo, že v západní Evropě se ustavily režimy poměrně liberální, zatímco v Rakousku, Itálii, Rusku a některých státech Německa panoval nadále tuhý konzervativní režim. Vítězství konzervativců (reakce) v roce 1815 bylo tedy pozvolna oslabeno, i když v podstatě mírnou, demokratickou, parlamentní cestou. Všichni mužové velké politiky, ať liberálové či konzervativci, se totiž obávali skutečného nebezpečí – velkých sociálních nepokojů, revolucí vyvolaných zdola. Zatím se jim podařilo tyto „dělníky“ pacifikovat slibem dílčích ústupků a reforem.

Marx a Engels ve svém *Komunistickém manifestu* (1848) tvrdí, že existuje třídní boj, střet nové střední třídy, buržoazie, a nové nižší třídy, proletariátu. Ovšem jejich ztotožnění buržoazie s průmyslovým kapitalismem bylo příliš zjednodušující. O střední třídě by se hovořit dalo, sociální stratifikace se tehdy skutečně přeskupovala. Ale ta byla příliš různorodá a roztažená do širokého spektra na to, aby představovala homogenní skupinu se stejnými zájmy. V každém případě se už tehdy dala rozlišit vyšší střední třída a nižší střední třída. Stará aristokracie (feudálové) opravdu ztrácela svá tradiční privilegia, majetek, mocenský vliv a vlastně i početní stavy. Ale nová „šlechta“ z řad vyšší buržoazie se v podstatě aristokratizovala, zaujala pozice, a často i majetky, někdejších šlechticů. Rozdíl mezi urozeným a neurozeným už nebyl tak důležitý, rozhodoval majetek a vliv. Přesto vyšší buržoazie si ráda hraje na aristokracii a často usiluje o získání šlechtických titulů, třeba za peníze. O politické moci jedince rozhodovalo hlavně vlastnictví půdy a výše placených daní. Pak mohl kandidovat do parlamentu nebo zastávat vyšší státní funkce. Stále klesal počet sňatků, kdy oba manželé byli šlechtického původu. To znamená, že společenské elity se stále více otevíraly. Stará šlechta ustupuje do pozadí a na její místo nastupují „zbohatlíci“. Platí ale i opačný postup – příslušníci starých šlechtických rodin často přicházejí nejen o rodová privilegia, ale i o půdu a nemovitosti, chudnou a mísí se se střední třídou. Rozdíl byl tedy v tom, zda se někdo spokojil s rentou, výnosem ze svých statků, anebo zda se snažil aktivně kapitalisticky podnikat, rozhojňovat statky a využívat nové technologie i možnosti podnikání. Překvapivě byla stará šlechta často aktivnější, noví zbohatlíci se spokojovali s relativně menšími příjmy, protože byli ukojeni sociálním vzestupem. Ve středních vrstvách hraje stále větší roli vzdělání, nejen klasické, ale nově i technické a odborně profesní. Obecně je cítit, že lidé si uvědomují, že nejlepší investice je poskytnout kvalitní vzdělání svým dětem. Od půle století se mohou vzdělávat už i dívky.

Buržoazie, ač za své výtobytky vděčila revolucím, sama spěla spíše k opatrnickví, nade vše si cenila stability a pořádku, obávala se rizika společenských nepokojů. Pokud se lidé ze střední třídy zapojili do protestů a revolučních hnutí, snažili se co nejdříve zase vrátit k osvědčeným pořádkům, ve skutečnosti se báli nevypočitatelnosti nejnižších vrstev. Tzv. střední třída se tedy stává za určitých okolností tím, co je později označováno jako národ, lid nebo veřejnost či občanská společnost. V ní a kolem ní se utváří „veřejné mínění“, převládající „způsob života“ či „kulturní styl“. Tento vzor a model pak napodobovali dělníci a venkovani, lidé z nižší střídy. Hodnoty, preference, priority, strategie – či jak jinak tomu budeme říkat – této třídy se staly kulturním standardem, který přežívá až do 20. století. Měšťanská ctihodnost, přiměřená skromnost, střídmost v konzumu, slušnost, mravní bezúhonnost, čistota a upravenost, korektní mluva, konvenční plnění náboženských povinností. Slušnost a střídmost se projevuje zejména ve vztahu k alkoholu, který byl naopak u nižších vrstev víc než vřelý. Významnou hodnotou je samostatnost, schopnost zajistit sebe a své blízké tak, aby člověk nebyl odkázán na solidaritu rodiny či dobročinnost

charity. Toto je tom, čemu se v Německu říká *biedermeier*. Útěk do domácností, do soukromí, do klidu a pohody.⁷ (s. 132)

Revoluce roku 1830 vlastně nebyly žádnou velkou revolucí. V podstatě činily jen drobné ústupky liberálům, fakticky ale stabilizovaly střední pozici mezi anarchií demokracie a tyranii královského despotismu. I vlády, proti kterým se zvedaly masové protesty, často musely tlumit mnohem horší nebezpečí radikalismu, ať už ze strany dělnických socialistů, nebo třeba ultraroyalistů. Tak třeba car Mikuláš v Rusku roku 1842 prohlašoval, že nevolnictví je zlo, ovšem zasáhnout proti němu by způsobilo ještě větší škody, protože by to rozpoutalo vlnu rolnických nepokojů i povstání konzervativní šlechty. Postupovalo se tedy cestou drobných reformních krůčků.

V té době se v Rusku ustaví dva tábory – *západníci* tvrdili, že Rusko zaostává, protože se nedostatečně přizpůsobilo západním moderním standardům. Naproti *slavjanofilové* idealizovalo výjimečnost ruského národa a za veškeré zlo činili odpovědným reformy Petra Velikého, díky nimž v 18. století začaly do Ruska pronikat západní vlivy. Slavjanofilové vyzdvihovali ruský kolektivismus a zbožnost, jak je ztělesňuje ruský rolník, mužik, západníci zase individualismus, racionalitu a liberalismus.

Alexander Gercen spatřoval v ruské rolnické pospolitosti základ specificky ruského socialismu. Michail Bakunin zase rovnostářský a demokratický základ anarchistické společnosti. Tyto myšlenky ovlivnily celou další generaci ruských revolucionářů.

V Maďarsku formuloval požadavky na reformu vlastnictví půdy hrabě István Széchenyi a návrhy na reformu parlamentu předkládal právník a poslanec Lajos Kossuth. Bohužel se mezi oběma vyostřily spory, což se pak projevilo nejednotou Maďarů za revoluce v roce 1848. Metternich navíc rozeštvával Maďary a Slovany v monarchii, aby obě skupiny oslabil a přiměl k poslušnosti. Maďarský nacionalismus povzbudil vznik místních nacionalismů Chorvatů, Srbů, Slovinců a Bosňáků, kteří se mezi sebou také nedokázali domluvit. Zejména pravoslavní Srbové snili o velkém Srbsku, jež by si ale udrželo odstup jak od Rakouska, tak od pravoslavného Srbska.

Dusná atmosféra Metternichova režimu v Rakousku budila odpor většiny obyvatelstva. Cenzura, tajná policie, duchovní a kulturní nesvoboda a posilování moci katolické církve v systému vzdělávání bylo terčem kritiky ze strany veřejného mínění, jež se postupně formovalo a formulovalo hlavně v kavárnách a soukromých salonech a v různých spolecích, kulturních, profesních i zájmových (např. tělovýchovných, střeleckých, pěveckých, čtenářských...). Tento spolkový život představoval zárodek politických hnutí a stran. Sjezdy a slavnosti spolků shromáždily desetitisíce lidí, spolky mívaly i statisíce členů. (s. 140)

V Německu se ve srovnání s jinými zeměmi nacionalismu a liberalismu dařilo. Stále zřetelněji se mluví o sjednocení velkého Německa. V Itálii se totéž nedaří. Do jejího života totiž stále zasahují Francouzi a Rakušané. Italský nacionalista Giuseppe Mazzini přesto vedl propagandistickou kampaň, která měla vést k povstání italského lidu a vytvoření sjednocené republiky. Částečně do dění v Itálii zasahoval i papež, i když ten byl tehdy spíše loutkou v rukou velmocí.

Revoluce roku 1848

Od slabých a dílčích revolt roku 1830 vzrůstal v Evropě politický neklid, ale sílila i naděje a očekávání lidí dostávala zřetelnější kontury konkrétních požadavků. Od roku 1846 se Evropou opět valila vlna neúrod a hladových bouří. Nejhůře dopadla na Irsko, které postihl strašný hladomor. Krize zpětně dopadla i na průmysl. Konzervativní režim neuměly

⁷ Dovoluji si upozornit na svůj článek *200 let po Vídeňském kongresu*, který je umístěn v Přílo-
hách.

takové hospodářské šoky řešit a začaly se poměrně snadno hroutit. Dominový efekt nápadně připomíná situaci v roce 1989. Impulsem, který nastartoval kolaps celého systému konzervativního řádu, byl pád trosek monarchie ve Francii. Po v podstatě banálních demonstracích v Paříži abdikoval král i celá jeho vláda. A republikáni vyhlásili druhou republiku, sami překvapení, že to šlo tak snadno. Zpráva o pařížských událostech se rozléla světem a konzervativní režimy kolabovaly jeden za druhým. Rakousko přišlo o své satelitní státy v Itálii. Pruský král byl najednou ochoten uznat ústavu. Po celém Německu sílí hlasy volající po sjednocení. Ve Vídni se po násilných demonstracích ujala moci občanská domobrana a studentská akademická legie (hle, konečně slyšíme o studentech!). Největší senzací bylo, že císař 13. března odvolal nenáviděného kancléře Metternicha. O dva dny později habsburský dvůr slíbil uznat ústavu. Revoluce vypukly v Praze, Budapešti, Miláně, Benátkách. Uherský parlament začal uskutečňovat reformy požadované Kossuthem. Mezi Rakouskem a Uherskem se jedná o rovnoprávném uspořádání. V Čechách je čeština zrovnoprávněna s němčinou a je svolán český zemský sněm. Pražští liberálové vytvořili národní výbor, který se v podstatě stal provizorní vládou. (s. 144)

Británie se revoluci vyhnula, když proti obrovské demonstraci zasáhla vojensky. Rovněž car Mikuláš potlačil revoluční nadšení tím, že všechny podezřelé intelektuály a akademiky pozatýkal či jinak umlčel.

Liberálové všude v podstatě chtěli jen efektivnější ústavu, která by zaručovala větší podíl na rozhodování o společných věcech pro širší vrstvy obyvatelstva. Radikálové chtěli jít dál. Chtěli větší demokratizaci a sociální reformy. V podstatě se ale politicky aktivizovali všichni. Politická rozprava se kultivovala – v tisku, na masových demonstracích i ve vznikajících politických spolicích. Liberálové však nedokázali být jednotní a konzervativci je snadno vnitřně rozeštvávali. Současně rostoucí nacionalismus sledoval často zcela jiné cíle, než byly ty politické.

I nové liberálnější vrstvy však spatřovaly velké nebezpečí ve stále rostoucí politizaci a radikalizaci dělnictva i rolnictva. Dělníci požadovali, aby stát zasáhl proti chudobě a nezaměstnanosti. Liberálové je učili, že změny si musejí vydobýt teprve časem cestou dílčích politických reforem. Přesto vlády snižovaly daně, cla, usnadňovaly lepší distribuci a cenovou politiku potravin. Vlády organizovaly veřejně prospěšné práce. Mezi dělnictvem se ale dále šířily socialistické myšlenky, dokonce se ozývaly požadavky na ustavení „socialistické republiky“. Radikální dělníci však neměli bezvýhradní sympatie všech. Řemeslníci měli jiné představy než tovární dělníci, byli totiž obvykle vzdělanější, ale potýkali se i s jinými problémy, než je nezaměstnanost. Většina obyvatelstva měla v podstatě stále spíše konzervativní názory. Rovněž rolníci často podporovali vládu. Rozpor vznikal třeba v Paříži mezi bohatšími a chudšími čtvrtěmi. Spor se často podával jako střet mezi pořádkem a chaosem, kulturními lidmi a barbary.

Politická levice, jak se jí už tehdy začalo říkat, spíše nespokojenosti dělníků zneužívala ke svému politickému boji proti vágně definované buržoazii. Marxem založený Komunistický svaz v Německu zdaleka nebyl masovým hnutím a jeho členstvo se rychle obměňovalo.

V Rakousku se do čela radikálních hnutí postavili studenti, kteří pak promlouvali i jménem dělníků. Radikalizovali se i někteří novináři. Proletariát ani uvědomělé dělnictvo v Rakousku v té době prakticky není, zejména ve srovnání se situací ve Francii.

Vyostřená sociální krize, která se projevovala prakticky v celé Evropě, byla podněcovaná i hospodářským úpadkem. I na venkově se lidé bouřili – proti nevolnictví a panským právům, zadlužení, systému vlastnictví pozemků. Ale rolníci se příliš nesolidarizovali s městskými dělníky. V Čechách byla robotba zrušena 18. března 1848, současně byli rolníci osvobozeni od některých dalších dávek a povinností. Nebylo to však mnoho platné,

protože mezitím už se na venkově rýsoval další rozpor – mezi maloročníky a velkostatky. Velkostatky už si mohly pořizovat efektivnější technologie, využívat lepší organizaci práce, takže malí rolníci a drobní sedláci na tom byli i nadále hůř. Ale přesto se rolníci nechali uchlácholit, že císař je jejich ochránce (to si totiž mysleli už i o osvíceném císaři Josefu II.), a proto hájili své, byť malé, zisky, náboženství a pořádek a milovaného panovníka, a přidávali se na stranu umírněných sil.

Podobně v Uhrách bylo zrušeno poddanství, ale rolnické nepokoje se dál odehrávaly kolem lokálních problémů a často i nacionálních sporů. Obecně se dá říct, že evropští rolníci mohli být ohromnou sociální silou, ale bohužel měli ještě příliš rozmanité a jen lokální cíle, útočili jen na své přímé utiskovatele, ne na podstatu problému. Fakticky ale snáze podléhali kouzlu konzervatismu. (s. 147)

Liberálové chtěli, aby revoluce roku 1848 přinesla především politickou transformaci, jejímž výsledkem by bylo vytvoření ústavních států. Sociální změny by podle nich nastaly až působením neomezeného majetkového vlastnictví, tržních sil a osobní svobody rolníků. Tuto střední cestu zpochybnila extrémní levice i konzervativci.

Většina lidí se ovšem v obavách z revolučního chaosu přikláněla k vládě práva a pořádku, čili od liberálního středu spíše doprava. Konzervativci tak vyhrávali, protože měli na své straně většinu a zpravidla i armádu.

Ve Francii se za chaotické situace opakujících se povstání a následných represí dostal k moci Ludvík Napoleon Bonaparte, synovec slavného imperátora Napoleona Bonaparta. Neúspěšně se pokoušel získat moc už dříve, ale byl odsouzen, z vězení však uprchl a v roce 1848 byl konečně zvolen do ústavodárného shromáždění. Slavné jméno působilo na lid hypnoticky. Dělníci i rolníci si ho spojovali se slávou napoleonského impéria, připomínal jim lidového císaře. I monarchisté ho podporovali, protože očekávali, že zakročí proti levici.

V Německu se dala do pohybu snaha o sjednocení. Radikálové tu a tam vyhlášovali republiky s jepičím životem. Revolucionáři agitovali mezi dělníky a rolníky a vyzývali je k povstání s cílem vytvořit sociálně demokratický stát. Extrémně radikální Marxův a Engelsův Komunistický svaz získával sympatie u některých intelektuálů a kvalifikovaných dělníků. Pro sjednocení bylo rozhodující zemí Prusko. Rakousko se sice také snažilo o dominanci mezi německými státy, ale na to bylo příliš slabé. Pruský král sice na sklonku roku 1848 vydal ústavu, ale celkově v Prusku vládl konzervativní režim, což se ostatním německým státům nelíbilo.

Rovněž rakouský císař vydal ústavu, ale fakticky málo demokratickou. Většina Vídeňanů se však obávala víc hrůz republiky, anarchie a komunismu než silné císařské moci. (s. 153)

Jaro národů

Liberálové a radikálové roku 1848 byli většinou také nacionalisty – a v tom se právě jejich cíle lišily. To bránilo sjednocení Itálie, protože patriotismus byl vždy lokální. Představa sjednocené celé Itálie byla všem příliš abstraktní. Sjednocoval spíše odpor proti cizáckým vládům, což byli někdy Rakušané, jindy Francouzi. Rakouská armáda maršála Radeckého rozdrtila piemontské povstání v bitvě u Custozy 25. června 1848. Němečtí nacionalisté toto vítězství slavili, stejně jako pruské potlačení polského povstání. Bigotní nacionalismus a nenávisť k jiným národům a neochota s nimi spolupracovat znesnadňovala prosazení politických požadavků. Zejména v habsburské monarchii se dařilo jednotlivé národnosti rozeštvávat (Poláci – Rusíni – Rusi – Češi – Němci – Maďaři...).

V červnu se konal v Praze Všeslovanský sjezd, který vyústil v povstání. Bylo povoláno vojsko, šest dní se bojovalo na barikádách. V historii Čech to bylo nejkrvavější

povstání. Politikaření, které se snažilo dosáhnout dílčích cílů cestou drobných ústupků a krotkých reforem, nakonec převládlo nad věrností národním ideálům. Češi za určitých okolností raději podpořili Vídeň, jen aby nehrozilo, že stejně liberálně naladěni Němci by chtěli vtáhnout Čechy do celku Německa. Podobně slovenské národní hnutí raději podpořilo císaře, než by riskovalo, že Maďaři vtělí Slovensko do Uher bez respektování národní svébytnosti. Na východě monarchie se do sporů vložily ještě letité animozity mezi řecko-katolickou a pravoslavnou církví.

Nakonec vypuklo povstání i v samotné Vídni. Překrývalo se s vyhocením sporu mezi Rakousek a Uhrami o rovnoprávnost. Generál Windischgrätz přitáhl od Prahy, kterou obléhal, k Vídni, aby ji vyčistil od povstalců. Konzervativci z Vídně uprchli, i celý dvůr se pro jistotu přesunul do Kroměříže, letního sídla olomouckých arcibiskupů. Zde byl také slabomyslný císař Ferdinand sesazen a narychlo nahrazen 18letým synovcem. Korunovace nového mladého císaře Františka Josefa I. se konala 2. 12. 1848 v Olomouci. (s. 156)

Rakouská vláda úporně řeší problémy reformami shora. Snaží se zabránit tomu, aby Rakousko bylo včleněno do sjednoceného Německa, ale současně podrývá snahy o emancipaci národnostních enkláv v říši. Silně centralizovaný režim byl v podstatě absolutistický. Prusko bylo ve srovnání s tím poměrně liberální, a hlavně byrokraticky efektivnější, proto mělo největší naději stát se základem nového sjednoceného Německa, rozdrobeného do 29 států. Do sporů o to, kdo bude a nebude patřit ke sjednocenému Německu, který stát v něm bude hrát prim, a který režim bude nejvhodnější variantou jeho státní správy, částečně zasáhl i František Palacký, když se odmítl stát poslancem frankfurtského německého sněmu. Dal tím najevo, k velkému zklamání Němců, včetně těch z Čech, že české hnutí nechce dopustit, aby se Čechy staly součástí velkého Německa, i když na jeho území Němci žijí.

Do toho v Německu propukaly další lokální revoluce, zakládaly se různé republiky bez naděje na jejich přežití. Konaly se sjezdy radikálů, včetně Marxem organizovaného socialistického sjezdu.

Ve sporech o sjednocení Německa hrálo roli samozřejmě i to, který stát je převážně katolický a který protestantský. Žádný si nepřál, aby v novém Německu dominovali ti druhí.

Obecně je možno říct, že revoluce roku 1848, které se několikrát převalily Evropou, nedosáhly cílů, které požadovaly. Nastolené liberálnější režimy se hroutily, přijaté ústavy byly rušeny nebo se neuplatňovaly. Ale už to, že nejsilnější stát Itálie, Piemontsko, a Německa, Prusko, přijaly ústavu, byl jistý pokrok – rozhodně vzhledem k procesu sjednocení. Hlavním ziskem však byla politizace velké části obyvatelstva. Miliony lidí si – byť třeba jen v kratších etapách občanské svobody – vyzkoušely volební právo. Nesmírným výdobytkem bylo konečné zrušení poddanství a různých povinností vůči feudálům v zemích, kde k němu nedošlo už dříve. Lidé z venkova si sice příliš nepolepšili, ale konečně se volně stěhovat. Mnozí právě do měst za prací v továrnách a řemeslnických dílnách. Nastartovala se masivní sociální mobilita, horizontální i vertikální, zhoustl trh práce. Dělníci a rolníci se naučili využívat občanských vymožeností k efektivní politické práci či k nátlakovým akcím. Volební právo získávaly další a další skupiny obyvatelstva, mluví se dokonce o tom, že by je měly mít i ženy, zatím ale naprázdno. V každém případě ale vzniklo mnoho spolků usilujících o lepší vzdělání žen (v Praze např. Spolek slovanských žen). Do zastupitelských orgánů se skutečně dostávali i prostí dělníci a rolníci. Občané zakládají různé spolky, politické, profesní, zájmové. Rok 1848 se obecně považuje za datum zrodu dělnického hnutí. Vzniká nová politická kultura. Konzervativcům dochází, že nemohou ignorovat to, co je milionům lidí drahé – ústavnost, vlastenecké cítění a zájem o sociální otázku. I tuhé režimy pochopily, že represemi jen radikalizují další část společnosti. Konzervatismus se

naučil být flexibilnější a začal zahrnovat pestré složky společnosti do rozhodování o společných věcech. Samozřejmě i liberálové, nacionalisté a radikálové se poučili, naučili se využívat efektivněji legálních cest k prosazování svých požadavků. (s. 168)

Po revolucích roku 1848 se ve většině evropských zemí opět prosadil konzervativní řád, ale přesto už jiného typu než dříve. Konzervativní režimy nerestaurovaly staré pořádky, ale dokázaly se adaptovat na nové, stále se měnící prostředí, zejména hospodářské a sociální. Spíše než o reakcionářství šlo o nový typ realismu a pragmatismu. Největší obavy měly jak vládnoucí kruhy, tak většina obyvatel z chaotických revolucí a sociálních bouří a z nestability mezinárodních vztahů, jež mohla snadno vyústit v celoevropský nebo světový válečný konflikt. Pořádek zavedený Vídeňským kongresem roku 1815 zatím ještě jakžtakž fungoval a snahy mocností dosáhnout míru jednáním a preventivním vojenským odstrašením možných agresorů prozatím zabraňovaly vážnějším válečným střetům. Ale nově se ukázalo, že revolucím se takto snadno diplomaticky zabránit nedá. Řešit je nutno příčiny, a to systémově, ne symptomy a následky. Navíc v následujících letech proběhly čtyři války, které měly zjevně příčiny v nestabilitě uvnitř jednotlivých mocností, a nedalo se jim jednoduše zabránit jednáním na mezinárodní úrovni. Krymská válka a válka Ruska s Osmanskou říší a dramatické střety při sjednocování Itálie a Německa změnil rozložení sil.

Ve Francii se ujal roku 1851 moci Ludvík Napoleon Bonaparte, přijal jméno Napoleon III. a jednalo se tak o druhé císařství. Šlo o autoritářský režim, ale s výrazným podílem demokratických principů zahrnujících široké vrstvy obyvatelstva. Císař se označoval za socialistu, ve skutečnosti to byl ale jen populist a pragmatik. Na jedné straně omezoval politické svobody a svobodu tisku, ale na druhé straně některé sociální myslitele začlenil do svých poradenských týmů. Tvrdě potlačoval povstání, ale pomalu zaváděl hospodářské reformy, po nichž povstalci volali.

Kolem roku 1850 ustala léta neúrody a hospodářství se rychle vzmáhalo. V Británii se to projevilo uklidněním politické situace. Whigové i toryové byli v podstatě stejní „gentleman“, bohatí vlastníci půdy a nemovitostí, kteří se jen mírně lišili posunem od středu napravo nebo nalevo. Oba tábory pěstovaly pragmatickou politiku. Dramatická byla ale situace v Irsku, které se obtížně vzpamatovávalo ze sociálních a demografických následků hladomoru.

V Rakousku se ujal moci mladý František Josef I. a kancléř Alexander Bach (od roku 1852). Říše spočívala na třech pilířích – císaři, armádě a církvi. Potichu se odstraňovaly některé reformy osvíceného císaře Josefa II. a zejména katolické církvi se vracely některé posty a funkce, o něž přišla. Dokonce i předchozí metternichovský absolutismus byl v něčem mírnější než nový bachovský, který byl jen rafinovanější. Národnostní otázku však stát stále neřešil. (s. 174)

Ve většině německých států, včetně Pruska, byly už ústavy a parlamenty. Poslední zbytky feudalismu zanikly. Ale i v demokratickém systému některé režimy tvrdě autoritářsky vládly. Policie, vojsko i tajní agenti bedlivě sledovali dění a dusili každý nepokoj v zárodku. Politikou rozeštvávání či drobných ústupků se dařilo držet revoluční síly v šachu. Mezi německými státy se stále řeší rivalita dvou dominantních hráčů zápasu o sjednocení – Pruska a Rakouska.

Krymská válka 1853–1856

„Východní otázka“ je politicky napjatá situace na východě Evropy a části Balkánu, jež byla důsledkem dlouho se hrotící osmanské říše. Západní Evropa má v této souvislosti strach z rozpínavé moci Ruska, které by se mohlo zmocnit strategicky významných oblastí. Rusko ostatně už expandovalo za Kavkaz – do Persie a Afghánistánu. To se nelíbilo

zejména Britům, kteří si chtěli upevnit své panství v Indii. Kritickým bodem bylo ovládnutí dopravní cesty mezi Černým a Egejským mořem, průlivu Dardanely a Bospor. V té době už slábnul systém rovnováhy mocenských sil nastolený Vídeňským kongresem v roce 1815. Tehdy byl totiž namířen zejména proti Francii a jejím revolucionářským excesům. Nyní se ale na scéně objevilo mohutnicí Rusko a uvnitř Evropy nově procitlé nacionalistické požadavky. Spor se vedl nejen o vojenské a obchodní trasy, ale i o zdánlivé maličernosti, jako byla správa významných památných míst křesťanství v Palestině, na něž si činila nárok jak katolická církev, tak místní ortodoxní církve a nově i ruská pravoslavná církev. Do tureckých záležitostí najednou chtěli zasahovat všichni. Nyní bylo třeba se bát nejen propuknutí liberálních, republikánských nebo socialistických revolucí, ale také výbuchů lokálních nacionalismů a separatismů. V britské veřejnosti vládla rusofobie, v turecké zase volání po džihádu. Rusové v námořní bitvě zničili turecké loďstvo. Západní mocnosti se obávaly chuti Rusů zabírat další území i na Balkáně a v Pobaltí, a proto proti nim vyslaly ohromné expediční armády. Nejhorší bitvy se odehrávaly na krymském poloostrově. V roce 1854 zde zahynulo více než 600 000 mužů. V britských lazaretech se tehdy proslavila Florence Nightingalová, která začala prosazovat moderní zásady zdravotní péče a stala se zakladatelskou osobností novodobého ošetřovatelství a patronkou zdravotních sester. Jen díky efektivní diplomacii v duchu Vídeňského kongresu se podařilo zabránit, aby se z krymské války nevyvinul světový konflikt. Rusko bylo omezeno ve své expanzi do oblasti Černého moře i na Balkán. Tím se ovšem rozpadla i Svatá aliance. Osmaní byli přinuceni ke značným ústupkům vůči západním velmocím. (s. 178)

Sjednocení Itálie a sjednocení Německa

Rakousko ovládalo některá území v Itálii. Nejsilnějším z italských států bylo piemontské království, ale ani to se nemohlo Rakušanům postavit. K tomu by bylo potřeba buď pomoci Francouzů, nebo spojených sil více italských států. Na italské intriky odpověděli Rakušané vojensky. Byli ale poraženi spojenými italskými a francouzskými vojsky v bitvách u Magenty a Solferina (1859). V těchto krvavých bojích se proslavil Henri Dunant, švýcarský lékař, který na základě hrozných zkušeností inicioval založení Červeného kříže v Ženevě roku 1864. Rakušané byli sice poraženi v bitvách, ale ne vytlačeni ze země. Piemontský král Viktor Emanuel a francouzský císař Napoleon III. kuli pikle proti Rakousku. Italové však současně hledali optimální řešení svého sjednocení, jež by proběhlo bez rizika lidového povstání. Vzpouza však skutečně vypukla, a to na jihu. Do čela povstalců se postavil Giuseppe Garibaldi, který s pouhou tisícovkou „rudých košil“, neprofesionálních bojovníků vtrhl na Sicílii a vítězně vstoupil do Palerma. Postupoval v dobývání jihu a požadoval sjednocení zdola, za podpory rolníků, a vytvoření republiky. Před hrozbou občanské války ale Garibaldi couvl a přikývl na sjednocení po piemontským králem, ostatně taky proto, že pochopil, že bez silné ruky se sjednocení nepodaří prosadit. Chaotické bitvy a povstání, plné loupení, teroru a zcela nepolitického banditismu, skončily v roce 1870 kompromisním aktem sjednocení Itálie. (s. 184)

To bylo vzorem pro sjednocení Německa. Touha po sjednocení vycházela i z liberální občanské společnosti a rostoucího nacionalismu, který se vymezoval proti dávnému rivalovi – nacionalismu francouzskému. Rozmanité občanské spolky, pěvecké, střelecké, tělovýchovné, odborné, jejichž život se aktivizoval zejména na pravidelných sjezdech a slavnostech, se staly kondenzačními jádry, kolem nichž krystalizovalo vlastenectví. Nacionální ideje oslovovaly dělníky i střední vrstvy. Konečný tvar německé říše, která vznikla v roce 1871, byl důsledkem bojů jak vnějších – mezi Pruskem a Rakouskem, tak i vnitřních – mezi liberály a konzervativci. (s. 189) Zejména Prusku se od 50. let ekonomicky velice

dařilo, a proto s ním nic nezmohly ani ty státy, které proti němu měly vždy spoustu námitek, zejména katolické Bavorsko.

Pruský ministerský předseda Otto von Bismarck byl navíc obratný diplomat a schopný vnitrostátní politik. Součástí přetahování mezi Pruskem a Rakouskem o domínanci při sjednocování Německa byla i vyprovokovaná bitva, který roku 1866 u Hradce Králové (u vesnice Sadová) skončila rakouskou porážkou. Sjednocení Německa se skutečně dělo pod taktovkou Pruska. Rakousko bylo definitivně vyšachováno. Bismarck chtěl podobně vyšachovat i Francii, o jejíž podporu se ucházely některé jihoněmecké státy. Vyprovokoval proto v roce 1870 válku proti Francii. Němcům se podařilo zajmout samotného Napoleona III., který vyhlásil kapitulaci. Republikánští poslanci ihned vyhlásili republiku (třetí republika). Mezitím nabyl podoby německý stát – a bezděčně přitom vznikla i další francouzská republika. Podrobit si mírnou cestou i jihoněmecké státy bylo pro Bismarcka věcí obratné diplomacie i šikovné rétoriky. Některé ambiciózní státy si v rámci nové německé říše ponechaly vlastní vojsko nebo vlastní daně z piva či vlastní železnici a telegraf. Ale pruský král se stal „německým císařem“. (s. 196)

Vznikla Itálie, vzniklo Německo. Teď bylo třeba ještě vytvořit Italy a Němce. Jak se dělá národ? To je zásadní otázka. Itálie a Německo byly státní útvary, jaké si žádný z původních nacionálních aktérů nepředstavoval a nepřál. A neodpovídaly zřejmě ani „vůli lidu“ či „veřejnému mínění“. Nově sjednocené státy vznikly jako umělé konstrukty díky mocenským hrátkám a diplomatickým kompromisům, tedy shora. Řadu potíží dostaly už do vínku, například nevyřešený vztah ke katolické církvi, která má centralizovanou strukturu. Stejně tak nevyřešenou otázku sociální, protože dělnictvo mělo skutečně nadnárodní problémy a internacionální vědomí. Itálie stále neměla pod kontrolou všechna svá tradiční území – Rakousko dál ovládalo Terst, Trentino a Jižní Tyrolsko. Nacionalisté o těchto zemích mluvili jako neosvobozených – *terre irredente* (odtud slovo *iredentismus*). Bismarckova říše čelila opačnému problému: na jejím území žily národnostní menšiny – Poláci na východě, Francouzi na jihu a Dánové na severu.

Vyrovnaní se s katolickou církví se dělo v situaci šířícího se a prohlubujícího se sekularismu. Navíc papež Pius IX. se výrazně postavil proti všemu modernímu a roku 1864 autoritativně zatratil liberalismus, socialismus i sekularismus. Kvůli tomu byl svolán roku 1870 koncil do Vatikánu (první vatikánský koncil), který jako první bod projednal a přijal učení o tzv. papežské neomylnosti, jež ve skutečnosti znamenalo, že ve věcech víry a mravů má v církvi papež roli nejvyššího arbitra, nad nějž už není odvolání. Toto dogmatické usnesení ale vyvolalo v celém světě bouři nevole. Dramatická byla situace právě v Itálii, kde papež současně přišel o někdejší Papežský stát a v Římě mu zůstal právě jen Vatikán. Papež na sjednocení a sekularizaci italského státu zareagoval interdiktlem *non expedit*, který zakazoval italským katolíkům volit nebo kandidovat ve volbách. (s. 197) Italský stát na to zareagoval vyvlastněním církevních pozemků, zrušením tisíců klášterů, zákazem poutí, zavedením povinné vojenské služby i pro kněze, legalizací civilních sňatků a rovnoprávností i pro nekatolíky. Konzervativní část veřejnosti na to zareagovala vzrůstem tradiční zbožnosti. V Německu a ve Francii toto „obtížné soužití“ s katolickou církví přerůstalo v otevřenou válku. V Německu se tomuto zápasu o „duše“ začalo říkat „Kulturkampf“. Bismarck tvrdě postihoval katolickou církev v jejích citlivých bodech, jako bylo školství, jezuitský řád či vedení matrik. Ale i v Německu se katolická veřejnost pevněji semkla kolem své církve. Ostatně sekularizace se obávaly i protestantské církve, které byly fakticky taky konzervativní.

Na příkladu Itálie je možno ukázat, co tehdy byla demokracie. (s. 199) V roce 1882 mělo volební právo něco přes 2 procenta obyvatelstva, pouze muži, v podstatě liberální elity, jež se dělily na „levici“ a „pravici“. Ústava byla ta piemontská z roku 1848, tedy

rozhodně ne ideální. Oficiální, tedy „úřední“ politika byla prakticky odtržena od „lidu“, vlády přicházely a odcházely, aniž by se ve společnosti něco změnilo. Zejména chudší regiony a chudší vrstvy, jako třeba rolnictvo, byly dál chudé. Těžký úkol smířit bohatý sever s chudým jihem a elity s masami se nepodařilo vyřešit dodnes. Regionální nacionalismy byly pro politiky v zastupitelských orgánech často důležitější než ideové zásady, jež měli politicky v rámci své strany hájit. „Reálná“ společnost, což v případě Itálie byli zejména rolníci a venkovské obyvatelstvo, tak nacházela oporu a zastání spíše v katolické církvi. V Německu takovou „reálnou“ společností byli spíše dělníci, kteří nacházeli hlas především v socialismu. (s. 200) Sociálnědemokratická strana Německa byla založena roku 1875 a v následujících volbách už získala 10 procent hlasů. Internacionální charakter socialistického dělnictva představoval pro státní elity stejné nebezpečí jako nadnárodní charakter katolické církve.

Vznik italského a německého státu znamená vlastně zánik systému vzájemných kontrol mocností uzavřeného na Vídeňském kongresu v roce 1815, který třeba ještě v půli 19. století fungoval docela dobře. Postupný soumrak osmanské říše a pomalý nástup moci Ruska zásadně mění situaci. Úspěch italského a německého sjednocení ještě víc povzbudil další národy v jejich vlasteneckém probuzení a v touze po národním sebeurčení. Například na Balkáně se Slované pokoušejí zbavit turecké nadvlády, ale také sní o svém jihoslovan- ském státě. Podobně se pokoušejí Řekové vymanit z moci Turecka a spojit různá území do jednotného řeckého státu. Rovněž Rumuni chtěli spojit Moldavsko a Valašsko do jednoho rumunského státu. Přitom všem se mísily nacionalistické momenty s náboženskými. V područí osmanského státu spolu zápolily různé křesťanské církve urputněji než s dominantním islámem. A na druhé straně i když třeba Řeky a Makedonce pojila stejná pravoslavná víra, nacionalistické vášně je fatálně rozdělovaly. K tomu přičtíme necitlivé výběry daní a cel, roky neúrod, vesnická povstání a následné útoky obyvatel před represemi, etnické čistky a náboženské vraždění jinověrců... Balkán byl proslulý ukrutnostmi.

I Rakousko bylo zasaženo panslavistickým hnutím. Opět to vtahovalo do hry ruského cara.

Rusko

V průběhu jedné generace se po roce 1848 politická tvář Evropy změnila. Parlamentní instituce začaly spolehlivě fungovat. Přesto se v nich dařilo společenským elitám, šlechticům i buržoazii, prosazovat svůj vliv. Šikovným zaváděním reforem, akceptováním pokrokových technologií, úspěšným manévrováním před krizemi vlastně dokázaly uklidnit lid i sociálně aktivní části společnosti, takže měly nad státy faktickou kontrolu. Byly to v podstatě liberálně-konzervativní režimy, umírněně pokrokové. Nejpomaleji tento vývoj probíhal v Rusku. Navíc tam šlechtě, buržoazii a církvi nehrozilo bezprostřední ani stálé nebezpečí od nějaké revoluční ideologií nakažené společenské skupiny. Rolnictvo bylo nesmírně zaostalé a konzervativní, dělnictvo pramálo uvědomělé. Univerzity byly málo a byly slabé. Jedinou silou, která se mohla moci stavět na odpor, byla nižší buržoazie, úřednictvo, důstojníci, a snad i studenti a řídká inteligence. (s. 208)

Problém představovala území osídlená Poláky, Litevci, Ukrajinci – a velké židovské menšiny. Ti všichni se navíc ještě utlačovali navzájem. V západních částech říše věc komplikovalo i to, že šlo také o katolíky. Povstání byla na denním pořádku. Následovaly popravy, konfiskace, vyhánění ze země, další křivdy.

Situaci komplikovalo církevní rozdělení. V roce 1596 se v Brestu Litevském na základě ujednání sněmu pravoslavné církve na polském a litevském území rozhodly vrcholné církevní orgány přerušit spolupráci s ruským pravoslavným patriarchátem a vstoupily do unie s římskokatolickou církvi. Tyto tzv. uniatské církve uznaly za svou hlavu římského

papeže, ale ten jim zase povolil sloužit bohoslužbu po východním způsobu. Ne všichni věřící ale tuto prozápadní orientaci přijali, takže i na území tehdejšího polsko-litevského státu došlo k rozkolu. Prozápadním pravoslavným církvím se od té doby říká řeckokatolické církve, existují v každém státě jako samostatné. Uniatské církve po východoevropském vzoru pak vznikaly i v jiných regionech Evropy, na Balkáně, ale třeba i v Itálii. Mezi pravoslavnými a řeckokatolíky ale vždy existovalo vášnivé nepřátelství. Nejde v něm jen o náboženství či teologii, ale do značné míry o celkovou kulturní a civilizační přichylnost buď k Východu, nebo Západu.

V Rusku už se profilují síly odporu – rudí a bílí, násilníci oscilují mezi anarchismem, nihilismem a radikálním socialismem či ruským mužickým komunismem. Za této situace tvoří Ivan Turgeněv či Fjodor Michajlovič Dostojevskij (viz např. *Katechismus revoluční onáře*, 1869).

Rakousko-Uhersko

V Rakousku se stále hlasitěji a účinněji domáhaly rovnoprávnosti národnostní menšiny – Maďaři i Slované. Rakousko-uherské vyrovnání (1867) dalo vzniknout duální monarchii. Uhry získaly relativní samostatnost. Češi byli zklamáni, cítili se podvedeni. Stejně tak Chorvaté, Poláci, Rumuni, Italové... Teprve až na druhý pokus se podařilo zformulovat ústavu. Císařovy ústupky Čechům a jejich dědičnému území, zemím Koruny české, vyvolaly spory mezi Čechy a Němci právě na tomto území.

Masová politika

V Británii navrhuje John Stuart Mill volební právo pro ženy (pobídnut k tomu svou vzdělanou manželkou). Rozbíhá se hnutí za volební práva žen.

Obecně se dá říct, že i konzervativní režimy se mírně liberalizují, protože si vynucuje ekonomika, která potřebuje být „liberální“, tedy méně regulovaná. Regulace si přeje zejména zemědělská šlechta, ale vlastně i prosté rolnictvo. Avšak státy si uvědomují, že výběr daní a celkové bohatství společnosti roste v podmínkách volného obchodu. Ve Francii se proto začaly více legalizovat odbory, stávkový boj, občanské spolky. Nálada v zemi byla z hlediska politického republikánská, ale ideově konzervativní. Tzv. třetí francouzská republika vznikla roku 1879 a vydržela až do roku 1940.

Celkově je možno říct, že v 60. a 70. letech 19. století se na scéně objevuje masová politika, která je jednak důsledkem vzrůstu gramotnosti a vzdělanosti, ale také hospodářského pokroku, dostupnosti dopravy a spojů, otevření nových trhů, většího propojení venkova s městem díky tištěným médiím – a také díky lepší životní úrovni. Lidem se daří a projevuje se to na změnách způsobu života. (s. 233) Objevuje se to, čemu později říkáme „trávení volného času“. Kvete občanská společnost, lidé se sdružují do spolků, odborů a nově také politických stran.

Hospodářský růst a konzumní životní styl

Průmyslová revoluce dává vzniknout novým odvětvím, jako je lehké strojírenství, chemický a elektrický průmysl. Vývojově zaostávalo zejména Rusko. Ukázalo se, že průmysl a technologický pokrok se lépe prosazoval ještě okolo poloviny století, pak už tomu bránila řada byrokratických omezení. Rusko zaspalo především v budování železnice, což se projevilo jako zásadní nedostatek. Výstavbu železnic musely vždy nějak podporovat vlády, i když byly někdy financované ze soukromých zdrojů. Silná a stabilní vláda dokázala železniční projekty rychleji a účinněji realizovat. Stát pochopitelně rád budoval železnice, protože si tím usnadňoval přesuny vojenských jednotek i pacifikaci neklidných regionů – ale současně tím sjednocoval u obyvatelstva pocit sounáležitosti. V Rakousku-Uhersku

byla základní železniční síť dokončena v roce 1873. Pak přišla krátká krize a následná etapa budování dalších lokálních tratí probíhala bouřlivě až do roku 1914.

V Rusku se přesto podařilo realizovat transsibiřskou magistrálu (1891–1901) až do Vladivostoku. Celý průmyslový rozvoj a hospodářský růst však v Rusku závisel na státu, jen pramálo na soukromém kapitálu a podnikání. Stavba železnice měla bezprostřední dopad na poptávku po železe, oceli a uhlí a těžkém strojírenství. (s. 233)

Vůdčí velmoci byly Británie, Francie a rychle se dotahovalo Německo, jež záhy v řadě parametrů Británii předstihlo, protože mu rychleji rostlo obyvatelstvo, částečně díky imigrantům z východu Evropy. Záhy se ukázalo, že tahounem pokroku je spíše chemický průmysl, výroba elektřiny, v tom byli Němci zvláště technologicky zdatní. Typická pro ně byla lepší organizace podniků, lepší spolupráce s bankami a taky výrazné investice do vzdělávání, zvláště technického. Francie začala v tomto ohledu zaostávat, protože ji brzdilo maloroľnické zemědělství. Ve výhodě byly země, které měly nerostné suroviny, což bylo tehdy zejména Německo. Francie ale zase výrazně převládala ve výrobě spotřebního zboží, zejména luxusního (vozy, skříně, módní oblečení, víno...). Podobně i Itálie dominovala v určitých segmentech textilního průmyslu, vynikala (spolu s Francií) v budování horských vodních elektráren. Francie a Itálie však zaostávaly v zemědělské produkci, protože byly věrné tradičním postupům, kdežto Němci vsadili na nové technologie produkce potravin a lepší vzdělávání sedláků a roľníků. (s. 234)

Souběžně s tím se objevuje fenomén světového obchodu. Vznikají mezinárodní obchodní organizace, Světová poštovní unie, podepisují se mezinárodní dohody, přijímají mezinárodní standardy, například v souvislosti se železnicí, námořní dopravou, autorskými právy, ochranou rostlin před škůdci apod. Tím se země propojují a války už pro ně nejsou myslitelné. Vzniká povědomí o tom, že kapitalista nemá žádnou vlast. Tato vlna prvotní globalizace měla i své negativní stránky – hospodářská krize snadno zasáhla všechny. V Rakousku-Uhersku to byla například bankovní (finanční) krize počínaje rokem 1871 (pád vídeňské burzy, 1873), v mnoha zemích a v některých odvětvích se projevila hospodářská krize počínaje rokem 1873. Ta někdy doznívala až do roku 1896. Těžko říct, zda to ale byla krize. Možná jen projevy a důsledky překotného rozvoje a souvisejících proměn způsobu života (např. způsobu stravování). (s. 242)

Rychleji vzestup životní úrovně pociťovalo dělnictvo, zejména kvalifikované. Městský způsob života se taky proto měnil rychleji, a to někdy dramaticky. Spotřeba masa, mléka, vajec, cukru, kávy a vína rostla. Stejně tak oblečení, stále kvalitnějšího. Zvyšuje se dostupnost luxusního a exotického zboží. Nastupuje konzumní životní styl, sériová produkce spotřebního zboží, moderní způsoby prodeje, včetně sofistikovaného marketingu a reklamy. Lepší způsob konzervace potravin a chlazení zvyšuje dostupnost potravin. V roce 1869 je vynalezen margarín. První obchodní dům je postaven v Paříži – Bon Marché, 1852 (viz román Emila Zoly *U štěstí dam*). Přicházejí první maloobchodní řetězce a sítě s fixními cenami, z občana se stává pasivní spotřebitel, který nesmlouvá, jen si vybírá z nabídky, k níž ho láká reklama.

Současně s tím se ale prudce diverzifikuje a stratifikuje společnost. Bohatí a hodně vydělávající jedinci zvyšují svůj podíl na tvorbě HDP i na celkovém majetku. Lidé s vysokými příjmy své zisky stále zvyšují, rychleji než jiné skupiny pracujících. Z hospodářského růstu mají větší prospěch bohatí a elity (podnikatelé, manažeři). V roce 1800 je v Evropě 22 měst nad 100 tisíc obyvatel, v roce 1895 jich je už 120 a žije v nich 10 procent evropského obyvatelstva. Ve městech se zlepšuje bydlení, zavádí se veřejná doprava. Londýnské metro vzniklo roku 1863, pařížské 1900. Reformy měst vedou k tomu, že se oddělí luxusní čtvrti od chudinských, obydlí od pracoviště, centrum od periferie.

Vzrůstá ženská emancipace, vzdělanost, i když formálně-právně ani prakticky se to zatím ještě moc neprojevovalo. Na konci 19. století se nápadně projevuje rostoucí sektor služeb (jak tomu dnes říkáme). Zde se právě hodně uplatňují ženy, a to ne už jako služebné nebo hospodyně, nýbrž jako úřednice, písařky, učitelky, zdravotní sestry. Ženská práce se na sklonku století výrazně proměňovala. (s. 249) Zavedení plynu, elektřiny a vody do domácností změnilo roli paní domu. Už nemusela vaření a vedení domácnosti svěřovat služkám, ale řadu věcí zejména při vaření zvládla sama. Hojně vycházejí kuchařské knihy. Paničky ze středních vrstev se už věnují něčemu hodně jinému. Někdy se tomu říká „zahálčivá třída“ (Thomas Veblen). Ale určitě to jen málokdy byla skutečná zahálka. Ženy získávají vzdělání a vstupují do nových profesí, například jako učitelky, lékařky. Ale mnohdy ještě platí, že toto povolání mohou vykonávat jen do doby, než se provdají. Tyto procesy se však výrazně urychlily až po první a druhé světové válce. (s. 250)

Na sklonku století se také výrazně snížil počet lidí živořících na hranici holého přežití. Na počátku století to byla zhruba třetina populace, na konci už jen šestina. Přesto nerovnoměrné rozdělení bohatství a příležitostí je do očí bijící a je zdůrazňováno zejména kritiky kapitalistické společnosti.

Vystěhovalectví do Ameriky má své vlny, ta první začíná roku 1885. Z Itálie, zejména z chudého jihu, odešlo v letech 1890–1914 11 mil. obyvatel, z Rakouska-Uherska 4 mil. Odcházeli nejen chudí a zoufalí, ale i kvalifikované dělníci, ti i z prosperujících zemí.

Hospodářský růst nedokázal zabránit některým projevům chudoby. Objevily se nové společenské jevy, kriminalita a alkoholismus. Doba 1832–1852 se proto někdy nazývá „zlatým věkem opilosti“, ve Francii se zase sklonku století říká „velký flám“. Chudoba je totiž pojem relativní. Jednak je tu závist, jednak touha po uspokojení jiných potřeb. Toto je zdrojem kriminality. Násilná kriminalita klesá, ale stoupá majetková, zejména krádeže a podvody. Pochopitelně zejména ve městech kvete prostituce, a to zvláště v určitých čtvrtích (přístavech). Ve většině případů byla evropská prostituce příležitostná. Tyto mladé ženy měly obvykle jisté zaměstnání, ale prostitucí si přivydělávaly. Taky bývala jen dočasná. Roste ovšem i počet sebevražd (roku 1881 vydává Tomáš Masaryk v němčině knihu *Sebevražda hromadným jevem společenským*). (s. 252)

Proto se státy konečně začínají angažovat v řešení sociálních otázek, zavádějí systematickou sociální politiku, zasahují do pravidel pracovních podmínek, zdravotní podpory, dávek v hmotné nouzi. Přejímají břemeno od církevní charity a dobrovolného almužnictví. Státy jako Německo, Británie, Nizozemí, skandinávské země se stávají největšími poskytovateli sociálních služeb. Přichází německý model starobních důchodů, zavedený Bismarckem, pojištění v nezaměstnanosti, nemocenské pojištění. V jižní Evropě to ovšem nešlo tak snadno a rychle. Všude se investovalo do vzdělávání širokých vrstev a do jejich osvěty, aby si zejména rizikové skupiny obyvatel uvědomily, že svůj úděl mohou ovlivnit. Socialismus je možno utlouct laskavostí, tvrdil prý Bismarck. Převládal pocit, že chudoba je důsledkem morálního selhání. Přichází ale i genetika, sociální darwinismus a eugenické projekty. Některé vědecké a ideologické koncepce tvrdí, že za svou chudobu lidé nemohou. Už na sklonku 19. století se tak začínají objevovat rysy sociálního státu, který se vyvinul postupně až v druhé půli 20. století.

Sekularizace a masová kultura

Liberalismus a radikální ideologie se začaly spojovat se sekularismem, antiklerikalismem a „racionální“ vírou ve vědu jako protikladem víry náboženské. Nezapomeňme, že v Itálii se odehrával zejména po roce 1860 obtížný konflikt soužití státu s katolickou církví a v Německu po sjednocení řízený boj proti katolické církvi nazývaný Kulturkampf. V druhé půli století se celý tento proces vystupňoval zejména proto, že se objevila veřejnost, veřejné

mínění a masová kultura a to, co kdysi zajímalo pouze intelektuální a kulturní elity, nyní prožívaly masy. Nešlo o vyslovené fronty stojící nesmiřitelně proti sobě. Mnozí vědci a racionálně založení lidé byli osobně věřící, zbožní členové církví zachovávající tradice a zvyky. A taky mnozí kněží začínali začleňovat poznatky moderních věd a intelektuálních koncepcí do svého náboženského pohledu na svět, nemluvě o tom, že četní teologové drželi krok s filosofy a vědci doby. Na obou stranách stáli extremisté a dogmatici, kteří otravovali atmosféru plodných kompromisů. David Friedrich Strauss vydal roku 1835 knihu *Život Ježíšův*, kde tvrdí, že Bible není jednoduše autoritativní slovo Boží, ale dobové svědectví o dobových událostech a že tedy například zprávy evangelistů je nutno analyzovat a interpretovat jako každý jiný dobový literární dokument. Strauss nebyl ateista, ale začal uvažovat jako teolog také historicky a vědecky. (s. 255)

V té době je formulován pozitivismus. August Comte vydal svůj *Cours de philosophie positive* v letech 1830–1842. Jeho myšlenky měly obrovský vliv, například na Johna Sturta Milla. S radikálními sociálními učenici ho spojovala víra v zákonitou nutnost společenských změn. Na rozdíl od Marxe si ale nemyslel, že přerod se uskuteční ekonomickým vývojem, nýbrž změnou myšlení. Podle marxistů ideje jsou výrazem již existujících společenských zájmů. Podle pozitivistů je tomu naopak – ideje samotné mění společnost. Comte proto potřeboval intelektuální svobodu, a to i pro etiku, aby jí neporoučela ani ji neomezovala teologie. Představy o společenském pokroku navázaly na filosofii dějin Giambattista Vica⁸ i teze Johanna G. Herdera. Pozitivismus šel ruku v ruce se sekularismem, i když překvapivě nabýval religiózní podoby „vědecké víry“ a „pozitivistické církve“. Pozitivismus vlivně zapůsobil především na univerzity a vědu a na některé liberální intelektuální kruhy, ne příliš na širokou veřejnost.

Doprostřed tohoto dění vstoupila nejkontroverznější vědecká teze století – Darwinova evoluční teorie. Ani Charles Darwin publikováním spisu *O vzniku druhů přírodním výběrem* v roce 1859 neměl vůbec v úmyslu napadat náboženskou víru či církev. Jen se – stejně jako mnozí vědci nové, moderní doby – pokoušel vysvětlit svět bez odvolávání se na božskou prozřetelnost. Ostatně Bible byla zpochybněna už dříve jistými přírodovědeckými objevy a teoriemi. Tvzení, že Bible není, nemá a nemůže být učebnicí přírodovědy, nýbrž pramenem náboženských a morálních pravd, bylo už v té době běžně přijímáno i v církvích. Učení o doslovné božské inspiraci biblického textu zastávali jen krajní myslitelé v určitých kruzích, ale v podstatě ve všech církvích. Přesto Darwinova kniha hlásala šokující konstatování, že vše ve světě vzniklo spíše náhodou než Božím řízením. Ti, kteří to v Darwinově teorii postřehli, se buď pokorně sklonili před tajemstvím Přírody a její Evoluce, nebo se naopak pustili do vášnivých sporů s jejím tvůrcem. Marx tyto útoky na náboženství a církev už dříve přivítal, ale spor pokládal v podstatě za vyřešený a sám se mu příliš nevěnoval. Zabýval se jím spíš Friedrich Engels. V Comtově pozitivismu a Darwinově evoluční teorii nacházeli i další liberálové a revolucionáři dobrou zbraň proti starému konzervativnímu režimu. Horší to měli teologové, představitelé církví i prostí věřící. Víra v Boha byla otřesena zpochybněním Bible jako jeho autoritativního slova. Buď si museli ponechat víru v Boha, ale připustit, že Bible není jednoduše tím, zač ji dosud měli, nebo se museli vydat alternativní cestou ignorující vše, co se intelektuálně kolem nich děje. V Německu se principiálním kritikem víry a církve stal Ludwig Feuerbach, který chtěl vše převést na antropologickou rovinu.

V širší veřejnosti, zejména liberálně, levicově laděné nacházely antiklerikální myšlenky vděčné posluchače, ale diskuse o Comtových či Darwinových tezích se mezi dělníky dostávaly se zpožděním.

⁸ Podrobnou životopisnou studii Giambattista Vica od překladatele Petra Glombíčka najde čtenář v této publikaci: VICO, Giambattista. *Jak se dnes studuje*. Praha: Togga, 2017.

Papežové moderní vědu a filosofii zatracovali ve svých oficiálních dokumentech. Přesto se mnozí teologové i řadoví kněží pokoušeli svou víru skloubit s dobovou vědou a poměrně kvalifikovaně se s ní intelektuálně vyrovnávali.

Podobně jako Darwinova evoluční teorie zapůsobila jako šok vzápětí nová teorie dědičnosti brněnského opata Gregora Mendela. Moderní genetika zcela změnila názory na lidské chování a uspořádání společnosti. Lid by nakonec dokázal darwinismus skloubit se svou prostou vírou, ale přijmout genetiku by znamenalo opustit i řadu morálních představ, na nichž dosud celá společnost stála. Darwin nám říkal, že jsme v podstatě zvířata, Mendel pak, že nejsme nic než zvířata. Odtud vedla přímá cesta k sociálnímu darwinismu, tedy k tezi, že ve společnosti přežívají nejschopnější, nejlépe adaptovaní a že kapitalistická konkurence je obdobou přirozeného výběru. Z toho Herbert Spencer vyvozoval logický závěr, že žádný sociální systém nemá do přírodního výběru zasahovat. Jiní ale naopak z toho vyvodili myšlenku pěstování člověka jako chovného zvířete, šlechtění druhu, tedy eugeniky, „vědeckého rasismu“. Tehdejší monogenisté tvrdili, že všichni lidé pocházejí z jednoho společného druhu, polygenisté naopak, že jednotlivé rasy představují různé lidské druhy. Odtud už byl jen krůček k představě, že vyspělé populace, myšleno Evropané, jsou více lidmi než populace zaostalé, s nízkým duševním potenciálem, rozumí se neevropské. Tyto nauky přišly v době vrcholícího kolonialismu a ospravedlňovaly tak evropský imperialismus, včetně toho kulturního. Rasismus a eugenika získávají charakter vědeckých teorií.

Tradiční náboženskou víru čekaly záhy další otřesy. Sigmund Freud se narodil v moravském Příboře roku 1865 a Albert Einstein v německém Ulmu roku 1879. Freud vypudil Boha z lidských duší a Einstein i z celého vesmíru. Potvrzovalo se tak, co Friedrich Nietzsche vkládá do úst šílence: Bůh je mrtev! My jsme ho zabili! Čím se utěšíme, my vrazi všech vrahů?

Stále lepší vzdělání širokých mas šlo ruku v ruce se sekularismem. Ale i církev, zejména katolická, stále dobře věděla, že kdo ovládá školy, má nadvládu nad světem, a proto se úporně bránila, když jí státy dohled nad školami odnímal. Vesničtí učitelé se stávali hlasateli moderních nauk a laického způsobu života a konkurovali tak vesnickým farářům v tom, kdo si víc získá srdce a duše obyvatel. Mnohdy se ale učitel a farář shodli snáze na tom, že společně chtějí vymýtit tmářství a bigotnost.

Lepší vzdělání způsobilo, že tištěné slovo převládlo nad tradicí ústního podání. Konzervativní kruhy se pochopitelně obávaly nejen nově poučeného obyvatelstva, ale také toho, že nová masová kultura přináší liberalizaci a sekularizaci a tím rozvolnění starých pořádků. Kazatelé a moralizátoři varovali před pokleslou literaturou a prázdnou zábavou, tedy před „populární kulturou“. V tom se ostatně shodovali i s liberály. (s. 263)

Důraz na vzdělání ovšem nepřišel z osvícenského humanismu elit, ale z prostého důvodu, že gramotnost zvyšuje použitelnost lidí v armádě a hospodářství. Masová gramotnost tedy přispěla k demokratizaci, ale taky ke vzniku populismů všeho druhu, jež později vyústily v totalitarismy 20. století. Reformy školství začaly už v režii osvícených vládců v 18. století. Ale masově se jejich plody projeví až v půli 19. století. Tehdy se také pomalu dařilo prosazovat, aby vymoženosti školní docházky platily opravdu pro všechny děti a po celou dobu školního roku a dětského věku. Dosud se poskytovaly různé úlevy nebo bylo vzdělání limitováno penězi, školným apod. Teprve až v druhé půli 19. století státy plně kontrolovaly, aby vzdělávacím procesem opravdu důsledně procházeli všichni. Zajistily budovy, platy, předpisy, dohled nad místními úřady. Je třeba říct, že důraz na vzdělávání a osvětu nešel jen shora, ale taky spontánně zdola. Prakticky všechny spolky občanského života, všechny hnutí požadovala lepší informovanost a taky ji svým členům svépomocně organizovala. Věděli totiž dobře, že jen poučený, přiměřeně vzdělaný občan se bude umět

bránit zvládnutí vrchnosti všeho druhu. Státy ovšem dokázaly přinutit ke školní docházce i děti z rodin, které z různých důvodů děti do školy neposílaly, nejčastěji proto, že to bylo v rozporu s jejich místními tradicemi a také proto, že děti potřebovali na práci doma.

Jednotné školské systémy a masová kultura vytvářejí obecně sdílené vědomí, veřejný názor, sdílený obraz světa a sjednocující se způsob života. Kultura se demokratizuje, unifikuje, stírají se rozdíly mezi elitou a „plebem“. Vzdělání naopak začalo lidi zase jinak rozdělovat, posilovalo sociální stratifikaci, totiž střední a vyšší vzdělání. Střední školy byly původně určeny pro elity. Gymnázia a lycea poskytovala klasické vzdělání (stejně jako britské „public schools“), což byl v podstatě požadavek šlechtický, absolventi byli tak připravováni na povolání ve státních službách nebo specifických povoláních (svobodná povolání). Najednou se ale střední školy staly dostupnějšími i pro širší vrstvy. Přes všechno elitářství si v podstatě polovina rodin mohla dovolit zaplatit střední vzdělání pro alespoň jedno své dítě. Polovina absolventů provinčních středních škol pocházela z rodin rolníků, obchodníků, úředníků, dělníků a vojáků. V Německu a Rakousku se na gymnázia hlásili ti, kdo chtěli jít na univerzitu, zatímco na reálky ti, kdo chtěli mít spíše technické vzdělání a povolání.

Od poloviny 19. století roste zájem o vzdělávání dívek. I když všichni uznávají, že pro vzdělávání dívek existují rozumné důvody, v praxi se prosazovalo jen pomalu pro tuhý odpor různých tradic. Paralelně se státem organizovaly vzdělání dívek různé katolické ženské řády. I když už bylo dívkám vzdělávání umožněno, převládalo oddělování chlapců a dívek do speciálních škol, a to včetně univerzitních tříd. Už v 70. letech mnohé evropské univerzity umožňovaly ženám získat titul (v Rakousku od roku 1897). Ženy se často mohly zúčastňovat studia, ale nemohly skládat závěrečné zkoušky a získat diplom.

Definicí gramotnosti je víc. Základní znamení rozumět psanému slovu. Funkční gramotnost znamená umět pracovat i se speciálními a náročnějšími texty nebo náležitě formulovat složitější myšlenky a pracovat s různými styly. Lidé skutečně začali písemnou formou komunikace využívat. Ohromně se zvýšil počet kupovaných výtisků novin, časopisů a knih, vypůjčených knih v knihovnách. Ale taky úžasně narostl počet dopisů, pohlednic a korespondenčních lístků. Nejvyšší gramotnost vždy mělo Švédsko a ostatní skandinávské země. A do toho přišel telegraf (technicky fungoval už dříve, ale začal být komerčně využíván od roku 1842) a telefon (Alexander Graham Bell, 1876).

Homogenizující účinek vzdělávání se projevil i v tom, čemu můžeme říkat národní kultura. Národní literatura se snáze šířila a stávala se obecným vlastnictvím lidu. Už to tedy nebyly vždy jen náves, hospoda, kavárna, kde se probíraly ústně záležitosti společného zájmu i „drby“. Tím se upevňoval i společný jazyk, kodifikovalo se jeho znění i zápis. Takovými integrujícími faktory ale byla vlastně už silnice, železnice, svobodný trh či služba v armádě.

Samozřejmě onen unifikuující styl je především městský. Městská móda, jazyk, hodnoty vítězí nad venkovem. „Kulturní stejnorodost“ byla jednak výsledkem spontánně probíhajících procesů, ale stejně tak i cílem prakticky všech politických elit – liberálních, konzervativních i nacionalistických. Stejně tak vzniká i nová „lidová kultura“ či spíše „populární kultura“. Lidé se chtějí bavit, zajímají se se spíše o drby než o zprávy, novinky potřebují mít připepřené sexem a násilím, nechtějí si namáhat mozkové závity, a proto dávají přednost všemu, co jde snadno a rychle. Bulvární tisk, braková literatura, lidové čtení se stává obrovským byznysem. Tím žije především městská společnost, zejména její nižší vrstvy, dělnictvo. Podporuje to v nich pasivitu, nastavení na konzum, příjem.

Varieté, cirky, lidová divadla a operety jsou nesmírně populární. A přišel sport! V lepším případě pak osvětu přinášela díla populárně vědecká, cestopisy, životopisy, reportáže, různé praktické rady pro práci i domácnost.

Samozřejmě že intelektuálové všech částí ideového spektra se tohoto zmasovnění a zlidovění a poklesu kultury obávají a snaží se je kritizovat i napravovat, avšak marně. Naopak populisté ze všech částí ideového spektra se právě přes lidovost vetřeli do přízně mas. (s. 275)

Dekadence

V závěru 19. století se mnohých zmocňuje tísnivý pocit úpadku, rozkladu. Překotný rozmach mnohé leká, lidé nejsou schopni vstřebat tak prudké změny. Později, při pohledu nazpět, pak mnozí označí onu epochu jako *belle époque*. (s. 281) Bylo to prý období stability, pohodlí, dokonce okořeněné špetkou smyslnosti. A ohlížejí se za ní s nostalgií. Obojí je pravda – dekadence i *belle époque*. Fakt je, že demokracie vítězí na celé čáře. Není to ale skutečná demokracie, nýbrž parlamentní systémy, jež jsou nyní skutečně efektivní. Volební právo mají zatím jen muži, a to zdaleka ne všichni. Ženy mají v omezených případech volební právo v Británii od roku 1869.

Postavení žen se ale silně změnilo na sklonku 19. století. V řadě zemí je zákonně usnadněn rozvod. Ženy smějí vlastnit majetek. Lidská a občanská práva žen se začínají srovnávat s muži. Dvojitý svět, dvě sféry však v praxi stále přežívají, ženy vládnu doma, muži na veřejnosti a v profesi. Větší rovnost si nedovedli představit ani radikální revolucionáři. Obecně se mužům více tolerovala sexuální nevázanost, což bylo vtěleno i do zákonů (např. rozvodových). Dvojaký vztah k prostituci přežíval. Veřejná morálka ji sice odsuzuje, ale současně toleruje její klienty, v podstatě ji pokládá za přirozený ventil a faktickou ochranu počestnosti manželek a klidných domovů. Vlády (i církve) nad systematickou prostitucí přivírají oči.

V Británii se rodí první ženská hnutí pod vedením aktivistek Millicent Garrett Fawcettové a Emmeline Pankhurstové. Zejména sufražetky z ženské sociální a politické unie byly radikální. Protestovaly akcemi občanské neposlušnosti i útoky na veřejný majetek. Ve Francii byly ženy v podobných spolcích umírněnější. V některých zemích ženy zápasily za volební právo a také bojovaly proti prostituci. Někde byly socialisticky, jindy katolicky laděné. Stejně tak ale vznikala i ženská hnutí konzervativní, bránící staré dobré pořádky a tradiční mravy. Ta zpravidla nesouhlasila s požadavky na volební právo žen. Ženská hnutí bohužel trpěla nejednotou. Panovaly důvodné obavy, že hlasy žen ve volbách by chaoticky rozložily politickou scénu.

Levicová hnutí

Levicová hnutí byla taky rozpolcená – mezi socialisty a anarchisty. Socialisté v zásadě chtěli spravedlivější společnost, jíž by se dalo dosáhnout odpovídající státní sociální politikou. Anarchisté naproti tomu chtěli mnohem rovnostářštější společnost, jíž se mělo dosáhnout decentralizací a minimalizací státu. (s. 286) Jedni upřednostňovali revoluci, třeba i násilnou, jiní vítězství mas ve volbách, jež povede k příslušným reformám. Zejména anarchosyndikalismus věřil v účinnost odborů a stávek. V roce 1895 byla založena *Confédération générale du travail (CGT)*, francouzské spojené odbory, jež měla i po značnou část 20. století velkou moc. Čistý anarchismus působil spíše v Itálii a ve Španělsku, projevoval se teroristickými bombovými útoky.

V Británii byly tradičně silné odbory, ale měly spíše umírněně socialistické požadavky, spokojovaly se se stávkami a dosaženými ústupky. Potravinové bouře a rozbíjení strojů z první poloviny století už byly dávnou minulostí. Silně zde ale působily myšlenky Proudhona a Marxe.

V Německu se dobře etablovala SPD – Sociálnědemokratická strana Německa. Neměla to sice za Bismarcka lehké, ale dokázala se dobře organizovat a měla silnou členskou

základnu. I když se hlásila k marxismu, nebyla otevřeně revolucionářská. Ve srovnání s německým byl italský nebo španělský socialismus nevýrazný. Italští socialisté se podobně jako francouzští integrovali do parlamentního systému. (s. 298)

V Rakousku se dlouho nedařilo dělnickému hnutí společensky se ustavit. Vzrůst odborových svazů v 80. letech vláda účinně zadusila. Sociálnědemokratická strana vznikla až v letech 1888–1889, s významnou podporou českých dělníků, kteří si ale v roce 1911 založili vlastní stranu. V roce 1890 vznikla i maďarská sociálnědemokratická strana.

V Rusku vznikla socialistická strana (eseři) v roce 1901 rovněž jako umírněná platforma věřící na reformy. Působil zde však už i marxismus, například v díle Georgie Plechanova. Vladimír Uljanov (Lenin) se v roce 1897 zasloužil o vznik Ruské sociálně-demokratické strany s marxistickým ideologickým základem. Fakticky se ale neměla o koho ve společnosti opřít, protože v Rusku byla nepočtená liberální buržoazie. V roce 1903 vyústil spor ve straně v rozkol mezi menševiky a bolševiky. Menševici byli pro postupné reformy, bolševici vedeni Leninovým pamfletem *Co dělat?* (1902) věřili v přímou revoluční akci. Ruská revoluce roku 1905 vzešla z velkého sociálního neklidu způsobeného hladomory a epidemiemi cholery. Stávka 120 tisíc dělníků v Petrohradě skončila střelbou do nich před Zimním palácem. „Krvavá neděle“ vyvolala vzpuru po celé zemi, povstala černomořská flotila (včetně námořníků na bitevní lodi Potěmkin), rolníci zapalovali šlechtické domy a selské statky. Car učinil rychlé ústupky. Nové strany v různých politických a parlamentních uskupeních předkládaly reformní požadavky, které byly podobné evropským liberálním standardům. Bohužel nenašly dostatečnou podporu v celé společnosti. Bolševici místo na cara a vládu útočili na umírněné socialisty a postupně získávali moc v odborech. Bolševici byli silnou stranou, ale jen jednou z více socialistických alternativ – byli tu i vlivní menševici a revoluční eseři. Navzdory urputným bojům, stávkám a povstáním měl carský režim ještě dost síly, aby je všechny nakonec represemi umlčel. V roce 1917, oslaben válkou, už takovou sílu neměl. (s. 306)

Nacionalismus

„Od 70. let 19. století až po vypuknutí první světové války pracoval nacionalismus obvykle proti levicovým silám a podryval účinnost internacionalistických provolání socialismu a anarchismu. Některé socialistické strany – například Polská socialistická strana Józefa Pilsudského – se pokusily spojit společenský zápas s nacionalistickými cíli. Nakonec se však všechna socialistická hnutí musela rozhodnout mezi třídním bojem s jeho internacionalistickým dosahem (jelikož proletariát existoval v každé evropské zemi) a národním zápasem, jenž sledoval etnické linie, a který zároveň překonával vnitřní sociální a ekonomické rozdíly. Polští socialisté se po určité době rozdělili právě v této otázce a Pilsudski upřednostnil nezávislost před společenskou revolucí. Srbští sociální demokraté naopak odmítli veškeré projevy jihoslovanského nacionalismu, ať už to byla myšlenka 'Velkého Srbska' nebo Jugoslávie. Srbští socialisté se však také nikdy nestali významnou stranou. Během mezinárodní krize těsně před a v průběhu roku 1914 stáli socialisté před choulostivou otázkou také v zemích, v nichž národní nezávislost v sázce nebyla, například ve Francii nebo v Německu: buď si zachovají internacionalistickou oddanost dělnické třídě anebo věrnost svému vlastnímu národu. Až na několik odvážných výjimek se však evropští socialisté vcelku rychle rozhodli pro druhou alternativu. Celkově bylo velmi zřídka, aby socialismus a nacionalismus přebývaly společně uvnitř jednoho politického hnutí. Nastala-li taková situace, vedlo jejich podivné spojenectví ke zrodu populistické, autoritářské ideologie. Vlády se dovolávaly nacionalismu, aby získaly na svou stranu veřejnost, o jejíž sympatie usilovala také levice, nebo aby si ochočily socialistická a dělnická hnutí. V mnohonárodnostních říších Rakousko-Uherska a Ruska však v sobě nacionalismus

jednotlivých poddaných národů skrýval nebezpečí odstředivých tendencí. Národy střední a východní Evropy, jež neměly svůj vlastní stát a obývaly území, jehož hranice, vlády a zřízení se často měnily, přikládaly obrovský význam svému jazyku, kultuře a národním symbolům. Tam, kde měly etnické skupiny pocit, že se nemohou plně účastnit politického života, soustřeďovaly se na přežití a rozvoj svého jazyka a kultury, které dávaly smysl jejich dědictví a identitě. To nám pomáhá vysvětlit, proč mnohdy i nejmenší znevážení ze strany dominantní národnosti způsobovalo zuřivou reakci menšinových etnik. Stejně tak to objasňuje i mohutné úsilí jednotlivých vlád o 'germanizaci', 'maďarizaci' či 'rusifikaci', které sloužily k oslabování národní identity jejich poddaných národů. Tyto snahy se setkaly s opačnou reakcí, ale to, do jaké míry bylo riziko rozpadu mnohonárodnostních říší skutečné, je zdrojem mnoha diskusí.

Nejbouřlivější separatistické hnutí na západě existovalo v Irsku. Odboj nájemců půdy proti statkářům se vznítil na konci 70. let 19. století v důsledku špatné úrody. Irská Zemská liga, do jejíhož čela se postavil Charles Stewart Parnell, podněcovala k hromadnému neplacení nájemného a k „bojkotům“ (toto slovo vzniklo v Irsku, kde se začalo používat k označení společenského vyloučení statkářů), zatímco feniáni se snažili povzbudit rozzuřené rolníky k násilným činům. V květnu 1882 byl zavražděn nejvyšší správce pro Irsko a jeho zástupce. Už i samotný ministerský předseda Gladstone došel k přesvědčení, že reforma je v Irsku nezbytná.⁴³ V roce 1881 byl schválen zemský zákon, jenž irským nájemcům půdy zaručoval přiměřené nájmy, trvalost vlastnictví a volnost v zacházení se svými pachtý. V roce 1884 se irské voličstvo rozrostlo o širokou vrstvu katolických nájemců a dělníků, což mělo velký dopad na britskou politiku. Po všeobecných volbách v prosinci 1885 se Parnellova Irská parlamentní strana stala jazýčkem na westminsterských vahách. Gladstone souhlasil s irskou samosprávou (*Home Rule*), jeho postoj však nebyl jen pouhým cynickým trikem na zajištění podpory nacionalistů. Premiér byl podle všeho upřímně přesvědčen o tom, že je to jediný prostředek, pomocí něhož lze Irsko spravovat na základě všeobecného souhlasu.⁴⁹

I v západní Evropě existovala nacionalistická a separatistická hnutí. Norsko se v roce 1905 pokojně oddělilo od Švédska. Ve Španělsku usilovali o samostatnost Baskové i Katalánci. Nejbouřlivější separatistické hnutí existovalo v Irsku. Tehdy tam působili a tvořili William Butler Yeats a James Joyce. Irský nacionalismus měl ale někdy i velmi primitivní podobu, odmítal modernitu a ztotožňoval se se starými Kelty.

Dramatická situace byla rovněž ve východních částech Německa obývaných Poláky (Západní Prusko, Poznaňsko, Slezsko). Vláda zde tvrdě prosazovala němčinu a německé osídlování, polštinu potlačovala. Polští nacionalisté snící o velkém Polsku neměli ovšem na vybranou – německý útlak, nebo carské sevření.

Rusko se chovalo ke všem svým neruským menšinám stejně surově, a se svými ruskými obyvateli nakládalo ještě hůř. Složitá situace byla na území Polska, Běloruska, Litvy, Pobaltí a Ukrajiny. Vzájemná nevraživost jednotlivých etnik a náboženských skupiny byla větší než nenávisť k Rusku. Rusifikace probíhala násilně, ale někteří se jí dobrovolně poddávali. Na druhé straně ruský režim a úřední správa byl prolezlý korupcí a velmi nevykonný, takže se rusifikace neprováděla vždy důsledně. Do oblasti zasahovala rakouská Halič (od Krakova až po Lvov) a všude sídlily pozoruhodné enklávy německých kolonistů, mnohdy luteránů. A navíc byly tyto západní regiony ekonomicky vyspělejší a přes ně proudil obchod i technologický výměna s bohatší částí Evropy.

Finsko, od roku 1809 připojené k Rusku, mělo relativní samostatnost, přesto ale stále hledalo ochranu pod švédskou správou. Nacionalismus oscilloval mezi finštinou a švédštinou.

⁹ RAPPORT, Michael. *Evropa devatenáctého století*. Praha: Vyšehrad, 2011, s. 308–310.

Celá oblast východní Evropy byla hustě protkána židovskými komunitami. Ve všech regionech často propukaly protižidovské pogromy, nad nimiž carské orgány přivíraly oči. Občas i ruské úřady prováděly čistky od Židů v celém veřejném životě. Podobně rusifikovat se carská vláda pokoušela i muslimy („bezvěrce“) ve střední Asii. Rusifikace vyvolávala u některých národnostních skupin odpor, v němž se však mezi sebou nedokázaly sjednotit, ale také o to usilovnější pěstování jazyka a národní kultury v ústraní či ilegálně. Vynikali v tom zejména Poláci. (s. 315) Polský jazyk, literaturu a dějiny udržovala naživu ilegální vzdělávací síť, jež zabezpečovala učitele, vydávala a rozšiřovala knihy v polštině. Tyto tajné školy poskytovaly vzdělání asi třetině obyvatel polské národnosti na území Ruska. Od roku 1882 fungovala tzv. „létající univerzita“, která se scházela na různých místech, aby unikla potlačení.

V Rakousku-Uhersku vzplály jazykové boje. Vyrovnaní z roku 1867 pokládali někteří, zejména Češi, za nedostatečné. Obávali se germanizace ve své Koruně české. Spory se vedly i o to, jaký jazyk se má používat ve vojenských jednotkách – i v Uhrách totiž dosud vévodila němčina. (s. 321) V Rakousku (Předlitavsku) žilo v roce 1910 46,7 procent obyvatel a tato část přispívala do společných rozpočtových kapitol monarchie 64 procenty, Uhersko mělo 51,3 procent populace, ale platilo pouze 36 procent nákladů. Tato nerovnoměrnost odrážela vyšší průmyslovou vyspělost Rakouska. Ale přes vnitropolitické spory si žádná národnost mnohonárodnostního státu nepřála odtržení. Všichni se obávali, že rozpadlé části říše by se staly snadnou kořistí Německa nebo Ruska.

Maďari sice usilovali o spravedlivé vyrovnaní maďarštiny s němčinou, ale vesele dál maďarizovali své vlastní národnostní menšiny (např. Slováci). Němci (Sasové) ze Sedmihradska nebo Rumuni se bránili svépomocným pěstováním svého jazyka a kultury v kroužcích a spolcích. Slováci si založili v 70. letech Matici slovenskou a svého vůdci našli v Andreji Hlinkovi, katolickém knězi. Chorvati se však ve svém úsilí ubránit se maďarizaci stihli rozštěpit do tří skupin a všichni společně nenáviděli Srby, s nimiž zápolili o dominanci nad určitými regiony a také nad Bosnou. V Rakousku (Předlitavsku) tvořilo německy mluvící obyvatelstvo 36 procent populace, Češi 23 procent, zbytek mluvil polsky, italsky, slovinsky, chorvatsky a jidiš. Německá populace Rakouska se však podílela na hospodářském výkonu země 52 procenty, pročež se pokládalo za samozřejmé, že němčina bude vládnout na úřadech, v armádě i v církvi. Němci byli Staatsvolk a němčina *Staatssprache*. České země byly industrializovanější než samotné Rakousko a polovina Čechů také pracovala v průmyslu nebo obchodu. Čeští poslanci představovali druhou nejsilnější skupinu v Reichstagu (říšské radě). Měli silné vlastenecké cítění, povědomí o starobylosti svého státního zřízení, silný smysl pro vlastní dějiny, kulturu, literaturu, jazyk, symboly. Češi měli vysokou míru gramotnosti, vysoký podíl kvalifikovaných dělníků a řemeslníků. Byla mezi nimi velká obliba národních spolků, jako byl třeba Sokol. Chtěli si proto zabezpečit nadvládu nad Němci, respektive nad němčinou na svých územích. Spor mezi Němci a Čechy byl po celou dobu od 60. let až do roku 1914 největším problémem, jaký rakouská politika musela řešit. V roce 1879 bylo povoleno rozšířené používání češtiny v místní správě, vznikla samostatná česká část pražské univerzity a rozšířil se okruh lidí s hlasovacím právem. Jenomže každý ústupek Čechům vždy rozvášnil Němce – a naopak. Jedním z projevů této nacionalistické vášně byl vznik šovinistického krajně pravicového a antisemitského Německého národního spolku (1882), v němž se později proslavil Adolf Hitler. Spolek chtěl Slováky asimilovat. Měl i lehce sociální program, který spočíval v tom, že kritizovaný kapitalismus spojoval s Židy. I německé nacionalistické hnutí však bylo roztrženo do mnoha směrů, takže pangermanismus neměl reálnou šanci se prosadit. Ale řada Němců chtěla připojení k Německu, jiní však byli věrní habsburské monarchii. Roku 1891 vznikla ve Vídni Křesťansko-sociální strana, která chtěla chránit „malého člověka“

před kapitalismem i socialismem. Podobně i Češi se rozpoltili mezi radikální mladočechy a umírněné staročechy. Ministerští předsedové hrabě Eduard Taaffe a potom hrabě Kazimír Badeni se pokoušeli kompromisy ohledně užívaných jazyků převést nacionalistické motivy na sociální, ale nebylo to nic platné. Němečtí i čeští poslanci obstrukcemi paralyzovali demokratické instituce. Anexe Bosny a Hercegoviny do Rakouska v roce 1908 zvýšila podíl slovanského obyvatelstva v říši, což ještě zvýšilo napětí podél etnických linií. V ústavně paralyzovaném režimu vládly úřady pomocí dekretů. V předvečer první světové války bylo Rakousko rozloženo vnitropolitickým národnostními třenicemi. To ale neznamenalo, že by Rakousko bylo hospodářsky nebo vojensky oslabeno. Dokonce i lidem se vedlo stále lépe. Skutečné nebezpečí přicházelo od etnických nepokojů zvenčí – ze strany italských, rumunských a srbských iredentistů (tedy těch, kteří měli pocit, že se jim nedostalo náležitého narovnání vztahů). Srbští nacionalisté stále živili myšlenku velkého Srbska, pod jehož dominancí budou sjednoceni jižní Slované. Rumunsko si činilo nároky na Sedmihradsko a pokoušelo se vychvátit některá území z moci Ruska. Do toho se dál oslabovala moc osmanské říše, což živilo naděje národů na sebeurčení. Všichni se těšili, jak si budou parcelovat Balkán, až odtud budou Turci vyhnáni. Balkán byl příslovečný sud prachu.

„Řecko se do pranice chtělo zapojit v roce 1885, zabránila mu v tom však Británie, jeden z garantů jeho nezávislosti. Další příležitost k uskutečnění 'Velké myšlenky' nastala v roce 1896, kdy se Kréta vzbouřila proti osmanské nadvládě. Řecké expediční jednotky jí přišly na pomoc v roce 1897, čímž se řecko-turecká válka rozhořela naplno a před katastrofou Řeky zachránil až zásah evropských mocností. Řekové se museli stáhnout z ostrova, jenž pak byl až do roku 1909 obsazen mezinárodními vojsky. Největší kořistí však pro Řecko, Srbsko i Bulharsko měla být Makedonie, bolestivé místo v západním křídle osmanské říše. Muslimové tvořili přibližně polovinu makedonské populace, avšak etnicky bylo tamní obyvatelstvo smíšené, tvořili je Bulhaři, Řekové i Srbové. Všichni tři rivalové mluvili o nezávislé Makedonii, ve skutečnosti si však každý z nich chtěl celé její území uloupit pro sebe. Své nároky zakládali na pochybných historických tvrzeních a vzájemně si odporujících (a tudíž 'zfalšovaných') populačních statistikách, které – přirozeně – pokaždé dokazovaly, že zde má převahu právě jejich etnická skupina. Žádný ze tří soků neměl dostatečnou vojenskou sílu na to, aby Turky vyhnal sám, ani jeden z nich však nedokázal překonat vzájemnou nedůvěru a začít s ostatními spolupracovat. Netrvalo proto dlouho, než makedonská otázka přerostla v otevřené násilí. V roce 1893 se VMORO (Vnitřní makedonsko-odrinská revoluční organizace) ohlásila se sloganem 'Makedonie pro Makedoňany'. Bulhaři, Řekové a Srbové na to zareagovali tím, že začali podporovat svá vlastní makedonská revoluční hnutí, která bojovala jak proti sobě navzájem, tak i proti Turkům. Hnutí prováděla krvavé teroristické akce, vyhazovala do vzduchu vlaky, lodě a banky a sabotovala zásobování veřejnými statky, například vodou a elektrickou energií. V kosmopolitní Soluni vrhala bomby do barů, hotelů a divadel ve čtvrtích, které navštěvovali občané jednotlivých velmocí. V roce 1903 vyvolala VMORO povstání v provincii Monastir (dnešní Bitola, pozn. překl.) a ještě než bylo potlačeno, povedlo se jí vytlačit tureckou posádku z Kruševa. V následných represích shořelo do základů 119 vesnic a do zahraničí uprchlo 30 000 lidí. Rakousko a Rusko přiměly v říjnu sultána k tomu, aby souhlasil s mezinárodním dohledem nad regionem. Byl to jeden z posledních případů, kdy tyto dvě mocnosti vzájemně spolupracovaly.

Jejich spolupráce však byla příliš krátká a další krizi odstartovala revoluce v Turecku. Radikální turečtí studenti a vojenští důstojníci, kteří byli frustrovaní úpadkem osmanské říše, požadovali obnovení ústavy z roku 1876. Nejvýznamnější z různých jejich podzemních organizací byl Výbor pro jednotu a pokrok (VSP, neboli 'mladoturci'),

založený v roce 1899 Enverem bejem a Mustafou Kemalem (pozdější Atatürk), kteří působili v Soluni. Jejich vlastní třetí armádní sbor se potřásl krví v úporném boji proti makedonským povstalcům, následkem čehož se v něm projevil náznaky vzpoury. Výbor navíc nelibě nesl zasahování velmocí do tureckých záležitostí a zpráva o setkání cara Mikuláše II. s králem Eduardem VII. v roce 1907, na němž se měla projednat makedonská otázka, vyvolala mladotureckou revoluci. Když revolucionáři zavětřili spiknutí velmocí, které chtěly toto území vyrvat z rukou osmanské říše, zavraždili sultánova nejdůvěryhodnějšího velitele v Makedonii a vyhlásili ústavu z roku 1876. A jak se k převratu přidávala jedna vojenská posádka za druhou, Abdülhamid II. ustoupil. V následném zmatku jej mladoturci sesadili (1909) a uchýlili se k autoritářské vládě. Přestože původně usilovali o posílení své říše, jejich převrat pouze povzbudil srbské, bulharské a řecké nacionalisty, pro něž byla revoluce z roku 1908 náznakem smrtelné turecké nemoci. Bulharsko vyhlásilo úplnou nezávislost a Řecko, nedlouho po nacionalistickém puči, který nakonec vynesl k moci Eleftheria Venizelose, opětovně oznámilo připojení Kréty ke svému území, přestože se tento jeho krok nezdařil. Rakousko-Uhersko vidělo v revoluci nebezpečí pro budoucnost Bosny a Hercegoviny, která sice z právního hlediska byla tureckou državou, ale od roku 1878 byla obsazena rakousko-uherskými vojsky.¹⁰

Do toho přišla revoluce i v Turecku. Radikální turečtí studenti a vojenští důstojníci frustrovaní úpadkem osmanské říše požadovali obnovení ústavnosti. Strana mladoturků byla vedena Mustafou Kemalem (pozdější zakladatel sekulárního tureckého státu zvaný Atatürk). Revoluce v Turecku ovšem povzbudila odstředivé tendence balkánských národů.

Není tak docela pravda, co se říká o 19. století – že je to období bez válek, přinejmenším v období 1866–1914, že to byla doba relativního míru a prosperity. Válčilo se prakticky všude a nepřetržitě. Ale vcelku se dařilo udržet mocnosti v rovnováze, takže konflikty nepřekročily lokální rozměry. Diplomacie se ukázala být efektivnější než vojenský střet – pokud byla ale podepřena přesvědčivou odstrašující vojenskou silou. Výrazně se zlepšily možnosti vedení válek, přišly nové technologie, zejména železnice umožnily rychlý a masivní přesun vojsk. To jistě také přispělo k rovnováze odstrašujících sil. Války se díky technickému zabíjení staly drastičtějšími. To se ukázalo ve dvou balkánských válkách v letech 1912 a 1913, kdy se střetly poměrně moderně vyzbrojené oddíly. Na druhé straně už se ale dařilo dodržovat jistá pravidla férového boje, armády se nedopouštěly tak často zvůle a ukrutností. Toho se ale hojněji dopouštěly různé revoluce, povstání a lidové bouře a lokální etnické konflikty.

Nové formy autoritářství, pravicové a konzervativní politiky

Na konci 19. století se ze starších tendencí vyvinuly nové formy pravicových ideologií. Autoritářství už se ne vždy opírá o konzervativní pilíře, jako jsou církev, monarchie nebo tradiční společenské elity. Naučilo se opírat o „lid“. Toho se dříve dovolávala spíše levice. Jenomže ono se mezitím ukázalo, že lid, jakkoli nespokojený, nehoruje příliš pro revoluce a bojí se změn. Nová pravice se proto populisticky lidu podbízí slibem postupných reforem a citlivé sociální politiky. Přitom ale kritizuje jak kapitalismus, tak parlamentární politikaření. Usiluje o pozornost a podporu spíše ze strany malovýrobců – rolníků, obchodníků, řemeslníků. Zájmy tohoto „lidu“ má lépe uspokojit vláda silné ruky, osvícená diktatura, která je lepší než prohnílá liberální demokracie. Nová autoritářská pravice se naučila žonglovat i s pojmem „národ“. Byl to vždy národ homogenní, rasově čistý – a počítá se s lidovým antisemitismem. Levice, socialisté, to měli s nacionalismem komplikované, jak už bylo řečeno. Na jedné straně hlásali třídní konflikt, tedy bratrovražedný boj a občanskou válku i uvnitř vlastního národa, na druhé straně požadovali solidaritu s obdobnými

¹⁰ RAPPORT, Michael. *Evropa devatenáctého století*. Praha: Vyšehrad, 2011, s. 330–331.

sociálními skupinami i v jiných národech (internacionalismus). Pravice proto levičákům tuto kartu vyfoukla z ruky. Bylo to ovšem podivné spojení – „národní socialismus“. To je přece rozpor. Ukázalo se, že to nemusí vadit. Myšlenka se zrodila ve Francii. Radikální republikáni v 80. letech spojili xenofobii, antisemitismus se sociálním darwinismem a autoritářskou formou vlády a stavěli se proti parlamentarismu. Brnkali na strunu městské nižší střední třídy, která se cítí ohrožena jak kapitalistickou velkovýrobou, tak militantním dělnictvem. Hnutí mělo v Paříži rázem 100 tisíc členů. Popularitu jim zjednával právě antisemitismus, který ostatně sdílely i vlastenecké a katolické kruhy. V té době se mimořádně dobře šířily protizidovské pamflety. (s. 334)

„Poražení boulangéristé využili příležitosti k odvetě, která se jim naskytlá v podobě Dreyfusovy aféry. Alfreda Dreyfuse, židovského kapitána dělostřelectva přiděleného ke generálnímu štábu, odsoudili v roce 1894 před vojenským soudem na doživotí, které měl strávit na Ďábelských ostrovech, za to, že údajně prozradil Němcům jisté tajné informace. O Dreyfusově vině pochybovalo zpočátku jen málo lidí, ale jeho příbuzní se urputně snažili o očištění jeho jména. Armáda tvrdošíjně odmítala obnovit řízení, a to i poté, co vyšlo najevo, že některé z důkazů, na základě nichž kapitána usvědčili, byly zfalšované. Skutečného špiona – vyžilého důstojníka jménem Marie Charles Esterhazy – osvobodili v lednu 1898. Čím dál většímu počtu republikánských intelektuálů a politiků se však zdálo, že Dreyfusův případ je založen na antisemitských předsudcích. Romanopisec Émile Zola zareagoval na Esterhazyho propuštění svým bouřlivým článkem *J'Accuse!* uveřejněným v Clemenceauově listu *L'Aurore*, v němž armádu a ministerstvo války obvinil z klamání veřejnosti a překrucování spravedlnosti. Teprve jeho článek měl za následek vypuknutí samotné aféry, jež byla zápasem mezi dvěma širokými názorovými proudy.

Na jedné straně stáli ti, kdo bezvýhradně věřili v Dreyfusovu vinu, anebo ti, kteří – podobně jako mnoho umírněných republikánů ('oportunistů') – snad byli na pochybách, ale nechtěli si pohněvat armádu. Obávali se, že Francii by mohlo oslabit, dostane-li se čest armády do řečí. Nejjedovatěji útočili ti, kteří se pokoušeli antisemitské myšlenky obrátit proti republice jako takové, a sice nesourodé spojení sahající od *Ligue des patriotes* přes ultrakatolický řád asumpcionistů, noviny *La Croix*, Drumontův časopis *La Libre Parole* až k rojalistickým vojenským důstojníkům. Většina Francouzů patrně zastávala v různé míře protidreyfusovské postoje; osmdesát procent francouzského tisku Dreyfuse zatracovalo a v průběhu osmdesáti měsíců vyvolala aféra protizidovské nepokoje v přibližně šedesáti městech. Mnozí zapálení republikáni se však postavili za Dreyfuse, a jeho případ chápali jako zápas spravedlnosti a lidských práv proti náboženské reakci. Mladí muži ze střední třídy začali v roce 1889 podléhat všeobecné branné povinnosti a liberálové z jejich řad dávali průchod svému odporu k 'militarismu'. Stoupenci Dreyfuse jako by zapomněli na otázku jeho nevinny a svou kauzu vnímali jakožto obranu republiky, jejích institucí a hodnot proti jejím nepřátelům z řad katolického duchovenstva, rojalistů a ultranacionalistů. Radikálové, socialisté, oportunisté a významná menšina umírněných katolíků se také přidali a vytvořili frontu za 'obhajobu republiky'.

Dreyfusův případ nakonec znovu projednali ve městě Rennes, a přestože vojenský soud zarputile trval na kapitánově vině, doložil, že zde jsou 'polehčující okolnosti', na základě nichž byl Dreyfus nakonec omilostněn. Vláda začala na armádu přísně dohlížet a vojenské povýšení nyní záviselo na politické důvěryhodnosti. Tato opatření sice nepochybně pomohla utlumit rojalistické tlaky uvnitř důstojnického sboru, zároveň však až do vypuknutí první světové války otravovala vztahy mezi armádou a občanskou společností.

Politické následky Dreyfusovy aféry byly značné. Rozjitřila dlouhodobé neshody mezi republikány a bigotními katolíky.

Extrémní pravici poskytlo Dreyfusovo vítězství pouze další 'důkaz' toho, že republikou hýbou zájmy Židů. Posílilo také tendence, které vyšly na povrch již během Boulangerovy aféry: schopnost krajně pravicových skupin spolupracovat a mobilizovat podporu veřejnosti svými apely na nacionalismus a antisemitismus. V roce 1899 založil Charles Maurras *Action française*, která se v roce 1901 přičinila o založení 'Žlutých odborových svazů'. Tyto svazy čítaly v čase své největší slávy přibližně sto tisíc dělníků a při řešení sporů zdůrazňovaly spolupráci se zaměstnavateli. Byly však zcela smeteny náhlým nárůstem levicových stávkových akcí, k němuž došlo po roce 1908. Využívání bulvárního tisku, pouliční demonstrace, násilí a aktivizace polovojenských skupin byly předzvěstí vzniku totalitárních hnutí meziválečného období.¹¹

Jinou podobou autoritářství byl ultranacionalismus. V Itálii se do čela jednoho takového hnutí postavil básník Gabriele d'Annunzio. I ultranacionalisté odmítali parlamentarismus a liberalismus jako slabošský systém. Italští nacionalisté vsadili na „korporativní“ ekonomickou teorii. Ekonomika by byla racionálně řízena státem a spory mezi dělníky a zaměstnavateli by urovnávaly asociace složené ze zástupců zaměstnavatelů i zaměstnanců – korporace, jež by nastoupily na místo odborů. Korporativismus nehlásal třídní boj ani kapitalistickou konkurenci, ale solidaritu a kooperace, byť třeba vynucenou shora státem. I v Británii a v Německu na přelomu 19. a 20. století politika obecně zhrubla a přitvrdila, někdejší gentlemská spolupráce mezi liberály a konzervativci se změnila na zavilé nepřátelství. Bismarckovo snažení vedlo k oslabení liberálů a v atmosféře militaristického soupeření s Británií v obou zemích posilovaly pravicové tendence a nacionalistické vášně. Bismarck byl sice v roce 1890 donucen odstoupit, ale nápadu ve společnosti to nezměnilo. Vláda šikovnými kompromisy a reformami uklidnila dělnictvo a levici, čímž automaticky posílila novou pravici. Konzervativní strana a Svaz zemědělců získávají širokou podporu pro svůj antisocialistický, antisemitský, ochránářský a ultranacionalistický program. Spousta spolků povzbuzuje u značné části veřejnosti pocit nadřazenosti německé rasy, kultury a volání po územní expanzi. Pravicový populismus bral vítr z plachet liberálů i socialistům. Německo také silně zbrojí a buduje válečné loďstvo. Liberálové a levice (SPD) mají sice stále početní převahu, ale stále menší. (s. 341)

Imperialismus

V 19. století spolu námořní a obchodní velmoci soutěžily, kdo ovládne větší území. Vítězem na celé čáře byla Británie, ale ani Francie, Rusko, Německo, Belgie, Itálie nezahálely. Samozřejmě Španělsko, Portugalsko a Nizozemí už své kolonie mají dávno. Nešlo ani tak o území jako o obchod – suroviny a odbyt spotřebního zboží. V souvislosti s obchodními místy, přístavy, cestami a stanicemi bylo třeba zajistit bezpečí nejbližšího okolí, což se evropskými vojenskými prostředky dařilo snadno. Horší bylo dobytá území udržet a spravovat. Jednak organizačně, jednak mezinárodně-právně. Ale zisk kolonií posiloval domácí nacionalismy, a ztráty kolonií vedly k pádům vlád a příslušných politiků. Byla to mimořádně prestižní záležitost, v níž veřejné mínění hrálo velkou roli. Imperialismus se stal součástí lidového nacionalismu. V letech 1890–1914 si evropské mocnosti rozparcelovaly celou Afriku, s výjimkou dvou už tehdy svobodných států – Libérie a Habeše (Etiopie), až do roku 1920 pak pokračovalo dělení rozpadlé osmanské říše. Podobně expandovali Evropané (a také Američané) v Asii a Pacifiku. Tehdejší představa podle vulgárního sociálního darwinismu měla za to, že kdo nekořistí, už prohrává. Navíc se státní zájmy takřka výlučně kryly s územními zisky a zdroji nerostných surovin. Ještě se nepředpokládalo, že nemusí jít vždy o hru s nulovým součtem (co je jeden vyhraje, musí druhý prohrát; chce-

¹¹ RAPPORT, Michael. *Evropa devatenáctého století*. Praha: Vyšehrad, 2011, s. 336–338.

li někdo vyhrát, musí druhému vzít), ale že i v čase míru je možno bohatnout, tedy podle zásady hry s nenulovým součtem (hrou získávají obě strany, kooperace přináší zisk všem). (s. 351)

Myšlenka, že evropské rasy jsou nadřazené, byla sdílena jako vědecky potvrzený fakt a obecně přijímaný názor. Přitakával jí eurocentrický kulturní imperialismus a christocentrismus. Evropané byli proto upřímně přesvědčení, že neevropské národy mohou mluvit o štěstí, že se jim dostalo té civilizační a kulturní výhody, že jim tam koloniální správa přináší pokrok a modernizaci. Účinky britské správy v Egyptě či Indii ostatně tamní domorodé veřejné mínění postupně vnímalo jako pozitivní. Zajímavé je, že zatímco doma evropské liberální elity vzývaly sekularismus a s církvemi vedly kulturní válku, v koloniích se působení misionářů a duchovenstva nemohli vynachválit. Očividně tam křesťanství spolupůsobilo s jejich kulturní a civilizační misí.

Na světových výstavách byly velkou atrakcí expozice exotických národů z kolonií, včetně celých afrických vesnic, tichomořských hudebníků a tanečníků, lidí z pralesa či indiánských divochů. Setkání s orientem a exotikou bylo ovšem pro západní svět skutečným kulturním šokem, který výrazně ovlivnil například evropské umění výtvarné i hudební. Ale z exotiky se stala také bulvární senzace – kdejaká pouť a varieté vystavovala své divochy pro zábavu přioděné třeba cylindrem a frakem. Do jisté míry ovšem také tato zahraniční dobrodružství vlád odváděla pozornost veřejnosti od jejich neschopnosti řešit domácí problémy. Například Bismarck vůbec nebrnkal na tuto imperiální strunu masového vlastenčení a nepěstoval imperiální politiku ani city, ale všechny následné německé vlády už cíleně prováděly velmocenskou Weltpolitik a mělo to značný ohlas ve veřejném mínění. Bismarck byl skeptický vůči kolonialismu. Pro Itálii nebo Německo byly zámořské eskapády scelujícím prvkem národního pocitu, jinak zatím ještě ne příliš pevného. Jestliže se ihned po sjednocení říkalo „Itálii máme, teď ještě vytvořit Italy!“, nyní byla k dispozici kovadlina, na níž bylo možno hrdé vlastenecké Italy vykovat. Libyjské dobrodružství v letech 1911–1912 Italy stmelilo. (s. 354)

Francouzi to měli jinak, ultranacionalismus byl spíše separatistický, neimperální. Panovala totiž ještě vzpomínka na neblahé důsledky expanzionismu. Francouzi měli pocit, že zámořská dobrodružství odčerpávají sílu, která se měla napřít na domácí problémy nebo na zpětné získání oblastí zabraných Německem. Francouzi asi neměli v oné době tak silné imperiální vědomí jako Britové či Němci. Oni si v hospodářské expanzi vystačili s Evropou. Značná část obchodu například probíhala s Ruskem.

Evropský kolonialismus a imperialismus se někdy vykládá jako důsledek překotného industriálního rozvoje. Kapitáni průmyslu, významní technologičtí vynálezci měli zájem na nových odbytištích. Evropa potřebovala stále další inovace, kdežto kolonie vděčně odbíraly to, o co už v Evropě přestával být zájem. Kapitalismus se skutečně dostával do fáze globální, do stádia monopolizace, kdy světovým trhům dominují obří firmy a kartely. Konkurenční boje se opravdu přesouvaly na celosvětové kolbiště. Na scénu vstoupily prudce se rozvíjející Spojené státy, ale v určitých oblastech, v jistých tržních segmentech hrály samostatnou úlohu země jako Argentina, Japonsko, Čína a Indie. Je taky pravda, že imperialismus je zvrácenou podobou kapitalismu – sobecká skupina obchodníků využije svého obřího vlivu na vlády a veřejné mínění a dosáhne toho, že v koloniích jsou zavedena velmi neférová pravidla připomínající spíše merkantilismus 17. století než moderní svobodný trh. Mnohdy se z Evropy vyvážel feudalismus, doma už dávno poražený. Připomíná to zlatokopeckou horečku – v panice se kolíkovala území, legalizovaly koncese, aniž by se ale vlastně cokoli těžilo či obchodovalo. Tyto počáteční investice se ale mnohdy ukázaly jako nerealizovatelné, takže z nich prospektoři vycouvali. Mnohdy zámořské jednotky

a expediční úředníci jednali na vlastní pěst, bez ohledu na právo a morálku, a teprve pak se vše muselo pracně legalizovat, často s mezinárodní ostudou. (s. 356)

Do jisté míry je možno zastávat názor, že krátká doba soupeření velmocí o kolonizaci světa v letech 1880–1914 odvedla pozornost na jiné kolbiště, než je vojenské, takže v té době se velmoci neutkaly v žádné větší válce. Občas se sice jednotky evropských koloniálních mocností utkaly v Africe, ale konflikty se podařilo shora vyřešit. Naštěstí byli evropští ministři váhavými imperialisty, a tak chladili hlavy bojechtivých důstojníků. Evropské vlády neměly nikdy úplnou kontrolu ani nad vzdálenými územími, ani nad tamními aktuálními událostmi. V koloniích řádili dobrodruzi typu Brita Cecila Rhodese (po němž byla jedna africká kolonie pojmenována Rhodesie) nebo Němce Karla Peterse. (s. 363)

Příčiny první světové války

Spouštěčem byl atentát, který spáchal Gavrilo Princip na následníka rakousko-uherského trůnu arcivévodu Františka Ferdinanda 28. června 1914 v Sarajevu, hlavním městě Bosny a Hercegoviny, jež byla od roku 1908 Rakouskem anektována. Arcivévoda tam byl na vizitaci vojenské jednotky. Gavrilo Princip byl členem osvobozenického hnutí mladých Bosňáků, podporovaného srbskou teroristickou organizací Černá ruka, jež pokládala Rakousko za svého úhlavního nepřítele. Rakousko v tom ovšem zdaleka nebylo nevinné. Dávno vidělo v rozpínavém Srbsku nebezpečného rivala svých balkánských zájmů. Po válce se sice největší podíl na jejím vypuknutí připisoval německému militarismu, ale příčinou bylo do značné míry selhání mezinárodního systému, který držel velmoci v rovnováze.

Předně bylo do evropských záležitostí nešťastně zataženo Rusko už na Vídeňském kongresu roku 1814–1815. Dále se na scéně objevilo sjednocené a stále sílící Německo. Německo mělo za cíl držet na uzdě stálého rivala Francii. Současně ale muselo brát ohledy na Rakousko-uherskou monarchii. Využívalo k tomu střídavých mocenských hrátek s Ruskem, kdy se jednáním s každou stranou vždy hrozilo stranou třetí. Británie tomu všemu přihlížela jako moc sice dominantní, která ale neměla reálnou šanci – a ani chuť – účinně do těchto kontinentálních sporů zasahovat. Vystačila si s problémy svého vlastního impéria. Stále více se ukazovalo, že jak slábne moc osmanského Turecka, stává se Balkán nestabilním regionem, rozloženým vzájemnými animozitami jeho etnik a nedůslednými zásahy všech velmocí, jež se pokoušely právě na Balkáně si zajistit nějaké opěrné body, o něž by mohly opřít své páky proti jiným velmocem.

Francie byla velmi pokořena tím, že utrpěla od Německa porážku v letech 1870–1871 a přišla o Alsasko-Lotrinsko, a toužila po odvetě (*revanche*). Jak Němci, tak Francouzi se pokoušeli naklonit si Rusko proti svému blízkému sousedu. Německo uzavřelo Trojspolek s Rakousko-Uherskem a Itálií, samozřejmě s ostnem namířeným proti Francii, a pokud bude třeba, i proti Rusku. Všechny ostatní evropské mocnosti ale jasně viděly, že rovnováhu sil začíná narušovat hospodářská a vojenská moc Německa. Té se začala obávat i Británie, zejména když zaregistrovala budovanou německou námořní válečnou flotilu. Francie s Ruskem tedy proti Trojspolku uzavřely Dvojdohodu. Británie pokládala Francii a Rusko za konkurenty zejména s ohledem na mimoevropské zájmové oblasti. Británii proto velmi znepokojilo, když Německo po roce 1890 začalo budovat svou Weltpolitik a chovat se jako globální velmoc. Británie se řídila zásadou „dvou velmocí“, to znamená, že její loďstvo mělo být silnější než spojené síly dvou dalších námořních velmocí. Do těchto strategií náhle vstoupilo Německo se svým námořním zbrojením. Toto je další možná interpretace příčin vzplanutí první světové války – že to byly střety imperiálních politik evropských velmocí.

Jiná interpretace přičítá větší podíl německé rozpínavosti a militantním choutkám. Německo si bylo dobře vědomo, že Itálie je v Trojspolku nespolehlivá a že Rakousko-Uhersko samo o sobě není dost silné, navíc má spoustu svých vnitřních problémů. Německo si proto možná připadalo ohrožené Francií a Ruskem, zejména se obávalo toho, že by muselo ustát konflikt současně na obou stranách. Proto začalo horečně zbrojit.

Rakousko bylo po anexi Bosny a Hercegoviny roku 1908 uspokojeno, jak se mu přitom podařilo vyvrátit nad Ruskem, jež nebylo schopné na Balkáně zasáhnout, protože bylo stále oslabeno svou revolucí roku 1905 a porážkou od Japonska. Rakousko-Uhersko se bálo, že úspěch Srbska na Balkáně by posílil separatistické tendence slovanských etnik v jeho říši, proto potřebovalo Srby pokořit. Tentokrát se ale Rusko Srbska zastalo. Někteří rakouští militantní důstojníci chtěli přesto Srbsko napadnout – v naději, že Rusko ani tentokrát nezasáhne. Ale císař František Josef I. a umírnění generálové nechtěli být agresory. Navíc ani dvě balkánské války v letech 1912 a 1913, do nichž vstoupily jiné evropské velmoci a v nichž šlo primárně o Turecko, nevyvolaly větší mezinárodní konflikt. Proč tedy zdánlivá lapálie, jakou byl sarajevský atentát, vyvolala tak prudkou odpověď?

Ještě je tu jedna interpretace vzniku války. Nárůst počtu zbraní. Vojenské technologie se prudce zdokonalovaly. Zejména za dvou balkánských válek byly vyzkoušeny nejen nové zbraně, ale také logistika, komunikace a strategie a taktika. Všechny země uměly rychle mobilizovat své síly, dokázaly rychle přizpůsobit průmysl a infrastrukturu válečné situaci, a přitom zásadně neohrozily své vlastní zásobování. Dalo by se říct, že zbrojní jestřábové se na válku těšili. A horké hlavy některých politiků dokázaly sugestivně přesvědčit své váhavější kolegy, že rychlý preventivní úder je ideálním řešením, které vlastně skutečné válce předejde.

Historici se zkrátka neshodnou na jednom výkladu příčin války. V každém případě ale tvrdí, že sarajevská krize byla v podstatě nahodilou jiskřičkou a že na válku v daném momentě žádná z mocností nemyslela a nebyla připravena. Ostatně o tom, že jde o skutečnou válku, „velkou válku“, jak se pak říkalo, se velmoci ujistily až v zákopových pozicích, do nichž se jejich vojska stáhla v listopadu 1914. Do té doby soudily, že jde opět o lokální konflikt, který záhy přejde. To, co se rozvinulo v prvních měsících bojů, neodpovídalo zájmům, jaké militantní německé a rakouské kruhy měly.

Co tedy válku způsobilo? V každém případě selhaly diplomatické mechanismy, jimiž evropské velmoci držely v šachu tu, která překročila domluvené mantinely. Na scéně se objevily nové velmoci – sjednocené Německo, sílicí Rusko. Velmoci nově nabyly imperiální choutky a začaly si konkurovat v rozdělování území celého světa v horečném strachu, že kdo přijde pozdě, už na něho nic nezbyde. Možná ale stačilo, že si jen nedokázaly rozdělit ten kousek světa, jímž byl „horký“ Balkán.

Možná byla chyba, že Rakousko jednalo se Srbskem jinak než v roce 1908. Tentokrát projevilo vůli Srbsko úplně zničit. Srbsko nemělo kam ustoupit, to ostatně ani Rusko jako garant jeho bezpečnosti. Rakousko-Uhersko vyhlásilo válku Srbsku 28. července 1914. Rusko se tím ocitlo také ve válce. Německo, jako spojenc Rakouska-Uherska, vyhlásilo válku i Rusku 1. srpna. Francie tentýž den vyhlásila válku Německu, aby podpořila Rusko, svého spojence. Němci s tím ale počítali, a proto 4. srpna zabrali neutrální Belgii, aby se tudý dostali do Francie. To byl pro dosud váhající Británii signál, že sama je Německem ohrožena a vstoupila do války proti Německu. Válku v podstatě všechny země zpočátku přijaly s vlasteneckým nadšením, které převládlo nad všemi vnitropolitickými domácími spory. Válku uvítala i levice, i když v každé zemi asi z trošku jiného důvodu.

Jak bylo řečeno – kniha Michaela Rapporta je především o politických dějinách. Jako ústřední téma však autora zajímá vzestup masové politiky, zrození veřejnosti –

veřejného prostoru a veřejného mínění, sdílené politické kultury. Evropa se pak z hlediska tématu jeví mnohdy jako rámeček poněkud násilný. Autor těká po rozlehlém území, aby vyvážil pozornost mezi regiony, i když přímá souvislost si to nevyžaduje. Ale to je daň za odvalu napsat dějiny Evropy jako celku. Možná daň za to, že Evropa ne vždy byla a je takovým provázaným celkem. Důležité je, že v klasicky podaném dějepisném díle už nejde jen o dějiny vládnoucích dynastií a elit, významných státních útvarů, tedy o „velké dějiny“, ale vždy také o „lid“, rodící se „národy“ i „občanskou společnost“. Kultura, umění, ideje a symboly nejsou v popředí pozornosti. To častěji hospodářství, vědecké objevy a technické vynálezy. Je to většinou suchý výklad, založený na faktografické poctivosti, opírající se o množství speciální odborné literatury zmiňované v odkazech, ale zato je prost osobních interpretací, soukromých tezí a polemik. Prostě dobrá učebnice.

Amerika v 19. století

Osídlování

Americký kontinent začali v 17. století osídlovat osadníci nového typu, zajímaví mezi nimi byli protestantští sektáři, kteří byli tehdy v Anglii pronásledováni. O jednotlivá území spolu zápolili zejména angličtí a nizozemští kolonisté. Oblast Virginia byla v roce 1585 pojmenována podle britské královny Alžběty I. (Virgin Queen) a je to nejstarší kolonie s anglickými osadníky. Delaware založili původně Švédové (1642), Holanďané založili Nový Amsterdam, který Britové dobyli v roce 1664 (v rámci anglo-nizozemských námořních válek v letech 1652–1674) a přejmenovali ho na New York. Manhattan „koupili“ v roce 1626 Holanďané od místních Indiánů za 60 guldenů a založili zde město. V roce 1620 připluli na lodi Mayflower první puritáni a založili město Plymouth. Později tu vznikla osada Massachusetts. V roce 1630 založilo asi 1000 puritánů město Boston, rovněž v Massachusetts. V těchto přistěhovaleckých vlnách přicházelo hodně osadníků i z Irska, Německa a Francie

Kolem roku 1750 žilo ve 13 osadách asi 2,5 milionu obyvatel. Největším městem byla tehdy Philadelphia (30 tisíc obyvatel), dále New York (25 tisíc) a Boston (16 tisíc).

Prohlášení nezávislosti

Osady měly vlastní samosprávu a zákony, ale jejich obyvatelé byli poddanými anglického krále, neměli však zástupce v britském parlamentu. Centrální vlády tehdy uplatňovaly svou moc především pomocí daní a cel. Americkým osadníkům se přestalo líbit, že mají platit daně a cla, a přitom nemohou spolurozhodovat prostřednictvím parlamentu. Od roku 1765 probíhaly různé bouře, při nichž britské vojsko střílelo do demonstrantů. Ale vláda nakonec pro jistotu některé sporné daně a cla (povinnost kolkovat zboží) zrušila. V roce 1773 jeden protest přerostl v násilnou akci, kdy osadníci pronikli v bostonském přístavu na loď s čajem (na nějž měla být uvalena nová cla) a naházeli bedny s čajem do moře. Tato aféra (Boston Tea Party – bostonský čajový dýchánek) byla rozbuškou masivního povstání proti britské koloniální správě. Zástupci většiny osad se dohodli na společném bojkotu britského zboží. Vypukla válka mezi americkou domobranou a britskými vojáky (1775 – válka za nezávislost). Všechny 13 amerických kolonií se dohodlo na vytvoření vlastní společné armády, jejímž vrchním velitelem se stal George Washington. Kongres všech 13 kolonií či států (osad) vyhlásil nezávislost Spojených států 4. července roku 1776. Autorem základního textu *Prohlášení nezávislosti* byl Thomas Jefferson, pozdější třetí prezident Spojených států. Text byl formulován v duchu tehdy nového osvícenského pojetí lidských a občanských práv, objevily se v něm pojmy jako „suverenita lidu“, „nezcizitelná práva“, „všichni lidé jsou si rovni“.

Ústava a druhá válka za nezávislost

Do bojů s Angličany se na stranu amerických povstalců postavili Francouzi. Spojenectví s Francií vyjednal v Paříži americký velvyslanec Benjamin Franklin. Po boku Francie se do války zapojilo také Španělsko. Boje skončily roku 1781 britskou kapitulací. Spojené státy americké se prohlásily konfederací, spolkem autonomních států, jemuž byl nadřazen Kongres, avšak s velmi malými pravomocemi. Roku 1787 byla přijata Ústava USA, jejímž autorem byl právník James Madison, pozdější 4. prezident. Ústava důsledně rozděluje moc na zákonodárnou, výkonnou a soudní. Definuje, co spravuje federální vláda: obranu, měnu, zahraniční obchod a zahraniční politiku. Ostatní záležitosti si spravují státy samy. V pochybnostech mezi federací a státy rozhoduje Nejvyšší soud (tvoří ho 9 soudců, které

jmenuje se souhlasem Senátu doživotně prezident). Hlavním městem USA se stal New York. Prvním prezidentem USA byl v roce 1789 zvolen George Washington, byl pak prezidentem dvě volební období (1789–1797). Ústava platí dodnes, je jen doplňována dodatky. Prvních deset Dodatků tvoří tzv. Listinu práv, jež zaručuje občanská práva. Vešly v platnost v roce 1791. Od roku 1801 je hlavním městem USA Washington.

Spojené státy postupně získávaly další území směrem na Západ, něco koupí, něco bojem.

V letech 1812–1814, kdy v Evropě probíhaly napoleonské války, se rozhořel další konflikt mezi USA a Velkou Británií. Británie námořní blokádou bránila Francii v obchodu, což postihlo i dovoz amerického zboží do Evropy. Americký prezident James Madison tedy vyhlásil Británii válku. Někdy se jí proto říká druhá válka o nezávislost. Boje se vedly i na území Kanady a byli do nich vtaženi také Indiáni¹². Britská vojska dobyla Washington, včetně Bílého domu a Kapitolu, prezident musel uprchnout. Válka nakonec skončila nerozhodně, USA se sice ubránily, ale ztratily Kanadu, ta zůstala britská.

Války s Indiány

Při postupu na západ bílým osadníkům kladli stále tužší odpor domorodí Indiáni. Byl proto přijat zákon o přesídlení Indiánů (1830). Ten jim upřel občanská práva v územích na východ od řeky Mississippi. Byli proto násilně deportováni do západních rezervací. Přitom zahynulo nebo bylo přímo zabito několik milionů Indiánů, což je zjevná genocida. Roku 1876 se odehrála slavná bitva u Little big Hornu, kde siouxský náčelník Sitting Bull porazil generála Custeru. Zato u Wounded Knee (1890) byly zase zmasakrovány armádou stovky Siouxů, včetně žen a dětí

Po celé 19. století probíhaly další spory a boje o jednotlivá území – s Mexikem a Španělskem, v roce 1867 koupily USA od Ruska Aljašku. Některá území se chtěla stát součástí Spojených států, jiná se naopak odtrhovala. Až do konce 19. století neměla Amerika válečné loďstvo. Držela se zásady, že do evropských záležitostí se nevměšuje, ale požadovala, aby se evropské velmoci zase nevměšovaly do dění na americkém kontinentu zakládáním nových kolonií nebo vojenskými akcemi.

Občanská válka

Severní státy USA postupně zakazovaly otroctví, jižní státy naopak na otrokářském systému založily svou zemědělskou ekonomiku. Jih měl navíc pocit, že je hospodářsky vykořisťován Severem. Jih měl jen třetinu obyvatel, ale musel platit větší daně a cla. Rovnováha byla založena na stejném počtu států otrokářských a neotrokářských v Senátu. V roce 1856 vypukl ozbrojený konflikt kvůli pokusu Kongresu porušit tuto rovnováhu zavedením zásady svobodného rozhodnutí států, zda chtějí být otrokářské nebo ne. Konflikt přerostl v občanskou válku. V roce 1860 se 11 jižních států odtrhlo od Unie a založilo Konfederaci. Sever měl 23 států a 22 milionů obyvatel a bylo zde soustředěno 90 % průmyslu. Jih tvořilo 11 států, 9 milionů obyvatel, z toho ale jen 5.5 milionů bylo bělochů. Sever měl jasnou převahu, ale špatné generály, v první fázi tedy zvítězil Jih. V roce 1862 prezident Abraham Lincoln vyhlásil svobodu pro všechny černochoy a roku 1863 se konečně Severu podařilo zvrátit výsledky bojů. Válka se táhla až do roku 1865, zahynulo na 600 tisíc mužů, byl to

¹² Až do roku 1993 se podle Pravidel českého pravopisu psali Indiáni s velkým písmenem. Poté je doporučeno rozlišovat podle kontextu: jde-li o antropologickou skupinu, jako jsou černoši, běloši, píšou se indiáni s malým písmenem, pokud jde o etnologickou skupinu, mohou se psát s velkým písmenem. V této kapitole tedy dáváme přednost velkému písmenu, protože v daných případech šlo vždy o konkrétní etnické indiánské kmeny – i když někdy se zjevně mluví o indiánech obecně.

nejkrvavější konflikt v dějinách USA. Ale otroctví bylo definitivně zrušeno (13. dodatkem Ústavy). Prezident Lincoln byl ovšem zavražděn přívržencem Jihu.

Rekonstrukce poraženého Jihu trvala dlouho, rasovou diskriminaci v různých formách se nepodařilo vymýtit ani po sto letech. V roce 1866 byla založena rasistická teroristická organizace Ku-Klux-Klan, bránící údajně bílé anglosaské protestanty (proti černochům, později i Židům, komunistům, katolíkům a přistěhovalcům).

Doporučená četba:

JOHNSON, Paul. *Dějiny amerického národa*. Praha: Rozmluvy, 2014. 850 s. ISBN 978-80-7335-361-2.

Na Americe nás zaujme především rychlost, s níž si vždy osvojila podněty z Evropy a uplatnila je rychleji a snáze než v domovině, kde vznikly. Už v 70. letech 19. století v mnoha parametrech ekonomicky, vědecky a technicky předstihla nejen kontinentální Evropu, ale i Velkou Británii, která měla nad kontinentem velký náskok. Platí to ale i o americké kultuře? Rozdíly jsou nápadné a máme tendenci svalovat je na odlišný americký „charakter“, „mentalitu“, „povahu“ či „morálku“. Víme, že společenské vědy podobné pojmy ve 20. století postupně přestávaly užívat. Na druhé straně přímá i nepřímá zkušenost potvrzuje, že společnost složená z lidí, kteří se dobrovolně vytrhli ze svých domorodých kořenů a odecestovali za oceán, často lidí se svéráznými názory a náboženskými vírami, musí být jiná než evropská, tolik lpící na svých územích, zvycích, tradičních příbězích, ale také křivdách a animozitách. Vztah k půdě, území, krajině je v oné obrovské zemi vydané osídlencům všanc zajisté jiný než v Evropě, kde každý kousek místa je někomu nějak posvátný a nedotknutelný.

Připomeňme si tedy alespoň v náznaku některé inspirativní poukazy na pozoruhodné kulturní fenomény, jež nám na Americe připadají zajímavé.

Ve 30. letech 19. století cestuje po Spojených státech francouzský politický myslitel Alexis de Tocqueville. Jeho zpráva o politickém systému Spojených států byla brilantní svou vědeckou přesností. Ale došla pozornosti až v druhé půli 20. století, kdy jsme pochopili, jak jasnozřivé myšlení měl tento praotec moderní politologie. Tehdy však málokdo připouštěl, že bychom se od amerických honáků krav mohli něčemu přiučit. Jejich politická kultura je ale skutečně dodnes příkladným specifickým modelem vyspělé občanské společnosti, jaký se nedaří jinde realizovat.

Amerika lačně přijímala z Evropy módní klasicistní architekturu a rozvinula ji do bohaté šíře, pro jakou v Evropě nebyly podmínky. Rovněž americká města se mohla volně rozpínat podle racionálních urbánních plánů v míře, jakou Evropa kvůli zátěži tradiční zástavby neměla. Američtí továrníci převzali z Evropy nejen technologie, ale i manažerské metody řízení – a dovedli je k dokonalosti, jakou Evropané nesvedli. Žák záhy učil mistra. V některých případech to může platit i o literatuře či filosofii. Američtí transcendentalisté byli pozoruhodní myslitelé a literáti, jež evropská akademická filosofie málokdy umí ocenit. Už od 30. let se v městech amerického severu tvoří literární centra přejímající vzory z Anglie i Francie, zejména tehdy módní romantismus, ale mísí ho s místním protestantským puritánstvím a pozoruhodným unitářstvím. Transcendentalistům bude věnována pozornost v samostatné kapitole filosofické části této publikace.

Z pouhých epigonů anglických vzorů, za jaké můžeme pokládat třeba romanopisce Nathaniela Hawthorna, Jamese Fenimora Coopera či básníka H. W. Longfellowa, vyčnívá Edgar Allan Poe (1809–1849), originální básník a povídkář, ale také kritik a esejista. Vedl poněkud neuspořádaný život, živil se psaním do společenských časopisů, a přitom jen tak

jakoby mimochodem píše své proslulé detektivní povídky, jež později slouží za vzor slavným spisovatelům. Pravda je, že už tehdy si jeho pronikavých básní všímá intelektuální kritika a Poea pokládá za bystrého a filosoficky náročného autora. Osobnost a dílo Edgara Alana Poea se na dlouhá desetiletí stává předmětem analýz a sporů, jedni kritizují jeho závislosti a odsuzují kvůli nim i temné prvky jeho díla, jiní jsou právě onou nekonvenční osobitostí nadšeni. Poe tak předbíhá osud svého evropského souputníka Baudelaira a stává se významným inspirátorem moderní evropské poezie. I v českém prostředí Poe mnohé zaujal a jeho Havran byl často překládán, mluví se o duchovní spřízněnosti s Máchou či Erbenem.

Soukromé tipy:

KOOLHAAS, Rem. *Třešticí New York*. Praha: Arbor Vitae, 2007. ISBN978-80-86300-77-1. Slavný nizozemský architekt strávil v New York jistou dobu, aby město náležitě poznal. Strhujícím způsobem popisuje historii jeho urbánního plánování, stavby prvních mrakodrapů i život dělníků, jezdicích na počátku 20. století každý víkend na Coney Island do Lunaparku, bizarního prvního zábavního centra na světě. Koolhaas byl původně televizní scénárista a producent, proto umí psát a ví, jak diváka-čtenáře zaujmout. Navíc je zběhlý v postmoderní evropské filosofii a zcela originálním způsobem filosoficky interpretuje architekturu. Amerika ve zlaté době Manhattanu byla impozantní – a šílená.

JACOBSONOVÁ, Jane. *Smrt a život amerických velkoměst*. 2. aktualizované a doplněné vydání. Praha: Mox Nox, 2013. ISBN978-80-9050-644-2. Jane není architektka ani urbanistka, je to ryzí amatérka. Ale jako drzá novinářka se vetřela do mužské společnosti městských plánovačů a se svým laickým povědomím o architektuře a specificky ženským instinktem jim klade otázky, na něž pánové neumějí odpovědět. Opravdu se stala žádanou poradkyní městských grémií, kdykoli se někde něco urbanistického řešilo. Vidí to, co jiní neviděli – sociální a ekologický rozměr problematiky, nahlíží město očima matek s dětmi, zapojuje do procesů místní komunity a lokální tradice. Neptá se jednoduše po funkcích, ptá se po smyslu...

Díktoriánské období

Královna Viktorie nastoupila na britský trůn roku 1837 a vládla 64 let až do své smrti v roce 1901. Období její vlády je nazýváno viktoriánská éra. V té době dosáhla Británie vrcholu svého hospodářského rozvoje, stala se největší světovou velmocí a rozšířila své koloniální impérium po celém světě. Paradoxní je, že královna sama do politiky ani veřejného dění příliš nezasahovala, ale přesto byla velmi oblíbená, poddaní ji milovali, byla pro ně zosobněním impéria. (V tom možná připomíná rakousko-uherského císaře Františka Josefa I, který také vládl dlouho, 1848–1916, také nebyl politikem, spíše jen nejvyšším úředníkem, nikdy nepřednesl žádný politický projev, nevyprodukoval žádné intelektuální dílo, ale lid ho přesto miloval, do jisté míry i ze soucitu, pro těžké rány osudu, které ho stíhaly – tak jako královnu Viktorii.) Panovnice je spojována nejen s úspěchy a blahobytem impéria, ale také s konzervativním klimatem společnosti a výrazně prudérní morálkou, zejména sexuální, i když se o nic z toho osobně nijak nezasloužila. Pravda je, že během její éry se výrazně zvýšila populace, což ale nebylo dáno vyšší porodností, nýbrž snižující se dětskou úmrtností a zvyšující se věkem dožití. Stále pokračoval příval lidí z venkova do měst, takže dojem přelidnění se jen zesiloval. Překvapivě se ale právě tehdy ustavil model malé jednogenerační nukleární rodiny s menším počtem dětí, rodiny žijící poměrně uzavřeně v městském bytě, ale zato tvořící pevně semknutou jednotku, model, který se značně lišil od uspořádání a života rodiny na venkově. Rovněž se v 19. století s rostoucím bohatnutím společnosti výrazně strukturovaly jednotlivé vrstvy či třídy společnosti, nerovnost byla obrovská, ale lišil se i způsob života různých vrstev. Přesto si postupně i chudší vrstvy pomohly a přecházely na městský, maloburžoazní životní styl. Nicméně chudoba a otrěsné sociální podmínky, v nichž museli nejchudší žít a pracovat, byly skandální. Střední vrstvy, ještě rozmanitě stratifikované a rozdělené do společensky vzájemně neprostupných „kast“, vytvořily vzorce společenského chování, jež se staly příkladem a předmětem závisti pro ostatní. Rozvíjelo se divadlo a literatura, lidé hodně četli, přišly oblíbené sporty jako předmět společenské zábavy (fotbal, tenis, kriket). Pestrý, ale rozmanitými rituály sevřený společenský a občanský život byl druhou tváří života soukromého, staženého do rodinné intimity a rovněž ritualizovaného novými tradicemi. Zejména v závěru století se rapidně zlepšila hygiena a zdravotní péče, což mělo další vliv na snižování předčasné úmrtnosti (konečně se podařilo vyřešit veřejnou kanalizaci, dodávku pitné vody, zaváděly se splachovací záchody, do domů se dostává plyn ke svícení a na přelomu století i elektřina).

Během viktoriánského období trvá dlouhá obliba novogotického stylu v architektuře, designu, ale i v literatuře. Nový zájem o gotiku rozpoutal Horace Walpole už v půli 18. století, když vydal román *Otranský zámek* a postavil si novogotický zámek Strawberry Hill. O sto let později získává architektonický styl až puristickou podobu, v jeho duchu je postaven Westminsterský palác, sídlo parlamentu, a mnoho dalších staveb, sakrálních i světských, soukromých i veřejných, včetně továren a obchodních domů. (Napodobeninou tohoto stylu je i pozdější budova parlamentu v Budapešti. Také u nás bylo módní stavět podobné novogotické zámky – jako třeba v Hluboké nebo Lednici.) Gotizující styl v Anglii v druhé polovině 19. století soupeřil s jinými historismy, jako třeba s klasicismem inspirovaným Itálií (Národní galerie, Britské muzeum, domy na Regent Street). Windsorská nebo tudorovská novogotika nebo pseudogotika je tak dalším z projevů romantismu a jeho záliby ve středověku. Takzvaný gotický román je typický anglický styl strašidelného románu, předchůdce hororu, který se po celé 19. století úspěšně rozvíjel. (Dnešní mládežnická subkultura označovaná jako gothic se vědomě hlásí k tomuto romantickému odkazu.)

Viktoriánská doba je často příkladem falešné měšťácké morálky, pokrytecké dvojí tváře, a také krajního puritanismu a asketičnosti, zejména prudérního vztahu k sexualitě. Na druhé straně ale stále fascinuje svým šarmem, měšťanskou spořádaností a pohodou a kvalitním životním stylem – podobně jako náš středoevropský *biedermeier*. Směsice romantického staromilství a moderního pokrokářství nám připadá roztomilá, hodná nápodoby.

Pravda je, že postavení žen v tehdy nejbohatší zemi světa neodpovídalo stavu rozvoje politiky ani hospodářství. Ženy marně usilovaly o volební právo. Nemohly vlastnit majetek, podnikat ani studovat. Ctihodná společnost od ženy očekávala jen poslušnost a náležitou reprezentaci manžela, ženy se musely starat o dům a rodinu, vychovávat děti. Pokud už žena mohla vykonávat nějaké povolání, byly to většinou profese ošetřovatelek, vychovatelek nebo učitelek dívek. Postupně se ale uvolňovaly předpisy a zvyky a ženy mohly studovat a profesně se vzdělávat, většinou ale jen v dívčích školách. Ženy z nižších vrstev samozřejmě musely přijímat různá povolání, pracovaly v továrnách a jako služky, kuchařky, švadleny. Prostituce byla velmi rozšířená – stejně jako alkoholismus, zejména v chudších vrstvách. Je překvapivé, jak výrazně nás fenomén viktoriánské doby přitahuje – dokazuje to obliba filmových seriálů typu *Panství Downton*, nabídka módních artefaktů designu a odívání, množství webů a blogů amatérských nadšenců.

Do viktoriánského období spadají dva výrazné umělecké směry, jež existovaly jen v Británii: malířská skupina prerafaelitů a designérské hnutí *arts and crafts*. Bratrstvo prerafaelitů bylo založeno roku 1848, aby oponovalo malířství, jak se vyučovalo na oficiálních akademiích. Hlavními představiteli byli William Holman Hunt, John Everett Millais a Dante Gabriel Rossetti. Chtěli malovat jako Raffael Santi, tedy raná italská renesance, ne ve stylu pozdního manýristického období. Byl v tom na jedné straně projev romantického obdivu k idealizované středověké klasice, ale na druhé straně v podstatě moderní krok vpřed, protože znamenal rozchod s rigiditou dobového akademismu. Dodnes se názory na ně různí – někteří v jejich dílech spatřují estétské elitářství a nebezpečné balancování na hraně kýče, jiní naopak návrat k poctivému malířskému řemeslu a umění bez falše. (Podobně se například různíme v názorech na secesi.) Prerafaelity byl ovlivněn William Morris, který v roce 1888 založil spolek *Arts and Crafts* (Umění a řemesla). Povzbuzován tehdy nejvýznamnějším uměleckým kritikem a myslitelem Johnem Ruskinem rozhodl se čelit nekvalitnímu designu a provedení průmyslově vyráběného zboží zdůrazněním poctivého řemeslného zpracování. Důraz na rukodělnost v sobě měl opět něco z romantického ohlížení se za středověkem, designérské styly byly ale současné. Sám Morris měl manufakturu na výrobu tapiserií, ale věnoval se i designu nábytku, práci se sklem a kovy, knižní typografii. Výrobky takto dokonale umělecky designované a precizně zpracované byly samozřejmě dražší než tovární velkosériová produkce, ale veřejnost je pozitivně přijala. Hnutí *arts and crafts* nápadně připomíná secesi, i když ta vznikla z jiných podnětů.

Za vlády královny Viktorie se i literární scéna rozvinula do rozmanitých směrů a stylů. Typickými představiteli další vlny romantického básnictví byli William Wordsworth a Samuel T. Coleridge, Percy Bysshe Shelley a George Gordon Byron. Dcera feministické spisovatelky Wollstonecraftové se stala manželkou básníka Shelleyho. Mary Shelleyová se proslavila románem *Frankenstein*, jímž založila žánr sci-fi. V poezii vynikal i Alfred Tennyson a manželská dvojice Robert a Elisabeth Browningovi. Slavný romanopisec Charles Dickens platil za sociálního kritika drsného dobového kapitalismu a typického představitele kritického realismu v literatuře. William Makepeace Thackeray zase ve svých románech a časopiseckých článcích kritizoval dobovou společnost z aristokraticko-konzervativních pozic, a to s typickým humorem – mimo jiné zpopularizoval označení

snob. Viktoriánskou literární a uměleckou scénu i bohémskou společnost ovlivňovali a formovali výrazní teoretikové a myslitelé Thomas Carlyle a John Ruskin. Carlyle se přes německou literaturu dostal k filosofii a politickému myšlení. Ruskin byl zase významný estetik. V závěru století se proslavil kontroverzní Oscar Wilde.

Pro další informace je nutno nahlédnout například do těchto publikací:

JUDD, Denis. *Impérium. Britská imperiální zkušenost od roku 1765 do současnosti*. Praha: BB Art, 1999. ISBN 80-7257-046-3.

MAUROIS, André. *Dějiny Anglie*. Praha: NLN, 2000. ISBN 80-7106-084-4.

MORGAN, Kenneth O. *Dějiny Británie*. Praha: NLN, 2010. ISBN 978-80-7106-432-9.

Viktoriáni znovu objevení

Ladislav Nagy

Obliba 19. století v anglicky psané literatuře v poslední době zřetelně stoupá. Kdysi tak opovrhovaná a rázně odmítná éra byla charakterizována jako doba sociálního i imperiálního útlaku, všudypřítomného pokrytectví a přetvářky. Jenže bylo snad ono morálně uvědomělé 20. století se svými dvěma strašlivými válkami o něco lepší? A nemáme na počátku jedenadvacátého století k oněm kdysi tak odsuzovaným předkům blíž, než si byly ochotny připustit předchozí generace? Vždyť 19. století – zejména pak ve své britské podobě – dalo vzniknout mnoha fenoménům, které se ukázaly neobyčejně životné: v kultuře například seriály nebo romány, příběhy pro masové publikum.

Román se vrací

Francouzova milenka Johna Fowlese a Posedlost A. S. Byattové, jedny z prvních románů posledních desetiletí, jež se vrátily o sto let zpátky, se už staly moderní klasikou a inspirovaly mnoho současných spisovatelů. Beryl Bainbridgeová vydala před deseti lety vynikající román *Mistr Georgie* o homosexuálním lékaři, který se jako dobrovolník přihlásí do armády a účastní se krymské války; Jonathan Barnes se do 19. století vrátil v knize *Artur a George* a částečně i ve *Flaubertově papouškoví*; Angela Carterová zabloudila do londýnských nevěstinců v brilantních *Nocích v cirkuse*; Philip Hensher se věnoval imperiálním ambicím 19. století v eposu *Morušové impérium*; Michel Faber předložil v knize *Kvítek karmínový* a bílý strhující příběh prostitutky, který se odvíjí na pozadí detailně zachyceného dobového Londýna; Sarah Watersová umístila do 19. století hned několik románů a ve všech dokázala, že literatura minulého věku může být trvalým zdrojem inspirace. Stručně řečeno, 19. století zažívá v literatuře počátku 21. věku pozoruhodný návrat.

Tento návrat nám mimo jiné umožňuje vidět onu dobu, vektory, které určovaly její směřování, i jeho lidské aktéry z jistého odstupu, prostého hysterického sebevymezování proti předchozí generaci, jež je asi konstantou ve střídění pokolení. Z této perspektivy se zdá, že se viktoriáni stali obětí „neskonale povýšenosti pozdějších generací“, jak to trefně vyjádřil Matthew Sweet ve vynikající knize esejí *Jak jsme si vymysleli viktoriány (Inventing the Victorians)*. Viktoriáni, jak je známe dnes, jsou podle Sweeta výsledkem kulturních bojů, které se odehrávaly v prvních letech 20. století mezi ironicky založenými členy skupiny Bloomsbury (kam patřila například Virginia Woolfová nebo novinář Lytton Strachey) a stárnoucími představiteli oficiální kultury 19. století.

Právě kniha Lyttona Stracheyho *Významní viktoriáni* sehrála v tomto kulturním boji významnou úlohu. Ačkoli šlo spíše o pamflet, navíc obsahující řadu dezinterpretací a nepřesností (dle posledních kritických analýz záměrných), přišla v pravý čas a dokonale se trefila do nálady požadující kulturní změnu. Strachey udělal z typického viktoriance komický stereotyp modernistické doby – směšného, omezeného pokrytce.

Modernisté se od předchozí generace chtěli a potřebovali odlišit – a nejlépe takového odlišení šlo dosáhnout v oblasti sexu. Podle Virginie Woolfové začala moderní éra jednoho jarního podvečera roku 1908, kdy ji a její sestru Vanessu přišel do bytu na Gordonově náměstí navštívit právě Lytton Strachey. Údajně vešel do salonku, zaostřil pohled na skvrnu na Vanessiných šatech a lakonicky se zeptal: „Sperma?“ Woolfová později vzpomíná: „S tímto slovem padly všechny bariéry zdrženlivosti a rezervovanosti. Bylo to, jako by nás pohltil nával téhle posvátné látky. Sex doslova prostoupil všechny naše rozhovory. Slovo sodomita bylo na našich rtech téměř neustále. Diskutovali jsme o pohlavním styku se stejným vzrušením a stejnou otevřeností, s jakou jsme debatovali o povaze dobra.“

Woolfová a členové skupiny Bloomsbury se snažili odlišit svou estetiku od té, již vyznávali jejich bezprostřední předchůdci, a zároveň se jim podařilo vytvořit takový obraz 19. století, jenž – pravda, s pomocí populární freudovské školy – přežil dalších šedesát let. Podle Virginie Woolfové a dalších členů této „progresivní“ skupiny byl typický viktorian úzkoprsý, sociálně sektářský, v sexu nevězdělaný, pobožný, neschopný plného prožitku života a postoj viktoriánských žen k sexu vyjadřovala ona dodnes vtípem tradovaná poučka „lehni si, zavři oči a mysl na Anglii“, přestože první písemný výskyt věty pochází až z roku 1912.

Je přitom velice úsměvné, poznamenává Matthew Sweet, že modernisté, a zejména členové skupiny Bloomsbury, své soukromí chránili mnohem úzkostlivěji než leckteří prominentní viktoriáni. Zatímco o soukromém životě Charlese Dickense toho víme – nebo alespoň ti, jejichž zájmem či povoláním je toto vědět – poměrně hodně, o proklamovaných svobodách modernistů nevíme skoro nic: Leonard Woolf v pětisvazkové autobiografii, publikované v šedesátých letech, zcela mlčí o tom, že členové Bloomsbury si běžně navzájem vyměňovali partnery; k dopisům Lyttona Stracheyho se badatelé dostali až třicet let po jeho smrti a dopisy jiného významného modernisty, T. S. Eliota, nejsou k dispozici dodnes.

Že viktoriánská éra zdaleka nebyla tak pruderní, bylo nasnadě a uvědomil si to již Stephen Marcus, který se ve vlivném, freudovsky orientovaném eseji *Ti druzí viktoriáni (The Other Victorians)* z poloviny šedesátých let zaměřil na obrovský korpus pornografické literatury 19. století. Pornografická literatura (a později fotografie) totiž zažívala v údajně puritánském století obrovský rozmach. Máme-li věřit historikům tohoto žánru, pak již ve třicátých a čtyřicátých letech 19. století bylo toto odvětví plně rozvinuté a výdělky z prodeje pornografických textů dokonce sloužily k financování politické kampaně tehdejšího chartistického hnutí. Marcus ve svém eseji vychází z jedenáctisvazkové fiktivní autobiografie *Můj tajný život (My Secret Life)*, jejímž autorem byl pravděpodobně Henry Spencer Ashbee.

Marcus tento spisek, jenž evidentně kombinuje skutečnost s velkou mírou fikce, vzal jako paradigma a na jeho základě vytvořil obraz viktoriánské epochy, který sice na první pohled vyvrací modernistickou fikci, ovšem při podrobnějším studiu není ničím víc než jejím rozvedením ve freudovských intencích. Stručně a zjednodušeně řečeno, tam kde Woolfová a spol. vidí homogenní prudernost, spatřuje Marcus schizofrenii. Marcus přijímá argumentaci o morální svázanosti viktoriánů, pouze podotýká, že to, co překračovalo striktně vymezené mantinely, patřilo na periferii – nejen morálky, ale i společnosti. Typický viktorián žil podle Marcuse dvojitý život: co se nevešlo do pevně instituce monogamního manželství, bylo vytěsněno na okraj: do nezákonného vztahu, do noci, do veřejného domu.

V duchu marcusovského rozštěpení se nese i řada pozdějších textů o viktoriánech a sexualitě. Například Ronald Pearsall ve studii *Červ v poupěti (The Worm in the Bud)* načrtává v sexuální životě viktoriánů jistou cézuru mezi tím, o čem se mluvit mohlo, a tím, co představovalo „podzemí“. Fraser Harrison zase svou knihu *Temný anděl (The Dark Angel)* postavil na domněnce, že typický viktorián byl schopen „nahlížet sex jen skrze mlhu viny a úzkosti“.

Dobové dokumenty i práce historiků skutečně ukazují na zvláštní rozlomení viktoriánské společnosti: na jedné straně neobyčejný rozkvět prostituce a pornografické literatury, na straně druhé poměrně přísně střežená rodina a moralistně orientovaný diskurs. Ale neexistuje toto v každé době? Anebo je 19. století jedinou dobou, v níž se dělalo něco jiného, než o čem se mluvilo?

Skvělým románovým portrétem – a lze-li soudit na základě srovnání s historickými studiiemi na dané téma, pak i portrétem detailním a věrohodným – londýnského „demi-monde“ je téměř tisícistránkový opus Michela Fabera *Kvítek karminový a bílý*. Ten nás zavádí do absolutně nejchudších čtvrtí tehdejšího Londýna, bloku rozléhajícího se jižně od chrámu sv. Jiljí, oblasti, jež je dokonalým příkladem slumu 19. století. Tady potkáváme prostitutku Sugar, ženskou verzi dickensovského selfmademana. Jednoho ze svých klientů, majitele obrovského drogistického impéria Williama Rackhama, dokáže Sugar lákat, aby si jí platil jako vydržovanou společnicí, nakonec mu začne pomáhat s podnikáním a významně přispívá k jeho obchodnímu úspěchu. Za Faberovým románem stojí obrovský kus detailní práce: jeho hodnota spočívá ve skvostně vystavěném příběhu a literárním zpracování, ale též ve spolehlivě podaných realitách. Před čtenářem vyvstává panoramatický obraz Londýna v době, kdy se rodil moderní věk.

Síla Faberova románu tkví v tom, že ona marcusovská cézura mezi denním a nočním životem není úplná. William Rackham přenášá své podnikatelské instinkty i do nočního života a tím, že Sugar vydržuje, vlastně usiluje o „nejvyšší návratnost investice“, kdežto Sugar je hnána nutkáním dosáhnout výš, a to v dané době znamená postoupit výš na sociálním žebříčku. Jejich koexistence je možná samozřejmě jen do okamžiku, než Sugar začne žádat o formální uznání svého postavení. Pak příběh naráží na hranice nikoli sexuálního pokrytectví, nýbrž na hranice společenské.

Příběhy, příběhy, příběhy

Současné autory nepřítahují ke kdysi zavrženému 19. století zdaleka jen sociologická a historická fakta, nýbrž i smysl pro příběh. Není velkou nadsázkou říct, že román, jak ho známe dnes, vznikl v 19. století. Tato doba se nese ve znamení tištěného slova, příběhů vydávaných na pokračování v novinách, pak různě kompilovaných do knih, často s odlišným zakončením, to vše s ohledem na čtenářskou obec, anebo „cílovou skupinu“, řekli bychom snad dnes. Jinými slovy, 19. století objevilo fenomén masové kultury, a přestože bylo možná elitářské sociálně, kulturně nikoli. V tom je naší době bližší než první polovina dvacátého století. Austenová, sestry Bronteovy, Dickens, Hardy, George Eliot – pro britské spisovatele jsou tiito klasici najednou obrovským zdrojem inspirace, a nikoli čímsi, s čímž by se měli vypořádat, co by měli odmítnout či zavrhnout. Možná se v tom odráží charakter naší doby, jakýsi vágní pocit, že kniha by měla být přeložitelná i do jiných „forem“ – ale proč ne?

Sázka na příběh, ba dokonce na pavučinu příběhů, je nejsilnější zbraní Sarah Watersové, obrovského talentu britské literatury. Její román *Zlodějka shodou okolností právě vyšel v českém překladu*. Watersová situovala do 19. století tři romány, ale *Zlodějka* je zdaleka nejpůsobivější. Zatímco Faber se ve svém návratu soustředil na dobové realie, do nichž zasadil – tak trochu po vzoru Fowlese – moderního vypravěče, Watersová upnula svou pozornost k bohatému dědictví viktoriánské literatury. Až má člověk při četbě pocit, že tenhle román vypráví hned několik významných postav dobové literatury – od Dickense přes Wilkieho Collinse po Emily Bronteovou. Některé pasáže, které Watersová v knize předkládá, jsou skutečně vynikající a naprosto suverénně je autorsky zvládnut příběh: přestože jde žánrově o detektivku nebo thriller, autorka se nebojí odboček a odvážného narativního experimentování, které iluzi doby, do níž je příběh zasazen, podporuje stejně silně jako nastudované realie.

Historie, knihy a my

Na knihách je úžasná především odolnost vůči času. Možná v současné době v konkurenčním boji s jinými médii naoko ztrácejí, nicméně samy jsou daleko trvanlivější a dokážou snadno přežít období nezájmu. Silné příběhy se vždy po čase vynoří a znovu se přihlásí o slovo. Stejně tak zájem romanopisců o dobu dávno minulou ukazuje, že to, co se stalo, nelze odbyt jediným zápisem, referátem, ale že minulost se nabízí a vyzývá k dalším a dalším interpretacím. Čím odvážnější budou, tím lépe.

Autor je anglista a překladatel

Lidové noviny, 6. 12. 2008. Dostupné z:

https://www.lidovky.cz/viktoriani-znovu-objeveni-d0t-/noviny.aspx?c=A081206_000089_ln_noviny_sko&klic=228940&mes=081206_0

Viktoriáni mezi psem a vlkem

Patrik Linhart

Tato upozaděná, skrytá a nepochybně i vědomě potlačovaná sexualita zčásti explicituje i činy mužů, kteří pro královnu Viktorii rozšiřovali britské impérium...

Essay první: Láska a vášeň za panování královny Viktorie (1837–1901)

Na hodině gymnasiální literatury nám paní profesorka vysvětlovala, že vývoj postupuje sice po spirálách, leč stále kupředu. Neměla na mysli technologický pokrok, ale takové věci, nad nimiž my, děvčata a hoši od literatury, vedeme vášnivě efemérní diskuse: umělecký pokrok, svobodu, lidská práva, sexuální a jiná tabu. Pokaždé však u takových soudů vyvstávají rozpory – jako by se najmé umění a sexu dařilo obzvláště v dobách dokonale nemírných, ve společnostech prošpikovaných všemožnými pravidly a tabu a, ano, i v čase totality (snad by stálo za to prozkoumat skutečnost na pozadí exilového zápisu Ivana Divíše o normalizačním Československu: „*Země, kde se nesouloží, jen potmě prací.*“). Nebudu však psát o naší zemi a době nedávno minulé, ale o ěte, která se stala etalonem cudnosti a jejíž reflexe etablovala představu upjatého a uměřeného Brita.

Tajné schránky

„Bez dlouhého přemýšlení člověka napadne, že viktoriánská éra byla obdobím prudérním,“ píše Nigel Gawthorne ve své knize *Milostné hrátky ve staré Anglii* (2006, česky 2008). O několik stránek dál cituje *Pall Mall Gazette* z 10. července 1885:

„... v Anglii je prostituce neomezená, zatímco na Kontinentu jde o legalizované otroctví.“¹³

Během 19. století vyjde v Anglii tolik pornografických knih a časopisů, že Britská národní knihovna musí roku 1866 zřídit speciální oddělení známé jako *Tajná schránka*. Morálka doby ostatně sugeruje tajnost a tajemství. Když řekla hraběnka Swéerts-Sporcková Demlovi: „*Uvidíte vše, ale skrytě*“, představoval jsem si při přečtení této magické věty unikátní prostopášnosti, rozvracení údů zahalených v mušelínu – a teď v tom ve vši cudnosti cířím trefnou definici viktoriánství.

Na internetu lze vyhledat noční oblečení vhodné pro plnění manželských povinností viktoriánek (které nabourá apetýt i sebeodhodlanějšího manžela), opulentní tetování britských aristokratů skryté před společností v dress-coatu a i přes galony hororových splášků posledních desetiletí si můžeme se tmou za okny pošpášovat s legendárním příběhem lesbické upírky *Carmilla* Sheridana Le Fanu z roku 1872, *Draculou* Brama Stokera nebo s anonymním *Upírem Varneym* – vše plné zámlky a ztajené erotiky. Arthur Machen, který ve svém díle nápaditě spojuje erotickou přitažlivost a protoplasmatické transmutace s manifestacemi boha Pana a kultu ještě staršími, nechává detaily na čtenářově imaginaci. Výjimku činí v povídce „*Strom života*“, kde je pasáž:

„*Držte ty svý proklatý jazyky, sakral!*“ zaječel na ně *Morgan* a třiskl o stůl karafou na víno. „*Myslíte, začal, že tohleto je druh věcí, kterou by mládež měla poslouchat? To nemáte slušné vychování? Neřekl jsem vám, že děti sejdou dolů na moučník?!*“ Jak to řekl, zazvonil na zvonek, který stál za ním na stole a – tak praví příběh – po velkém schodišti sešel houfec šesti chlapců a šesti dívek, všichni bez jediného kousku látky na sobě a písklavými hlásky volali: „*Ó, drahý papá, co jsi udělal naší mamá? Načež proběhlo to ostatní.*“

(Dlužno dodat, že příběh sice líčí události kolem roku 1860, napsán byl na konci 19. století, ale vyšel až roku 1936.)

Netvrdím však, že by sex a hrůza spolu kráčely neodlučně – vždyť velmi velmi pozdní viktorián z opačné strany oceánu H. P. Lovecraft ve svém díle takorba nemá ženskou postavu (jistě zajímavá a tajuplná *Asenath* z „*Věci na prahu*“ se ve finále stane svým dědečkem, což... no, co už).

Zajímavou konfesí – snad i souzněním moderní básničky s viktoriánkou – nacházím u *Sylvie Plathové* v básni „*Nick a svícen*“¹⁴, konkrétně ve verších:

¹³ Přeložila Dagmar Pilařová.

¹⁴ Báseň mi však poprvé zprostředkovala teprve skupina *Tornado Lou*.

„Lásko, lásko,
naši jeskyni jsem ověsila růžemi.
Vyslala hebkými koberci –
poslední viktoriánka.“¹⁵

Mám na mysli *první viktoriánku* – královna vyzdobila manželský pokoj v Osborne dokonce mužskými akty, aby navnadila svého prince Alberta, jenž byl tak trochu rampouch.

Moderní rozkacenci, nebo pomatenci

Nemůžeme viktoriánskou společnost odsoudit jako pokryteckou¹⁶ – mimoto by si to mohli ve vší počestnosti dovolit jen Oscar Wilde, budoucí Sebastian Melmoth nebo korunní princ Bertie, budoucí Edward VII. – pokud nepochopíme jejich úděl *prvních lidí* naší současnosti. Hutně to vystihl kunsthistorik Jeremy Maas, znalec viktoriánského umění. To vedle mistrů Prerafaelitského bratrstva, populárních akademiků, jako byl sir Frederick Alma-Tadema, hogarthovských sociokritiků jako George Cruikshank a Ford Madox Brown téměř endemicky představuje *vílí* či také *elfí škola*. Maas na její adresu napsal:

„Žádný jiný typ obrazů nesouspírá tolik protichůdných prvků viktoriánské psychiky: touhu uniknout hrozivým těžkostem každodenní existence; neklidná nejistota plynoucí z nového postoje vůči sexu, včetně snahy potlačit náboženské dogma; vášeň pro vše neviditelné; zrození moderní psychologie; skrytý odpor vůči přesnosti nového vynálezu fotografie.“¹⁷

I když tento postoj není – abych tak kulatně řekl – *akademicky institucionalisován* a někteří kritici považují elfí malíře jen za zábavné mazaly, stačí si prohlédnout na vlastní bulvy obraz Richarda Dadda¹⁸ *Sen Titanie* v Louvru: doslova taktilní rej víl a elfů, v houštinách poletujících netopýří a v hnízdě z jeřabin si hoví nahá dívka s pořádným pozadím...

Tato upozaděná, skrytá a nepochybně i vědomě potlačovaná sexualita zčásti explicituje i činy mužů, kteří pro královnu Viktorii rozšiřovali britské impérium: generála Gordona k sveřepé obraně Chartámu údajně motivovaly kvalitní místní alkohol a hnědé prdelky súdánských chlapců; Cecil Rhodes na smrtelném loži vzkázal svým potomkům, aby pro královnu získali celý svět; lord Kitchener si z Mahdího lebky vyrobil kalamář¹⁹ anebo James Brook, který se ve 38 letech stal *bílým ráždou* Sarawaku (čtenáři italských rodokapsů a televizní diváci mohou ten příběh znát z pohledu Sandokana).

Síla liter

Je známo, že v londýnských Cremorna Gardens se viktoriánská lepší společnost oddávala sybaritským rozkoším a priapovskému sexu, při kterém by se červenaly i holky z Nekázanky a Dubí, v jisté uličce poblíž Haymarketu gentlemani rohovali „bez rukavic“ – pokud to zůstalo ve skrytu a éterem se nesla jen šeptanda, bylo vše v suchu, stačilo však napsat ten proslulý „nerozvázný dopis“ a všichni od služebných přes amanty a snoubence po vyděrače už měli škorpióny v krvi. Patrně literárně nejznámějším vyděračem viktoriánské éry je Charles Augustus Milverton ze stejnojmenné povídky A. C. Doylea. Povídku sice publikoval až za vlády Edwarda VII., ale inspirací byla skutečná postava obchodníka s uměním a vyděrače Charlese Augustuse Howella. Jeho smrt byla ještě bizarnější než Milvertonova, kterého odpráskla lady známá ve vyšší společnosti i z obrázkových lidových časopisů. A ačkoli Doyleovo podobenství zveřejněné o jedenáct let později napovídá až příliš, možná se přece jen obával, aby nebyl vyšetřován jako Poe v případě *Záhady Marie Rogétové*²⁰. Howell byl nalezen nedaleko veřejného domu s proříznutým hrdlem a půlsovereignem v ústech, což byl v tehdejší řeči privátních exekucí trest pro nactiutřače.

Milostný dopis, který zde předkládám, je z jiného soudku. Zjevně by ani po letech nezavdal příčinu k vydírání, leda snad k in-sinuaci pisatele.

Madam,
nezměrná láska a něha, jež jsem Vám posud vyjadřoval,
jsou omylem, a nyní cítím, kterak má lhostejnost k Vám
roste úměrně každým dnem, a čím častěji Vás vidím,
tím směšnější Vás shledávám, jako objekt opovržení, a
tím více se cítím naladěný, nakloněný a konečně odhodlaný
Vás nenávidět. Věřte mi, nikdy jsem neměl nejmenší touhu
nabídnout Vám svou ruku a srdce. Naše poslední rozmluva
působila, o tom vás ujišťuji, žalostně naníčovatě, není sporu o tom, že
mě přivedla k tomu nejryzejšímu mínění o Vašem charakteru.
Ano, madam, Vy mi prokážete tu laskavost a budete se mi vyhýbat.

¹⁵ Přeložil Jan Zábřana.

¹⁶ Nigel Gawthorne uvádí premiéra Gladstonea jako exemplum pravého viktoriána, jenž kázal přísnou morálku a zároveň příčinlivě navštěvoval bordely, přitom dokázal mnoha dívkám skutečně pomoci a mnoho dívek zase neskutečně pomohlo jemu. Po celý život však za svou sexuální vášeň cítil vinu, a proto se „za trest“ oženil. Patrně z podobného důvodu se oženil zakladatel skautingu Baden-Powell, který byl prý vášnivým onanistou. Životy viktoriánků byly plné paradoxů – jako bonmoty Oscara Wildea

¹⁷ Přeložil Patrik Linhart.

¹⁸ Richard Dadd zavraždil svého otce, což je při jeho jméně jistý kalambur. In margine: dalším výrazným představitelem byl Richard Doyle, strýček sira Arthura

¹⁹ Teprve na pohoršené intervence ostatních státníků přiměla královna Kitchenera, aby Mahdího ostatky důstojně pohřbil

²⁰ Případ se shodou okolností i jménem zavražděné dotýkal skutečné smrti Mary Rogersové, což vedlo americkou policií k jistým podezřením

A pakliže budeme spojeni, nebudu prožívat nic jiného než
 strašlivou nenávisť k rodičům, jež bude spojena s nepomíjejícím opakem
 potěšení ze života s Vámi. Ano, madam, myslím to z celého srdce.
 Nemusíte se vystavovat potížím a posílat nebo
 psát mi odpověď – – Adieu. A vězte, že já sám
 k Vám chovám takový odpor, že to ani není možné. A vždy budu,
 Madam,
 až do smrti Váš vášnivý milenec
 W. Goff²¹

Dopis byl napsán v padesátých letech XIX. století a jeho tištěná kopie je v současné době uložena v Knihovně amerického kongresu. Legenda k dopisu informuje, že vypadl z kapsy jistého gentlemana známého ve sportovních kruzích a byl nalezen postarší dámou z jeho města. Můžeme se domnívat, že jde o velmi rafinovanou milostnou konfesi typickou pro viktoriánské umění zámlky a skrývání – anebo, což je pravděpodobnější, otec nebo matka mladé dámy měli přístup k její korespondenci. Dívce stačilo přečíst si každý lichý řádek, aby zprávu pochopila. Leč co kdyby to pochopili i její rodiče? A co když dívka – nepochybně neobeznámená s kryptografickým uměním Trithemiovým a jeho následovníků – klíč neznala? Inu, radím, proč to nevyzkoušet na milované osobě.

Autor je básník, výtvarník, performer a esejista

Tvar, 2017, č. 16. Dostupné z: <https://itvar.cz/viktoriani-mezi-psem-a-vlkem>

²¹ Přeložil Patrik Linhart.

Dějiny každodennosti, dějiny mentalit, mikrohistorie

Úskalí metodologie tohoto relativně nového oboru dějepisectví nám nejlépe vysvětlí a do oboru samého nás uvede Milena Lenderová. V Přílohách máme k dispozici i jednu celou verzi jí redigované kolektivní monografie – *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století*, a sice 2. díl o životě všedním a svátečním. Následující úryvek je ale z kompletního vydání. LENDEROVÁ, Milena; JIRÁNEK, Tomáš; MACKOVÁ, Marie. *Z dějin české každodennosti*. Praha: Karolinum, 2011. ISBN 978-80-246-1683-4. s. 387–412. Autorkou závěrečné kapitoly je Milena Lenderová. Text je zajímavý a důležitý i tím, že podává zprávu o rozmanitých definicích a koncepcích pojmu kultura.

HLEDÁNÍ KULTURNÍCH DĚJIN

Milena Lenderová

„Čelně, dravě a urputně útočí nepřítel, který má mnoho jmen a mnoho různých bojových oddílů. Jména jsou: dějiny mentalit, dějiny všedního dne, mikrohistorie, orální historie a mnohá další. Svou smrtelně vážnou a zarputilou armádu ke všemu odhodlaných Amazonek mají feministky z gender studies, tajné podkopy kutají dekonstruktivisté pod pochybným znamením Jacquesa Derridy, obranu svým drmoláním rozmělnují narativisté z oddílů Haydena Whitea, nepřítel matou svým pitvořením kontextualisté, sirotčí po Stephenu Greenblatovi, výzvědnou službu obstarávají antropologové z agentury Clifforda Geertze, kteří "hustě" pronikají do nepřátelských řad, a nad celou tou vířavou vlaje černý prapor zakukleného anarchisty Michela Foucaulta s Molotovovým koktajlem v kapse. Víme tady v Čechách, na kraji světa, o té slavné bitvě jen z občasného doslechu, naše rozhádané, špatně vycvičené a nedostatečně motivované oddíly domobrany jsou stále ještě jakž takž sešikovány kolem poctivého, v domáckém pozitivismu zakotveného politicko-hospodářsko-sociálního vidění dějin, i když s občasnými chaotickými úkroky do všech světových stran. Zachováváme starou osvědčenou českou strategii: pěkně si počkáme, jak to dopadne, možná nás někdo okupuje, ale stejně s námi nehne. Přežili jsme přece až dosud všechno, byli jsme před Rakouskem, budeme i po něm."²²

Úvodní slova Dušana Třeštíka výstižně uvádějí „naše“ téma: navzdory nepřehlédnutelnému odklonu od „v domácím pozitivismu zakotvených“ událostních dějin, který je zřetelný již od prvního desetiletí po listopadu 1989, nemáme stále jasno, co píšeme či chceme psát: kulturní dějiny? dějiny každodennosti? dějiny všedního dne? Skloňujeme i odmítáme dějiny mentalit – co do nich ale vlastně patří? Podvědomě cítíme, že nám nejde ani o politické či hospodářské, vlastně ani o sociální dějiny, dokážeme ale vysvětlit, co skutečně jsou *kulturní dějiny*? O těch se v českých zemích dlouho vědělo, ale jen málo diskutovalo: výjimkou byly Markovy²³ či Třeštíkovy studie,²⁴ sborník rekapitulující desetiletí v úky oboru Kulturní historie na Jihočeské univerzitě,²⁵ či debata, jež proběhla na stránkách časopisu *Kuděj*, který už svým podnázvem *Časopis pro kulturní dějiny* pozvedl hozenou rukavici. S „kulturou jako tématem a problémem dějepisectví“ se vyrovnal druhý svazek brněnské edice *Země a kultura ve střední Evropě*,²⁶ na konkrétním tématu revoluce 1848 ukázal kulturněhistorické metodické východisko naposledy Jan Randák.²⁷ Snad je postupně mizící, ale stále se objevující jistá zmatenost pojmů důsledkem „historického nihilismu“ v našich krajích panujícího, historicky zakořeněné české nedůvěry k metodologii: metoda je sekundární, zatímco primární je téma, neboť to v sobě vhodnou metodu obsahuje.²⁸ Arbitrární používání pojmu kulturní dějiny či kulturní historie v odborném historiografickém diskurzu nelze nevidět, české země v tom ovšem nejsou samy, jak dokládá jinak nesporně inspirativní práce Georga G. Iggersa *Dějepisectví ve 20. století*.²⁹

V jednom z čísel *Kuděje* shrnuje Tomáš Rataj³⁰ dosavadní postoje české historiografie k definici kulturních dějin:

kulturními dějinami je vše, co se neurčitým způsobem vymezuje vůči sociálním dějinám;

kulturní dějiny (stejně jako sociální) odmítají rankovský pozitivismus, přičemž sociální dějiny tíhnou k makrohistorii, kulturní k mikrohistorii;

kulturní dějiny označují moderní badatelské přístupy, které naplno „propukly“ počátkem devadesátých let.

²² Dušan Třeštík: *Mysletí historicky*, <http://www.sendme.cz/trestik/mysletihistoricky.htm> (staženo 27. 2. 2007).

²³ Jaroslav MAREK: *Kultura jako téma a problém dějepisectví*. ČČH 90, 1992, s. 491–506.

²⁴ Naposledy Dušan TŘEŠTÍK: *Češi a dějiny v postmoderním očistci*. Praha 2005, především s. 19–46.

²⁵ Dagmar BLŮMLOVÁ (ed.): *10 let kulturní historie v Historickém ústavu v Českých Budějovicích*. Pelhřimov 2001.

²⁶ Tomáš BOROVSÝ, Jiří HANUŠ, Milan ŘEPA: *Kultura jako téma a problém dějepisectví*. Brno 2006, srov. především studie M. Řepy, M. Kučery, J. Štaifa a D. Tinkové.

²⁷ Jan RANDÁK: *Revoluční kultura roku 1848. Pokus o možné vnímání revoluce*. ČČH 104/2006, č. 2, s. 333–349.

²⁸ Tomáš RATAJ: *Mezi Zbřetem a Geertzem. Úvaha o předmětu kulturních dějin*. Kuděj 2005, č. 1–2, s. 142–158, zde s. 142.

²⁹ Georg G. IGGERS: *Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivity k postmoderní výzvě*. Praha 2002.

³⁰ RATAJ: *Mezi Zbřetem a Geertzem*, s. 146.

Jak je zřejmé, kulturní dějiny jsou historiografickým pojmem zpětně reflektujícím posuny dominantního historického paradigmatu, tématem či souborem témat, žánrem historické tvorby. Zapeklitou situací nijak neusnadňuje skutečnost, že do klubka slov, s nimiž žonglujeme, přistupují další pojmy, které kulturní dějiny (vymezené způsobem číslo tři) většinou integrují: historická antropologie, mikrohistorie, dějiny každodennosti.³¹

Začneme pokusem objasnit základní pojmy.

Pojem kultura³²

Slovo *cultura* použil Cicero pro metaforické označení filozofie jako pěstování ducha – tedy procesu vzdělávání, kultivace, civilizace. Původně znamenalo pouze vzdělávání země, později vyjadřovalo vnitřní úsilí zaměřené na přetvoření, zdokonalení ducha, rozumu atd. Kultura byla stavěna do protikladu k přírodě – *natura versus cultura*. Osvícenství povýšilo kultivaci osobnosti na kultivaci či civilizaci lidstva jako celku, toto „zdokonalování“ se stalo základní osou celých dějin. Vyprávění o pokroku, spočívajícím v hromadění výkonů lidského ducha, toto „kultivační“ pojetí kultury, zrodilo pojem *dějiny kultury* jako sledování uvedeného procesu.³³ S kultivačním pojetím souvisí i filozofické pojetí kultury jako protikladu přírody. Pro vymezení kulturních dějin bohužel uvedený koncept nestačí, „protože zahrnuje-li kultura vše ne-přirozené (a tedy dějinné), neliší se *kulturní historie* od obecné *historie*“.³⁴

Ve snaze o upřesnění pojmu můžeme volit mezi třemi možnostmi.³⁵ Nejběžnější segmentární vymezení kultury je pojetí, v němž je kultura definována jako konkrétní segment života společnosti existující vedle segmentů dalších, jako je politika, právo či ekonomika... Segment s etiketou „kultura“ může být určen různými způsoby, většinou jde o „středostavovské“ pojetí kultury jako souhrnu nejvýznamnějších uměleckých oblastí (divadla, filmu, hudby, literatury, výtvarného umění), jehož „konzumace“ je distinktivním znakem středních vrstev, hraje důležitou roli při sociálním vzestupu jedinců, zapadá do bourdieuvského konceptu „symbolického kapitálu“.³⁶ Segmentárně vymezená kultura je zcela jednoznačný pojem, který samozřejmě nepatří pouze do pojmového arzenálu historie. Historici ovlivnění Johannem Gottfriedem Herderem a následně Gustavem Klemmem chápali – a dosud chápou – kulturu jako poměrně úzce vymezený subsystém, jako část společenské reality, odvozené z ekonomické, politické a sociální struktury.³⁷ V celkovém pojetí dějin společnosti zůstával tento segment méně podstatný, ve vztahu k politice a ekonomice druhotný, vždyť kultura není nezbytná k fyzickému přežití. Jistě i proto byla pasáž o „kultuře“ kodicilem chronologicky řazených kapitol v dějepisných syntézách či učebnicích a nabízel zpravidla seznam jmen, uměleckých děl a směrů, tedy (podle potřeby redukováných) dějin umění. Jen nepatrně širší pohled umožňuje vymezení kultury coby kreace, tedy uměleckou, vědeckou, filozofickou, ba i řemeslnou tvorbu. Tvorba chápána jako kreace podmiňuje svá další vymezení: kultura jako potřeba (ve smyslu kreativní tvorby z vnitřní potřeby), kultura jako artefakt, kultura jako hodnota.³⁸

Variací segmentárního je vymezení kultury coby souhrnu veškerých hmotných a duševních projevů lidské činnosti kromě politiky, přičemž jevům, které spadají do oblastí dějin umění, bývá – aniž by to bylo explicitně vyjádřeno – věnována jen okrajová pozornost. Takové pojetí lze chápat jako široce pojatou oblast životního stylu. V anglickém a francouzském prostředí je synonymem takto pojaté kultury pojem *civilizace*, tedy způsob života určitého velkého společenství, který je spojen s určitým systémem hodnot odlišujícím národy civilizované od „barbarů“ a „primitivů“. Takto chápané dějiny kultury se v 18. století negativně vymezily vůči dějinám politických událostí, které Voltaire nazval „historií trub a bubnů“.³⁹ Badatelským tématem jsou zde človeci „mravy a obyčeje“, obydlí, strava, oděv, zábava, svátky, tedy jevy považované za základní obecné lidské podmínky fungování společnosti. Aniž by byly zdůrazňovány historické souvislosti, kultura je prostě atributem určitého etnika. Etnografie, která se problému věnovala jako první, rozlišuje studium kultury hmotné (materiální) a duchovní, dále kultury lidové, národní, prvobytné atd.⁴⁰ Třebaže takové rozdělení občas působí problémy samotné etnografii, nelze ho zcela zavrhnout. Dějiny hmotné kultury včlenila do svého zorného pole francouzská *nouvelle histoire*,⁴¹ připomeňme také úspěchy polských badatelů, rozvíjejících dějiny hmotné kultury již od počátku padesátých let 20. století. Z Ústavu pro dějiny hmotné kultury (Institut Historii Kultury Materialnej) Polské akademie věd vycházel od roku 1953 kvalitní časopis *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. Pokud se týče původní české produkce, zatím nebyly překonány čtyřsvazkové *Dějiny hmotné kultury* období středověku a raného novověku, jež vyšly za redakce Josefa Petráňe.⁴² I z tohoto malého výčtu titulů vyplývá, že „hmotnou“ a „duchovní“ kulturu nelze oddělovat.

³¹ K problému srov. též studii Martin FRANC: *Nejnovější dějiny a koncept soudobých dějin*. Kuděj, 2005, č. 1–2, s. 174–179.

³² Podrobně k vývoji pojmu „kultura“ srov. Václav SOUKUP: *Pojem kultura jako nástroj studia kulturní historie*. In: Dagmar BLŮMLOVÁ (ed.): *Čeněk Zibrť a kulturní historie. Studie a materiály*. Historia Culturae II, Studia I. České Budějovice 2003, s. 212–232.

³³ RATAJ: *Mezi Zibrtem a Geertzem*, s. 146.

³⁴ Tamtéž.

³⁵ Tamtéž.

³⁶ Pierre BOURDIEU: *Teorie jednání*. Praha 1998, s. 27an.

³⁷ V historickém kontextu srov. Jaroslav MAREK: *Česká moderní kultura*. Praha 1998; Miloš JŮZL a kol.: *Dějiny umělecké kultury*. I, II. Praha 1990, 1996.

³⁸ Podrobněji srov. Martin KUČERA: *Kultura jako kategorie dialektické hermeneutiky*. In: Tomáš BOROVSÝ, Jiří HANUŠ, Milan ŘEPA: *Kultura jako téma a problém dějepisectví*. Brno 2006, s. 30.

³⁹ Cit. dle RATAJ: *Mezi Zibrtem a Geertzem*, s. 148.

⁴⁰ K hmotné kultuře srov. Jean-Marie PESEZ: *Histoire de la culture matérielle*. In: Jacques LE GOFF: *La nouvelle histoire*. 2. Paris 1988, s. 191–227.

⁴¹ Přehledně viz Jean-Marie PESEZ: *Histoire de la culture matérielle*. In: LE GOFF: *La nouvelle histoire*, s. 191–227.

⁴² Josef PETRÁŇ (ed.): *Dějiny hmotné kultury. Kultura každodenního života od 16. do 18. století*. I/1,2; II/1,2. Praha 1985–1997.

V českém prostředí etnologicky pojatou kulturní historii propagoval Čeněk Zíbrt, který vymezil segment kulturních dějin jako souhrn všeho mimo „politickou historii“. Stanovil rovněž základní dichotomii duševních a hmotných jevů a konkrétní témata, která oficiální dějepis opomíjel a jimž se kulturní historie má věnovat: hry, zábavy, tanec, pověry, pokrmy, odívání...⁴³ Zíbrt definuje kulturní historii jako nauku, která „líčí dějiny kultury: s příslušným zřením na působení přírody vykládá vznik, rozvoj a zároveň oboplnné styky i svazy všelikých duševních i hmotných jevů života společenského – mimo vznik a pragmaticky vysvětlovaný rozvoj společenských celků organizujících se v státy, čímž se obírá historie politická“.⁴⁴ Zíbrtův koncept stanul v opozici nejen vůči politickým dějinám, ale i vůči středostavovskému vymezení kultury. Měl jistě své opodstatnění, současně skrýval jedno nebezpečí, dané výše zmíněnou absencí metod: z takto vymezených kulturních dějin se snadno stane soubor zábavných kuriozit, anekdotického čtení, zajímavostí. Nestačí vymezit pole bádání, je třeba vytvořit soubor otázek, najít způsob hledání odpovědi, rozhodnout se pro odpovídající metodu.

Na výše uvedené zíbrtovské pojetí – při vědomí výše uvedených úskalí – navázal při svém založení časopis *Kuděj*.⁴⁵ Časopis – podle sebekritiky samotných zakladatelů – nevystoupil zpočátku z kruhu segmentárního pojetí kultury.⁴⁶ Postupně se ale přiklonil k další možnosti uchopení kulturních dějin, a to na základě sémiotického (symbolického) vymezení kultury, vycházejícího ze sociální (kulturní) antropologie,⁴⁷ jejíž metody mají ke kulturní historii velmi blízko. Připomeňme, že se sociální antropologie zaměřuje na studium člověka a kultury, na studium člověka jako kulturního činitele. Sleduje původ a znaky kultur, kulturní změny a vlivy, studuje, jakým způsobem lidé jednají, stolují, obchodují, vyměňují si zkušenosti, jedním slovem, v čem záleží kulturní komunikace mezi lidmi. Claude Lévi-Strauss, zakladatel strukturální antropologie, zahájil své výzkumy mezi brazilskými indiány: studoval jejich rodinný život, formy příbuzenství, způsob stravování, odívání. Inspiroval další vývoj kulturní antropologie, zaměřené na studium sociálních fenoménů člověka, tj. rodinných vztahů, forem sexuálního života, hygieny, příbuzenských vazeb aj.⁴⁸ Jeho strukturální metoda, kdy předmětem analýzy je místně i časově uzavřený celek, se ukázala být vhodná i ke studiu komplexních společenských „západního“ typu, současných i minulých.

V antropologii kulturu obecně definoval Edward Barnett Tylor jakožto obor zkoumající materiální statky a duchovní hodnoty v určité komunikaci. Od tohoto pojetí se nijak výrazně neodlišuje definice amerického pedagoga a antropologa Clifforda Geertze, který pojímá kulturu jako „historicky předávaný systém významů vystupujících v symbolické formě, systém zděděných představ, které se vyjadřují v symbolických formách, systém, s jehož pomocí lidé sdělují své postoje k životu, udržují je a nadále rozvíjejí“.⁴⁹ Tento systém je předáván hlavně prostřednictvím sociální dědičnosti, výchovy, z generace na generaci. Vzhledem k tomu, že lidé nejednají (většinou) na základě racionálního kalkulu, ale právě na základě těchto vzorců, představ hodnot, které jim předepisuje jejich kultura, hraje toto „předávání informací“ v dějinách klíčovou úlohu. Lidé mají schopnosti předávat své zkušenosti nejen verbálně, ale i písemně, pomocí obrazu a nejrůznějších dalších symbolů. Geertz tak definoval kulturu jako sémiotický systém, systém významů (hodnot, znaků). Jeho metafora kultury je všeobecně známá: „Domnívá se, společně s Maxem Weberem, že člověk je zvíře zavěšené do pavučiny významů, kterou si samo upředlo, považují kulturu za tyto pavučiny a její analýzu nikoliv za experimentální vědu pátrající po zákonu, nýbrž za vědu interpretativní, vědu pátrající po významu. To, co hledám, je vysvětlení, interpretují sociální projevy, jež jsou na povrchu záhadné.“⁵⁰ Běžně se uvádí i další Geertzova definice kultury z roku 1973: „Pojem kultury, který užívám, označuje historicky dochovaný systém významů vystupujících v symbolické podobě, systém tradovaných představ, vyjadřovaných v symbolických formách, systém, s jehož pomocí lidé sdělují, udržují a dále rozvíjejí vědění o životě a své postoje k němu.“⁵¹ Kultura v antropologickém pojetí se odvrací od segmentárního vymezení, usiluje pochopit lidskou situaci v jejím celku, vidí ji jako návod k lidskému jednání ve světě i jako symbolické či hmotné vyjádření lidské zkušenosti. Zahrnuje životní způsoby, vzorce chování a formy dorozumívání různých skupin, stavů, pohlaví a tříd. Představuje celistvý systém významů, hodnot a společenských norem, kterými se řídí členové dané společnosti a které prostřednictvím socializace předávají dalším generacím. Říká nám, jak máme v určitých situacích jednat a co můžeme očekávat od ostatních lidí; přitom jsou tato pravidla obecná, protože každá situace je odlišná a „hráči“ se mění. Proto musí být všechny normy a pravidla dostatečně flexibilní.⁵² Kultura jako historicky utvářený soubor jevů, procesů, hodnot, tendencí, trendů, postojů nikdy nekončí – leda s vyměněním lidského rodu.⁵³

K vystižení interpretativního přístupu k těmto sdíleným, v konkrétních sociálních praktikách obsaženým významům použil Geertz metaforu „zhuštěného popisu“ (thick description), kterou si vypůjčil od filozofa Gilberta Ryla: nikoli analýza předmětu či jevu, ale bezprostřední porozumění jejich obsahu. Třebaže konečným výsledkem bude jen interpretace badatele, je zhuštěný popis motivován snahou dobrat se vysvětlení sociálních praktik z pohledu jejich aktéra. Historie je podle Geertze vědou interpretativní, nikoli

⁴³ RATAJ: *Mezi Zíbrtem a Geertzem*, s. 148-149.

⁴⁴ Čeněk ZÍBRT: *Kulturní historie. Její vznik, rozvoj a posavadní literatura cizí i česká*. Praha 1892, s. 58-59.

⁴⁵ RATAJ: *Mezi Zíbrtem a Geertzem*, s. 150.

⁴⁶ Tamtéž, s. 151.

⁴⁷ Kulturní antropologie vznikla a rozvíjela se na základě studia mimoevropských kultur. Jejím zakladatelem je původem německý badatel Franz Boas (1858-1942), který se zaměřil na studium kultury a jazyka amerických indiánů. Sám definoval antropologii jako vědu o člověku a jeho díle.

⁴⁸ Česky především *Smutné tropy*. Praha 1966; *Příběh rysa*. Praha 1995; *Cesta masek*. Praha 1996; *Myšlení přírodních národů*. Praha 1996; *Rasa a dějiny*. Brno 1999; *Mythologica I: Syrové a vařené; Mythologica II: Od medu k popelu*. Praha 2006; *Strukturální antropologie*. Praha 2006.

⁴⁹ Cit. dle Alena ŠIMŮNKOVÁ: *Ke vztahu historiografie*, s. 101.

⁵⁰ Clifford GEERTZ: *Interpretace kultur. Vybrané eseje*. Praha 2000, s. 15.

⁵¹ Cit. dle Richard van DŮLMEN: *Historická antropologie. Vývoj. Problémy. Úkoly*. Praha 2002, s. 38.

⁵² Robert F. MURPHY: *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Praha 1999, s. 32.

⁵³ KUČERA: *Kultura jako kategorie dialektické hermeneutiky*, s. 27.

systematickou;⁵⁴ odtud patrně určité rozpaky, s nimiž jsou jeho myšlenky historickou obcí přijímány. Uvedený přístup popírá „sociálně uzavřené“ pojmání kultury, v němž by se na sociálních praktikách všichni lidé podíleli stejnou měrou. Měšťané a sedláci, dělníci a šlechta nemohou být poměřováni podle stejného pojetí kultury, protože podléhají odlišným životním podmínkám a sledují odlišné zájmy.⁵⁵ Nicméně třebaže jednotlivé symboly, pojmy a praktiky mají sociálně podmíněný význam, jsou kultury ve skutečnosti složenniny (u většiny těch dnešních tvoří přes 90 % obsahu vypůjčky a napodobeniny jiných společností)⁵⁶ nadané vědomím kontinuity: teprve civilizovaný člověk ví, že někam náleží, že žije v určitém prostoru a čase.⁵⁷ Z výše uvedeného vyplývá, že klíčové prvky sémiotického pojetí kultury jsou alternativní ke konceptu segmentačnímu. Podle antropologa Leslie Whitea je kultura systémem symbolů, přičemž symbolem je jakýkoli znak obdařený obecným či abstraktním významem. Znakem je zrakový či sluchový podnět, často zvuk či vizuální obraz, který znamená něco určitého. Symboly nám umožňují třídít a klasifikovat svět, označují třídy věcí a jevů, a naše způsobilost symbolizovat je výsledkem našich schopností rozlišovat a zevšeobecňovat: vztah mezi věcí, kterou označujeme, a slovem, kterým ji označujeme, je značně libovolný.⁵⁸ Přeložíme-li toto pojetí z americké do evropské saussurovské sémiotické tradice, můžeme říci, že pokud se znak skládá z označujícího (*signifiant*) a označovaného (*signifié*), pak se pod pojmem *označované* nemyslí fyzická realita, ale její obraz, představa. Ta může být *bytím* pouze v konkrétních znacích a znakových systémech.⁵⁹

Uvedený sémiotický koncept kultury umožňuje, aby se předmětem „nových kulturních dějin“ stala kultura jako sémiotický (symbolický, znakový) systém ve svém historickém rozměru. Takto vymezené kulturní dějiny nejsou ovšem metoda, ale spíš obecnější kategorie, koncept určený svým předmětem, mající ale také svoje obecně „politické“ souvislosti, neboť jsou spjaty s určitým názorem na povahu reality. Kulturními dějinami tak může být teorie poskytující předpoklady pro stanovení konkrétních metod a konkrétních témat, na něž budou tyto metody užity.⁶⁰

Dlouhá cesta k historii, v které zůstal člověk

Po celá staletí stály v popředí dějiny politické, opírající se o diplomatické prameny. Dějiny se tak zúžily na úzkou a na první pohled patrnou vrstvu událostí, „vytvářených“ stejně úzkou vrstvou panovníků, vojevůdců, politiků, významných církevních činitelů. Takový je politický dějepis, odpůrci někdy označovaný jako *událostní dějiny*. Co však je podstatou kulturních dějin?⁶¹ Shodný názor nenajdeme, třebaže jistý konsenzus panuje v tom, co kulturní dějiny nejsou. Podle slov Petera Burkeho můžeme v tomto ohledu parafrázovat existencialistickou definici člověka: kulturní historie nemá vlastní podstatu.⁶² Nesporným obratem ke kulturním dějinám byl Voltaireův *Le siècle de Louis XIV* z roku 1756 či o pět let mladší *Essai sur les mœurs et L'esprit des nations*, díla, která lze považovat za manifest nového typu historie, neboť poskytují více místa „pokroku lidského myšlení“ než válkám a politice.⁶³ Neboli, řečeno slovy Čeňka Zíbrta, jde o přístup, kdy „vrstevník historik je stržén a unášen mocným novým proudem, odvrací zrak od kronikářského líčení posloupnosti panovníků ve státech jednotlivých po rozumu starších historikův a snaží se veden jsa výsledky studia filozoficko-historického a názory vládnoucími rozhlédnouti se s výšiny po lidstvu veškerém, po všelidstvu, po jeho rozvoji z dob dávných až po dobu souvěkou“.⁶⁴

V Německu se s označením kulturní dějiny setkáme na konci 18. století: roku 17812 napsal Johann Christoph Adelung *Versuch einer Geschichte der Kultur des menschlichen Geschlechtes*, v níž poprvé užil spojení *historie kultury* a pokusil se kategorií kultury definovat;⁶⁵ v letech 1796–1799 vycházela *Allgemeine Geschichte der Cultur und Litteratur des neueren Europa* Johanna Gottfrieda Eichhorna. Pro kulturní dějiny bylo zvlášť příznivé prostředí nové göttingenské univerzity, založené roku 1735. Kolem roku 1800 se idea obecné historie kultury a společnosti upevnila v určitých intelektuálních kruzích od Edinburghu po Florencii a od Göttingenu po Paříž – v německém prostředí se studovaly *dějiny kultury*, ve francouzském *dějiny civilizace*.⁶⁶ Rozmach tohoto pojetí historie se zastavil v následujícím století nástupem „přísně empirické“ metody Leopolda Rankeho, zahájivšího vědeckou kariéru roku 1825, kdy se stal profesorem na berlínské univerzitě. Narativní politická historie založená na studiu dokumentů a opatrná v interpretacích ovládla evropskou historiografii na více než sto let. Přestože kulturněhistorické přístupy nevymizely zcela, jak dokládají práce Julesa Micheleta, Françoise Guizota a především *Kultur der Renaissance in Italien* Jakoba Burckhardta z roku 1860, je zjevné, že po celé 19. století byly kulturní dějiny přenechány

⁵⁴ G. Iggers „zhuštěný popis“ odmítá s vysvětlením, že „zpochybňuje objektivitu světa“, výsledkem takového čtení textu „by bylo zrušení rozdílu mezi skutečností a fikcí“. G. G. IGGERS: *Dějepisectví*, s. 109.

⁵⁵ Richard van DÜLMEN: *Historická antropologie. Vývoj. Problémy. Úkoly*. Praha 2002, s. 37–39.

⁵⁶ MURPHY: Úvod do kulturní a sociální antropologie, s. 35.

⁵⁷ Milan ŘEPA: Umění, kultura, civilizace: několik zastavení namísto úvodu. In: Tomáš BOROVSÝ, Jiří HANUŠ, Milan ŘEPA: *Kultura jako téma a problém dějepisectví*. Brno 2006, s. 12.

⁵⁸ MURPHY: Úvod do kulturní a sociální antropologie, s. 31.

⁵⁹ Srov. též IGGERS: *Dějepisectví ve 20. století*, především s. 113.

⁶⁰ RATAJ: *Mezi Zibrtem a Geertzem*, s. 156.

⁶¹ Srov. Čeněk ZÍBRT: *Kulturní historie. Její vznik, rozvoj a posavadní literatura cizí i česká*. Praha 1892,

srov. hl. s. 18–57: je důkladným přehledem veškeré evropské historické produkce, která se tak či onak ke kulturním dějinám vyjádřila.

⁶² Peter BURKE: *Variety kulturních dějin*. Brno 2006, s. 9.

⁶³ Tamtéž, s. 25.

⁶⁴ ZÍBRT: *Kulturní historie*, s. 16.

⁶⁵ Tamtéž, s. 27.

⁶⁶ Tamtéž, s. 29.

spíše amatérům. Odborná, pozitivistická historie se soustřeďovala na „tvrdá fakta“.⁶⁷ Ale už v posledních desetiletích 19. století, v době vrcholícího pozitivistického dějepisectví, se tento pohled zvolna změnil.

Rozhodujícím mezníkem ve vývoji evropského dějepisectví se stalo založení revue *Annales*,⁶⁸ jež poprvé vyšla ve Štrasburku v lednu 1929. Její zakladatelé, medievalista Marc Bloch a historik novověku Lucien Febvre, se v programovém úvodu distancovali od *tradiční historiografie*, ve Francii spojované s akademickým pozitivistickým dějepisectvím, zkoumajícím politické, právní, vojenské a diplomatické dějiny. Zakladatelé časopisu takové dějiny odmítli a soustředili zájem na dějiny, v nichž je zajímavá především fakta zdánlivě ukrytá pod slupkou prvoplánové událostní historie. Revue vyhlásila nový program: nepojímat historii jako akademickou vědu, ale jako vědu globální, interdisciplinární, úzce spolupracující s příbuznými sociálními vědami, především se sociologií, geografii a ekonomikou. Vědu, která nechce rekonstruovat jen politickou, právní, vojenskou a diplomatickou minulost lidstva, ale celý jeho život, tj. celou jeho materiální a duchovní kulturu.

Od důrazu na hospodářské dějiny, který se v souvislosti se zničující světovou hospodářskou krizí s novou naléhavostí ozval na počátku 30. let 20. století, se pozornost *školy Annales* logicky přenesla na sociální dějiny, zaměřené na široké vrstvy obyvatelstva. Nejen na ty, po kterých se dochovaly písemné dokumenty v archívech, ale i na tzv. „němou“ většinu. Odtud nezbytnost chápat dějiny jako soubor projevů celé lidské existence, včetně projevů jdoucích mimo *velkou* politiku či mimo dějiny makroekonomických vztahů.⁶⁹

Revue *Annales* se ještě před válkou přesunula ze Štrasburku do Paříže. Marc Bloch byl zastřelen nacisty v roce 1944. Odkaz školy prošel po roce 1945 četnými metamorfózami. Pokračovatelé M. Blocha a L. Febvrea rozvinuli jejich koncepci od studia dlouhodobých jevů ve společenské struktuře, globálních jevů, ekonomiky společností až k dějinám materiálního života jako takového či dějinám kolektivního vědomí (mentalit). Pokračovatelé zakotvili v dnešní pařížské École des Hautes études en science sociales (E. H. E. S. S.), kde vedle revue *Annales*, E. S. C., která roku 2009 slaví 80 let existence, vychází řada dalších interdisciplinárně zaměřených publikací.

Vedle Francie se rozvinula diskuse o *jiném* pojetí dějin především v bývalé Německé spolkové republice, v zemi, kde byl vývoj francouzské historiografie bedlivě sledován; do němčiny byla průběžně překládána většina děl *nouvelle histoire*. Němečtí historici, sjednocení pod egidou „historické sociální vědy“,⁷⁰ odmítli studium „velkých struktur“ či „dlouhého trvání“, velkých změn (industrializace, urbanizace atd.), koncepcí prosazované Fernandem Braudem, nejvýznamnějším představitelem druhé generace školy *Annales*. Z prostředí *Bielefeldské školy* vyšla roku 1972 ediční řada *Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft* a o tři roky později vznikl časopis *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft*. Tak se zrodila platforma pro novou diskusi, založená na kritické četbě děl Karla Marxe a Maxe Webera. Rozvíjející se program, významně ovlivněný marxismem, si vytvořil vlastní mantinely a redukoval dějiny na jakousi „prehistorii“ současnosti, tj. na dějiny 19. a 20. století. Hlavní důraz zůstal na studiu procesu modernizace socioekonomických struktur s vrcholovým bodem v německé katastrofě Třetí říše.⁷¹

V 80. letech 20. století probíhala debata o hranicích sociálních dějin a možnostech dalšího bádání na stránkách sborníku *Sozialgeschichte in Deutschland*; diskutující se soustředili na jednající subjekt, zdůraznili studium dějin rodin, žen, dětí, domácností. Takto pojatá historie našla výraz v celé řadě úspěšných projektů i přínosných publikací, o něž se zasloužilo především badatelské centrum vedené Günterem Wiegelmannem a Hansem Jürgenem Teutebergem při univerzitě v Münsteru. Tito badatelé se zaměřili hlavně na severozápadní oblast Německa, které věnovali sérii monografií *Beiträge zur Volkskultur in Nordwest-deutschland* (na prahu devadesátých let dosáhla 64 svazků). Z podnětu uvedeného centra byla roku 1989 založena Mezinárodní komise pro výzkum dějin evropské výživy a stravy, jejímž předsedou se stal Teuteberg.

Při vymezování se německých sociálních dějin vůči francouzské *nouvelle histoire* a hledání vztahu mezi hospodářskými a sociálními dějinami, k němuž došlo kolem poloviny devadesátých let, vyvstaly nové oblasti možného bádání s vlastními vědeckými tradicemi, vycházejícími z klasické etnografie a do jisté míry kompatibilními s moderní (francouzskou) etnologií⁷² a americkou antropologií. Zahrnutím rituálního jednání do empiricko-historických výzkumů „civilizovaných“ společností byl ovšem postupně zproblematicován samotný etnocentrismus dějin. Zato se otevřely nové pohledy na dějiny „vlastních“ a „cizích“ kultur, došlo k objevení „malých“ dějinných kategorií, světa „malých lidí“, čímž byla omezena platnost globální strukturální analýzy. Přesvědčení o významném podílu „obyčejného“ člověka na utváření jeho osobního života, studium tradičních světů zkušeností, které přestaly být považovány pouze za temnou předehru osvětlené moderny, vedlo k mylnému zpochybnění přesvědčení o úloze společenských elit jako o hybné síle dějin.

Z novějších událostí připomeňme diskusi na stránkách *Journal of Social History*, která se roku 2003 dotkla významu kulturního a lingvistického (stavějícího na filologické kritice pramenů)⁷³ obratu v historiografii a které se kromě anglických účastníků i badatelé

⁶⁷ BURKE: *Variety kulturních dějin*, s. 9–29.

⁶⁸ Kromě četných francouzských, anglických, příp. německých prací týkajících se „školy“ *Annales a nouvelle histoire* srov. původní českou práci: Veronika STŘEDOVÁ: *Počátky formování konceptu dějin mentalit v české historiografii*. Skriptorium, Praha 2007.

⁶⁹ Jacques LE GOFF: *L'histoire nouvelle*. In: Jacques LE GOFF (ed.): *La nouvelle histoire*. Paris 1978, s. 37an.

⁷⁰ Podrobněji srov. Jiří PEŠEK: (Západo)německé dějepisectví poválečné doby mezi tradicí státně politické historiografie a „modernitou“ sociálních dějin. ČČH 104 (2006), č. 3, s. 558–592. Zde i další bibliografie.

⁷¹ DÜLMEN: *Historická antropologie*, s. 16–17.

⁷² Francouzské prostředí humanitních věd, s odvoláním na význam Lévi-Straussových výzkumů pro sociální vědy, používá označení „etnologie“ tam, kde myšleni ovlivněné americkou tradicí užívá „antropologie“. Teoretici vysvětlují, že zde působí tradice užívání pojmu „antropologie“, které bylo ve Francii po dlouhá léta vyhrazeno pouze fyzické antropologii, náležející do badatelského pole přírodních věd. © 1997 *Encyclopédia Universalis France S. A.*, elektronická verze.

⁷³ Srov. IGGERS: *Dějepisectví*, s. 11lan.

francouzští a němečtí.⁷⁴ A konečně úvahy o kulturních dějinách Petera Burkeho z roku 1997 či 2004,⁷⁵ představující skutečný „kulturní obrat“ ve výkladu dějin, pro který autor, opíraje se o názor francouzského historika Rogera Chartiera, užívá označení *nové kulturní dějiny*.⁷⁶ *Nové kulturní dějiny*, vycházející z konceptu prolínání „vysoké“ a „nízké“ kultury Michaila Bachtina a konceptu civilizace Norberta Eliase,⁷⁷ umožňují nové kladení otázek a odpoutání kulturních dějin od jakkoli pojmané „sociálněekonomické základny“.

Historická antropologie

Sbližováním metod sociální (kulturní) antropologie s historií, vzájemnou výměnou mezi sociální a kulturní antropologií a historiografií⁷⁸ se koncipovala historická antropologie. Kořeny lze hledat především v anglosaské oblasti, nicméně v Německu se vyvinula z interních vědeckých diskusí souvisejících obecně se sociálními dějinami, a zvláště s nově se utvářející historickou sociální vědou. Předmětem zkoumání je bytí člověka v rozměru jeho každodenního života, včetně témat spojených s lidovou kulturou, jako je čarodějnictví, svátky a slavnosti.⁷⁹ Na rozdíl od sociálních historiků historičtí antropologové nezkoumají sociální dějiny 19. a 20. století, ale spíše raný novověk, předindustriální společnost. Jsou výrazně orientováni internacionálně a mezioborově, otevření přístupům užívaným v etnologii a dějinách každodennosti. Historická antropologie nepochybně ze sociálního dějepisectví vznikla, ale od jeho konceptu (tj. od zkoumání dějin společnosti) se distancovala.⁸⁰ Do středu historické analýzy staví konkrétního člověka s jeho jednáním, myšlením a pocity. Zaměřuje se na mnohostrannou kulturně-sociální podmíněnost jednotlivce v proměnách času, na zvláštnost a svébytnost lidského jednání, což vylučuje jednotný a uzavřený obraz člověka. Současně se odklání od strukturálně historické perspektivy sociálních dějin, která pracuje pouze s objektivními strukturami a procesy. Snaží se o určení prostoru a možností lidského jednání, zachování respektu k mnohoznačnosti a rozporuplnosti dějů a procesů, které jsou určovány nejrůznějšími okolnostmi a které mohou být ve své komplexnosti odhaleny pouze v kontextu celé společnosti. Historická antropologie nezohledňuje výlučně rozumové jednání, ale i pocity, nálady atd.; soustřeďuje se na politické i ekonomické počínání, na soukromí, vylučuje oddělování projevu politického života od projevů kulturního života. Stručně řečeno, pohlíží na člověka jako na proměnlivou bytost, která se vztahuje k určitým situacím a skutečnostem, jež nebývají zpravidla dány předem, odlišně. Z takto vymezeného okruhu problémů pramení intenzivní zájem o osobní dokumenty a výpovědi, které umožňují rekonstruovat proces subjektivního osvojování objektivních skutečností.

Historiografie francouzské *nové historie* (oprávněně) považuje historicko-antropologická východiska za vyústění díla „otců zakladatelů“ školy *Annales* (vedle *Králi divotvárců* Marca Blocha především práce F. Braudela), přičemž její současná podoba využívá všech nových přístupů, které byly v průběhu desítek let objeveny, a věnuje se novým tématům. V množství studií, uveřejněných především v *Annales*, jsou zřetelné čtyři hlavní tendence: práce zaměřené na *fyzickou a biologickou antropologii* (historie stravovacích zvyklostí, bydlení, postoje k tělu), *ekonomickou antropologii* (šíření zemědělských technologií, konzumace v archaických společnostech), *sociální antropologii* (rodinné struktury, otázky přibuzenství), a konečně ty, které se zabývají *kulturní antropologií* (víra, lidová zbožnost, folklor, způsob reprezentací, politické postoje).⁸¹

Vedle Francie ovládla historická antropologie velkou část německy mluvícího prostoru, v němž došlo k založení několika badatelských skupin. Ve Freiburgu stál v jejím čele Jochen Martin; jeho Institut pro historickou antropologii vydává od roku 1975 tematicky orientované sborníky. Další skupiny vznikly ve Vídni a v Kielu. Roku 1993 byl z iniciativy Richarda van Dülmena, Alfa Lüdtkeho a dalších založen časopis *Historische Anthropologie. Kultur-Gesellschaft-Alltag*.⁸² Další centrum se vytvořilo při univerzitě v Saarbrückenu, především kolem Richarda van Dülmena. Zde je zkoumána historickoantropologická problematika raného novověku, raněnovověké rodiny, manželství a také marginálních vrstev společností. Dalším pracovištěm se stal Institut Maxe Plancka pro dějiny v Göttingenu, spojený se jmény Hanse Medicka či Jürgena Schlumbohma. Alf Lüdtko, další ze zdejších badatelů, vypracoval koncept dějin každodennosti a zůstal jejich rozhodným obráncem.⁸³

Antropologicky orientovaná historiografie netematizuje jen objektivní životní kontext (hmotné statky, strukturu rodiny, svět práce, výchovné a vzdělávací instituce), ale zaměřuje se také na sociální praxi, snaží se propojit způsoby vnímání, svět emocí a subjektivních pocitů lidí, kteří nejednají výhradně racionálně.⁸⁴ Odmítá protikladnost pojmů *tradice a moderna*: tradici nepovažuje za „mėnėcnou“ a osvícená moderna jí není měrou všech věcí.⁸⁵ Její silnou stránkou je analýza a rekonstrukce světů lidské zkušenosti

⁷⁴ Jiří ŠTAJF: *Sociální a kulturní dějiny. Několik poznámek k postmoderní diskuzi*. In: Tomáš BOROVSÝ, Jiří HANUŠ, Milan ŘEPA: *Kultura jako téma a problém dějepisectví*. Brno 2006, s. 36.

⁷⁵ Peter BURKE: *Varieties of Cultural History*. Cambridge 1997; *What is Cultural History?* Cambridge 2004.

⁷⁶ ŠTAJF: *Sociální a kulturní dějiny*, s. 44–45.

⁷⁷ Tamtéž.

⁷⁸ Podrobně Alena ŠIMŮNKOVÁ: *Ke vztahu historiografie a antropologie: perspektivy aplikování antropologických přístupů na historický výzkum*. Český lid 82, 1995, č. 2, s. 99–111.

⁷⁹ ŠIMŮNKOVÁ: *Ke vztahu historiografie a antropologie*, s. 107.

⁸⁰ van DÜLMEN: *Historická antropologie*, s. 15–16.

⁸¹ © 1997 *Encyclopédia Universalis France S.A.*, elektronická verze. Srov. též André BURGUIÈRE: *Anthropologie historique*. In: LE GOFF: *La nouvelle histoire*, s. 137–165.

⁸² DÜLMEN: *Historická antropologie*, s. 34.

⁸³ Alf LÜDTKE (ed.): *Histoire du quotidien*. Paris 1994. Z něm. *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*. Frankfurt am Main 1989, přeložil Olivier Mannoni. Srov. též IGGERS: *Dějepisectví ve 20. století*, s. 100.

⁸⁴ DÜLMEN: *Historická antropologie*, s. 39.

⁸⁵ Tamtéž, s. 42–44.

a životních souvislostí, tematizace samotných proměn lidského habitu, míry jeho závislosti na „objektivních“ skutečnostech, strukturách a tradicích, neboť svět závazných norem vytyčených určitou společností je málokdy identický se strukturou chování jejich členů.⁸⁶

Historickoantropologický proud v současném historickém bádání tak zahrnuje stále větší okruh problémů a metod specializovaných disciplín zabývajících se otázkami historickodemografickými, dějinami rodiny, mentalitami, každodenností.

Alltagsgeschichte, histoire du quotidien, po česku dějiny každodennosti či dějiny všedního dne

Historickou antropologii obohatily německé dějiny každodennosti, *Alltagsgeschichte*: v ostrých a produktivních střetnutích představitelů sociálních dějin vykrytalizoval nový program, který se ukázal být v rozporu s teorií historické sociální vědy, jež uvázla na výzkumu měřitelných socioekonomických podmínek, na rekonstrukci hospodářských, sociálních a demografických procesů a především ve víře v pozitivní působení modernizačního procesu.⁸⁷ Tak se koncipoval – či spíše obnovil – projekt dějin každodennosti.

Připomeňme, že ani ten nebyl převratnou novinkou (post)modernistických diskusí. V letech 1887–1902 vyšlo v pařížském nakladatelství Le Plon sedmadvacetisvazkové dílo Alfreda Franklina nazvané *La Vie privée d'autrefois: moeurs, modes, usages des Parisiens du XIIe au XVIIIe siècle*,⁸⁸ podrobná sonda do všedního dne Pařížanů od středověku do osvícenství. Historik přistupoval k předmětu svého zkoumání tak trochu jako etnolog k exotickým národům, třebaže jeho přístup byl vlastně pozitivistický: zachytit přesně skutečnost. Materiál se však bezděky stal pramenem dějin každodennosti.

Ukázalo se však, že předmět zkoumání je poněkud složitější, a hlavně obtížně ohraničitelný. Od středověku až do revolučních změn, které připravily občanské a průmyslové 19. století, představovaly způsoby, jakými se lidé šatili a oblekali, stravovali a pili, zkrátka „žili“, neuvěřitelnou množinu možností. Systém bychom v nich jen těžko hledali: lišily se v závislosti na krajích a zemích, na společenských vrstvách, na produktech, které nabízela příroda, na ročním období, klimatu, řemeslech, na lidském věku i pohlaví. Tato nepřehledná změť se zdá být na první pohled neuchopitelná: jaký rozdíl ve srovnání s uniformní současností, v níž vládne racionalita umožňující zkrátit vše iracionální.⁸⁹ Historik zkoumající tuto změť minulého musel zůstat tak trochu etnografem: mapoval a popisoval. Podařilo se: k dnešnímu dni existuje více než 200 titulů, které vyšly v edici *Histoire de la vie quotidienne*, vydávané pařížským nakladatelstvím Hachette. Od konce třicátých let minulého století se ovšem způsob chápání této každodennosti ve francouzské historiografii změnil, zásluha bývá zpravidla přičítána F. Braudelovi a jeho *Civilisation et capitalisme*, prvního svazku *Structures de la vie quotidienne*.⁹⁰ Braudel svůj koncept každodennosti charakterizoval těmito slovy: „Každodenní život se skládá z maličkostí, kterých si v prostoru a čase jen sotva povšimneme. Tyto maličkosti o společnosti vše prozrazují. Způsob, jakým v jednotlivých společenských vrstvách lidé jedí, oblékají se či bydlí, není vůbec lhostejný.“⁹¹

Vedle „endogenních“ změn působil na francouzské historiky také příklad sousedů: nejen vliv husserlovského *Lebensweltu* a především konceptu každodennosti Alfreda Schutze,⁹² ale i vliv německých historiků: od roku 1983 vydávají v Münsteru Hans J. Teutenberg a Peter Borscheid⁹³ vlastní ediční řadu *Studien zur Geschichte des Alltags* – přinášejí originální koncepty a vycházejí z nových (či nově čtených) pramenů. Lutz Niethammer (před odchodem na odpočinek působil v Jeně) vydal roku 1980 průkopnickou studii týkající se metody práce s ústními prameny, *Oral History*, vlastně první pokus propojit dějiny všedního dne s dějinami zkušenosti,⁹⁴ což bylo později úspěšně využito při studiu holocaustu a stalinské perzekuce. Předmět historického bádání se přesunul od mocenských center k širokým masám,⁹⁵ což ovšem neplatí absolutně, nejen proto, že do konceptu dějin každodennosti patří i mikrohistorie (jejímž charakteristickým znakem je sledování jedné individuální kauzy v rámci určité lokality);⁹⁶ dějiny každodennosti měly jak královské dvory,⁹⁷ tak normanské pláže.⁹⁸ Lidé, o které se historikové každodennosti zajímají, nejsou ovšem zlomkem anonymního davu, ale reálnými individui majícími vlastní identitu. Každodennost není jen soukromí – není opozicí k veřejnému životu. Žije v ní každý, bez ohledu na místo ve společnosti, které zaujímá. „Každodennost je především rozvržení individuálního života lidí do každého dne: opakovatelnost jejich životních úkonů je fixována v opakovatelnosti každého dne, v rozvržení času na každý den,“ napsal už před

⁸⁶ Richard van DÜLMEN: *Historická antropologie. Vývoj. Problémy. Úkoly*. Praha 2002, s. 85–86.

⁸⁷ IGGERS: *Dějepisectví ve 20. století*, s. 95.

⁸⁸ Alfred FRANKLIN: *La Vie privée d'autrefois: moeurs, modes, usages des Parisiens du XIIe au XVIIIe siècle*. Paris 1887–1902; dále např. Jérôme CARCOPINO: *Vie quotidienne à l'apogée de l'Empire romain*. Paris, 1939.

⁸⁹ © 1997 *Encyclopédia Universalis France S.A.*, elektronická verze.

⁹⁰ Fernand BRAUDEL: *Civilisation, économie et capitalisme. XVe – XVIIIe siècle. I. Les Structures du quotidien*. Paris 1967 (první vydání).

⁹¹ Everyday life consists on the little things one hardly notices in time and space... Through the details, a society stands revealed. The way people eat, dress, or lodge at the different levels of that society are never a matter of indifference. * Fernand BRAUDEL: *The Structures of Everyday Life*. New York 1979, s. 29.

⁹² Česky např. Marek NOHEJL: *Lebenswelt a každodennost v sociologii Alfreda Schutze. Pojednání o východiscích fenomenologické sociologie*. Praha 2001. Předtím v českém prostředí v podstatě jen Karel KOSÍK: *Dialektika konkrétního*. Praha 1963. Ve Francii např. Henri LEFEBVRE: *Critique de la vie quotidienne*. I.–III. Paris 1981.

⁹³ Srov. např. Peter BORSCHIED: *Geschichte des Alter*, I, 16.–18. Jahrhundert. Münster 1987.

⁹⁴ Lutz NIETHAMMER: *Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis. Die Praxis des „Oral History“*. Frankfurt am Main 1980.

⁹⁵ IGGERS: *Dějepisectví ve 20. století*, s. 96.

⁹⁶ Více srov. Josef GRULICH: *Zkoumání „maličkostí“: okolností vzniku a význam mikrohistorie*. ČČH 99, 2001, č. 3, s. 519–547.

⁹⁷ Srov. např. Georges MONGRÉDIEN: *La vie quotidienne sous Louis XVI*. Paris 1948.

⁹⁸ Srov. např. Gabriel DÉSSERT: *La vie quotidienne sur les plages normandes du Second Empire aux années folles*. Paris 1983.

polovinou šedesátých let minulého století Karel Kosík.⁹⁹ A má-li historik studovat jejich život, neobejde se bez nové epistemologie zaměřené na individuální prožitky.¹⁰⁰ Každodennost je tvořena rutinními aktivitami, jako je jídlo, pití, oblékání, spánek, hygiena, obstarávání věcí, cestování, setkávání s přáteli, péče o děti...¹⁰¹

V Německu se dějiny každodennosti prosadily navzdory četným odpůrcům, „přes nepopíratelnou vágnost pojmu ‚každodennost‘ jako nový výzkumný směr.“¹⁰² Bádání o každodennosti se dostalo nad rámec výzkumu materiální kultury, výživy, spotřebního chování, odívání, bydlení, pracovních poměrů aj. Místo struktur a „velkých“ dějin se prosazuje jiný pohled na dějiny, který pracuje s odlišnými metodami a soustřeďuje se na zkušenost a sociální praxi jednotlivce. Historikové každodennosti popisují a analyzují dějiny „zdola“ a „zevní“. Je to kultura pojímaná ve svém určitém sociálně-geografickém časovém rámci jako vzorek lidského jednání a chování i jako odpověď dané společnosti na podmínky jejího životního prostředí, která představuje její vlastní životní styl. Mnohost otázek, které si dějiny každodennosti kladou, vede k pochopení jakéhosí „přízemí“ naší civilizace: proč a jak mohou lidé žít, tak jak žijí, jaké podoby má jejich reflexe této žité reality? Proto dějiny každodennosti zkoumají vedle světa věcí a způsobu jejich využití také dějiny postojů zaujímaných k předmětům, jevům, k technologiím i „technikám těla“. Jinak je ovšem třeba souhlasit s názorem, že dějiny každodennosti nemají žádné hranice, přesto do kulturních dějin zcela určitě patří.¹⁰³

Historická demografie – vykročení k dějinám mentalit

Jedním z prvních kroků hospodářských dějin, podnícených první generací kolem *Analles*, bylo regionální bádání. Autoři regionálních monografií zasvětili brzy důležitou část svých výzkumů populačním hnutím, začali zblízka studovat vztahy mezi populacemi a výživou, mezi hladomory a epidemiemi, mezi natalitou a mortalitou.¹⁰⁴

O svém vztahu k životu, věku, nemoci, smrti lidé minulostí nechtěli mluvit, nicméně jejich na první pohled nepřístupné modely chování jsou viditelné v numerických sériích zkoumání dlouhých časových úseků, *dlouhého trvání* (pojem zavedl Fernand Braudel). Metodické východisko k jejich interpretaci dala historikům historická demografie, která zaznamenala v západní Evropě bouřlivý nástup v 60. letech 20. století. Badatelé ponoření do matrik všech typů, urbářů, *mannschaftsbuchů*, do sčítacích archů, testamentů, konkrépní branců a dalších podobných *seriových* pramenů objevili jejich široké možnosti; díky nim se odklonili od historie coby vědy analytické k historii coby vědě interpretativní. Současně byli prvními, kteří využili možností tehdy novorozených počítačů. Záplava kvantifikujících údajů odhalila změny průměrného a sňatečního věku, velikostí rodin, natality, úmrtnosti i migrací, umožnila oddělit fázi starého a nového demografického režimu. Fascinace historickou demografií měla ovšem jedno úskalí, dané zmíněným *boomem* prvních počítačů. Pojetí dějin mentalit Pierra Chaunuho a Michela Vovella bylo založeno na přesvědčení, že rekonstrukce kolektivních postojů je možná pouze na základě hromadné analýzy údajů získaných ze *seriových pramenů*. Tak tomu rozhodně není - „čísly“ musí přispěchat na pomoc jiný typ pramene, k němu byl badatel přiveden nutností interpretace. Někteří z historických demografů neodolali a vrátili se ke klasickým *narativním pramenům*, četli je ale jinak, obohaceni zkušenostmi z práce se *seriovými prameny*. V ostatních případech se možností nabízených historickou demografií chopila historická antropologie. Za zdárně pokračujícím výzkumem stále vystávaly další a další důležité otázky nutící k psychologickým a antropologickým explikacím, jež byly předtím rezervovány lékařům, psychologům, moralistům, právníkům... Nastala invaze do oblastí dosud neznámých či velmi málo prozkoumaných. Objevily se studie o dějinách dětství, mateřství, smrti, sexualitě, kriminalitě a delikvencii, sociabilitě, věkových skupinách, lidových slavnostech, lidové zbožnosti. Do zorného pole historika vstoupila kategorie *mentalit*.

Historie mentalit¹⁰⁵ může být charakterizována jako historická antropologie idejí a má tři význačné rysy:

klade důraz na kolektivní postoje, zájem o myšlení obyčejných lidí stejně jako o myšlení formálně vzdělaných elit; zdůrazňuje nevyslovené a neměnné předpoklady vnímání, fungování „každodenního myšlení“;

vyznačuje se zájmem o strukturu přesvědčení stejně jako o jejich obsah, zájmem o kategorie, včetně metafor a symbolů, v nichž lidé myslí, stejně jako o to, co myslí.

Mentalita jako celkový způsob myšlení určité sociální skupiny je závislá na výchově, tradici, náboženských, politických, sociálních podmínkách, mohou ji pozměnit význačné události společenského i přírodního charakteru. Mentální projevy vycházejí rovněž z hierarchie hodnot dané společností či sociální skupiny, přičemž hodnotový žebříček zahrnuje jak postoje k záležitostem „vznešeným“ (čest, vlast, národ, hrdinství...), tak postoje k věcem naprosto „nevznešeným“, jako je jídlo, bydlení, hygiena, sexualita atd. Do dějin mentalit patří i problematika hierarchizace kultury, vztah mezi „nízkou“ a „vysokou“ kulturou, které jsme se dotkli v úvodu.

Historik hledá klíč ke sjednocujícím strategiím, k hodnotovým systémům, kolektivním organizacím, to znamená ke všem postojům, které vytvářejí venkovskou či městskou společnost, lidovou i elitní. Dějinám mentalit náleží úkol zaplnit konceptuální prostor mezi historií idejí a sociálními dějinami.¹⁰⁶ Dějiny mentalit mají ovšem mnohem hlubší kořeny. Prvními historiky mentalit nejsou až „otcové zakladatelé“ školy *Annales*,¹⁰⁷ za průkopníky bývají považováni historikové, Johan Huizinga, Norbert Elias, Mario Praz a další, a sociologové: zakladatel francouzské sociologické školy Emile Durkheim přišel roku 1898 s kategorií *kolektivní reprezentace* a jeho škola,

⁹⁹ Karel KOSÍK: *Dialektika konkrétního*. Praha 1966, s. 53, cit. dle Pavla VOŠAHLÍKO VÁ: *Jak se žilo za časů Františka Josefa I.* Praha 1996, s. 8.

¹⁰⁰ IGGERS: *Dějepisectví ve 20. století*, s. 96–97.

¹⁰¹ Velký sociologický slovník I. Praha 1996, s. 483.

¹⁰² DÜLMEN: *Historická antropologie*, s. 26.

¹⁰³ AIF LÜDTKE: *Alltagsgeschichte – ein Bericht von unterwegs. Historische Anthropologie. Kultur-Gesellschaft-Alltag*, II, Heft 2, 2003, s. 279.

¹⁰⁴ ARIÈS: *Histoire des mentalités*. In: Jacques Le Goff: *La Nouvelle histoire*, s. 172an.

¹⁰⁵ O pronikání uvedeného přístupu do české historiografie srov. STŘEDOVÁ: *Počátky formování konceptu dějin mentalit*.

¹⁰⁶ BURKE: *Variety kulturních dějin*, s. 176.

¹⁰⁷ ARIÈS: *Histoire des mentalités*. In: LE GOFF: *La nouvelle histoire*, s. 167.

představovaná mj. Lucienem Lévy-Bruhem, autorem práce *Myslení přírodních národů*,¹⁰⁸ začala brzy užívat termín *mentalita* při studiu *primitivních* společností.¹⁰⁹ Třebaže za dovršitele koncepce dějin mentalit je všeobecně považován Philippe Ariès se svými pracemi *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime* (první francouzské vydání z roku 1960) a *L'Homme devant la mort, I, II* (první francouzské vydání z roku 1977, česky *Dějiny smrti, I, II*, 2000), dějiny mentalit se staly ústředním badatelským tématem především pro třetí generaci historiků školy Annales, z níž jmenujme Georgese Dubyho, Roberta Mandroua, Jacquesa Le Goffa, Michella Vovella a další, kteří se soustředili na výzkum postojů a názorů jednotlivých sociálních skupin (francouzského) obyvatelstva v hospodářských a sociálních (méně politických) souvislostech. V Německu náleží k nejstarším studiím týkajícím se mentality stať Gerda Tellenbacha *Mentalität* z roku 1974, přetištěná ve sborníku *Ideologie und Herrschaft im Mittelalter*, vydaném roku 1982. Přehled různorodých názorů na problematiku mentalit podává studie Volкера Sellina z roku 1985 či sborník *Mentalitäten im Mittelalter*, věnující se rovněž metodickým problémům této koncepce. Proměny mentalit v *dlouhém trvání* sleduje sborník *Europäische Mentalitätengeschichte. Hauptthemen in Einzeldarstellungen* z roku 1993.

Slovo *mentalita* tak vstoupilo – v několika zemích ve stejném čase a nezávisle – do pojmového aparátu historických věd, stalo se nejprve historickou kategorií, posléze samostatným oborem historických věd. Dějiny mentalit se koncipovaly především pro oblast středověkého a raněnovověkého bádání, práce Adeline Daumard či Anne-Marie Furier pro devatenácté¹¹⁰ a například Christophera R. Browninga¹¹¹ pro dvacáté století jsou stále spíše výjimkou.

Obliba *mentalit* vedla anglického historika Petera Burkeho k zamyslení a varování před zneužíváním této kategorie; navíc v posledních několika letech vyšel (údajně) pojem *mentalita* z módy a byl nahrazen výrazy „reprezentace“¹¹² nebo „kolektivní představy“.¹¹³

Historická demografie každopádně zbavila dějiny mentalit zkazkovitého zabarvení literární tradicí, dala jim řádnou statistickou dokumentační bázi a umožnila širokou interpretaci tam, kde postupy sociálních dějin nestačily.

Women's History, či Gender History?

V určité závislosti na historickém výzkumu rodiny a na dějinách každodennosti se prosadilo historické bádání o ženách v širších souvislostech, než byla pozitivistická deskripce žen neustále „bojujících“ za mety určené tou či onou ideologií, již historik sdílel či byl nucen sdílet. Mohl to být boj za rovnoprávnost, národ, lepší zítky či právo disponovat vlastním tělem. Celkem nic nového po sociálních dějinách weberovské a marxistické provenience, kde ústředními kategoriemi byly pouze vláda, třída a konjunktura.

Pro začátek takto zaměřeného bádání bylo společně přesvědčení, že ženy mají své vlastní dějiny, které se nerozplývají v dějinách rodiny, že v dějinách hraje specifickou roli i pohlaví, zkrátka že muži a ženy mají „odlišné“ dějiny. Proto byly přednostně zpracovávány dějiny ženských hnutí, domácností a zapojení žen do výdělečné činnosti. Bádání o ženách a feministické dějepisectví rozvíjející se od přelomu šedesátých a sedmdesátých let se zaměřilo na prokazování různých forem diskriminace žen, přičemž postoje legitimní ve 20. století byly promítány do středověku a raného novověku. Vzájemný vztah obou pohlaví nebyl zkoumán na základě konkrétních skutečností a procesů, ale na základě společenských norem zaznamenaných v právních dokumentech.

Změna nastala teprve v souvislosti s historickoantropologickým výzkumem rodiny. Bádání o ženách upustilo od představy historicky neměnné ženské podstaty a potvrdilo přesvědčení sociologů, že feminita je kulturní konstrukt. To, že dějiny žen nelze psát z perspektivy bezmoci a podřízenosti, dokázaly práce zaměřené na pronásledování čarodějnic či dějiny těla, opírající se o širokou a různorodou heuristickou základnu. Karin Hausen, Gisela Bock, Heidi Wunder, Beatrix Bastl, Ute Frevert, Eva Labouvie poukázaly na intelektuální zaujatost a jednostrannost a připravily půdu pro rozvoj dějin rodu, *gender history*,¹¹⁴ k níž se od počátku osmdesátých let 20. století obracely badatelky inspirované angloamerickým příkladem. Pojmu „rod“, *gender*, coby historické kategorie se dostalo a dodnes dostává jistě zasloužené pozornosti a vedle četných studií zaměřených na proměny a význam konstruktů feminity¹¹⁵ se začaly objevovat i práce zaměřené na konstrukt maskulinity.¹¹⁶ Historická antropologie klade zvláštní zřetel na rozlišení podle pohlaví, snaží

¹⁰⁸ BURKE: *Variety kulturních dějin*, s. 169–170.

¹⁰⁹ Samotné slovo *mentalita* pochází z latiny, v angličtině je doloženo v roce 1691 a ve Francii se rozšířilo kolem poloviny 19. století; v Německu bylo ještě v prvních desetiletích 20. věku považováno za nové a cizí. Ve společenských vědách nemá příliš hluboké kořeny – snad je možné říct, že se užívá vcelku arbitrárně, a to v obecné mluvě. Mentalita je chápána jako soubor psychických vlastností charakteristických pro obecně určitý věk (mentalita třetího věku), případně pro obecně určité geografické (tzv. „jižanská“ mentalita) či sociální (mentalita dolních vrstev) prostředí. Navenek jí tvoří příznačné a typické reakce lidí na vnější podněty, proto se někdy užívá označení *kolektivní psychologie*. Mentalita je kategorie vztahová, proto neexistuje jediná či jednotná mentalita, ale celá škála kvalitativně a obsahově odlišných mentalit, které je třeba analyzovat v těch společenských dimenzích a podmínkách, v nichž vznikly.

¹¹⁰ Adeline DAUMARD: *La bourgeoisie parisienne de 1815 a 1848*. Paris 1963 (první vydání); Anne MARTIN-FUGIER: *La place des bonnes: la domesticité féminine à Paris en 1900*. Paris 2004; Anne MARTIN-FUGIER: *La bourgeoisie: femme au temps de Paul Bourget*. Paris 2007.

¹¹¹ Christopher R. BROWNING: *Obyčejní muži*. Praha 2002.

¹¹² Pojem je ovšem nejednoznačný, jak nedávno ukázala Milena BARTLOVÁ: *Reprezentace*. In: BOROVSÝ, HANUŠ, ŘEPA: *Kultura*, s. 63–70.

¹¹³ BURKE: *Variety kulturních dějin*, s. 172.

¹¹⁴ DÜLMEN: *Historická antropologie*, s. 75–77.

¹¹⁵ Uvedme pouze, že šestisvazková *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, New York 2001–2006, pod heslem *Gender* odkazuje celkem k 131 výskytům.

¹¹⁶ Např. Michelle K. RHOADES: *Renegotiating French Masculinity: Medicine and Venereal Disease – during the Great War*. *French Historical Studies*, 29, No 2, Spring 2006, s. 293–327.

se „uvést namáhavě rekonstruovaný „ženský svět do vztahu se světem mužů“ a považuje toto rozlišení za důležitý úkol *gender history*.¹¹⁷ Ať se přikloníme k *women's history*, či *gender history*, v obou případech je nutné (znovu) objevit ženu jako subjekt. Dějiny žen jsou rekonstruovatelné pouze v kontextu vztahů mezi pohlavími, přičemž pohlaví zde není biologickou veličinou, ale kulturním konstruktem, jehož konfigurace se mění v závislosti na produkčních a životních podmínkách.¹¹⁸

Nové čtení pramene

Obrat historiografie k *variétám* kulturních dějin se nutně projevil také ve výběru pramenů. Vedle úředních písemných (diplomatických) pramenů došla uznání svědectví kdysi opomíjená, včetně ústních vyprávění a nechtěných výpovědí různých literárních textů.

Je zřejmé, že výzkum takto pojmávané minulosti vyžaduje nejen nové metody, nová metodická východiska (hlavně důraz na interdisciplinárnu: historie zde postupuje v úzké součinnosti se sociologií, ekonomii, psychologií, antropologií, archeologií, literární vědou, estetikou, demografií, geografii...) a především nový pohled na prameny. Mluvíme o tzv. *novém čtení pramene*. Papežské buly či papežská breve, mírové smlouvy, adresy, edikty, zkrátka prameny institucionální (úřední) povahy vystavené tradiční pramenné kritice nám na první pohled mnoho o každodenním životě neřeknou. Stačí však nový pohled, hledání mezi řádky, doplnění empirického výzkumu vlastní teoretickou reflexí, „kulturní překlad“ pramene, jeho textová a sémantická analýza. Díky „novému čtení“ dávno známých záznamů inkvizice mohl Emmanuel Le Roy Ladurie vytvořit obraz svého Montailou¹¹⁹ a Carlo Ginzburg seznámit čtenáře 20. století s mlynářem Menocchiem.¹²⁰ Ba co víc, bez nové interpretace *Arestu Memorable* Jeana de Coraze by nevznikly dva poutavé filmy – Carríèrùv *Návrat Marína Guerra* a Amielùv *Sommersby*.¹²¹

„Nové čtení pramene“ je možno uplatnit na všechny typy pramenů: prameny literární, osobní povahy, obrazové. Pod pojem „pramen“ se vejde vše, co jakkoli nese stopy lidské existence: vedle výše jmenovaných také předměty denní potřeby, vybavení a zařízení bytů, dílen či kanceláří.¹²² Jak je vidět, materiál k dějinám každodennosti je vskutku nevyčerpatelný.

Přesto nelze nevidět řadu problémů. Především prameny osobní povahy (korespondence, osobní deníky, memoáry) mají až do konce 19. věku velmi úzkou sociální základnu, danou úzkou sociální základnou gramotnosti. Což platí i např. pro prameny obrazové – průlom znamenalo až rozšíření fotografie. Toto kvantitativně velmi omezené písemné svědectví, které po sobě zachovali příslušníci dolních vrstev, nám neumožňuje úplnou či bezpečnou rekonstrukci jejich každodenního života.

Co s dějinami každodennosti v Čechách?

Pro české prostředí představují dějiny každodennosti stále určitou výzvu.

Až dosud se – podobně jako v historiografii evropské – objevily v podstatě dva přístupy. První z nich, úzce spojený s etnologií,¹²³ zřetelný především v syntetických *Dějínách hmotné kultury* redigovaných Josefem Petránem, pojímá dějiny každodennosti jako dějiny jednotlivých úkonů, rituálů, činností, stereotypů (akcent na stereotypnost je zde, zcela oprávněně, konstitutivním prvkem) spojených s předměty – atributy života společnosti a jednotlivce.¹²⁴ Druhý přístup, odkazující k badatelskému přínosu R. van Dülmena, chápe dějiny každodennosti jako dějiny kultury v nejšířším slova smyslu – tedy včetně problematiky spojené s kolektivní psychologií našich více či méně vzdálených předků.

Výzkum týkající se dějin každodennosti poněkud komplikuje přetrvávající terminologická zmatenost: co vlastně studujeme, zajímají-li nás osudy lidí pocházejících ze všech společenských vrstev, způsob jejich života, možnosti jejich komunikace, jejich myšlení, trápení, jejich lásky i obavy? Odpovíme-li kladně, stále váháme, zda užít označení „dějiny kultury“, či „dějiny každodennosti“... Chápejme dějiny kultury jako zastřešující disciplínu vymezenou mantinely sémantického (symbolického) chápání kultury. Dějiny každodennosti zůstávají pak jejich komponentem.

Oprávněně. Vždyť navzdory diskusím, odsudkům i tápání poutají dějiny každodennosti pozornost. Problematický není jen jejich název, kdy se kromě označení dějiny každodennosti, dějiny všedního dne či mikrohistorie¹²⁵ setkáme s různými (občas bizarními) názvy jako *malé dějiny*, *nedějiny*, *anonymní dějiny*, *neartikulované dějiny*, navíc při pokusu o vymezení badatelského pole narazíme na

¹¹⁷ DÜLMEN: *Historická antropologie*, s. 11-13.

¹¹⁸ Tamtéž, s. 33.

¹¹⁹ Emmanuel LE ROY-LADURIE: *Montailou, occitánská vesnice v letech 1294-1324*. Praha 2005.

¹²⁰ Carlo GINZBURG: *Sýr a červí. Svět jednoho mlynáře kolem roku 1600*. Praha 2000.

¹²¹ Jean-Claude CARRIÈRE, Daniel VIGNE, Natalie-Zemon DAVISOVÁ: *Retour de Martin de Guerre*, Paris 1982; česky vyšlo s vlezle komerčním názvem *Návrat pravého Sommersbyho*. Praha 1998.

¹²² VOŠAHLÍKOVÁ: *Jak se žilo za časů Františka Josefa I.*, s. 8.

¹²³ Blizkost etnografie a kulturní historie srov. ZÍBRT: *Kulturní historie*, s. 19an.

¹²⁴ Např. VOŠAHLÍKOVÁ: *Jak se žilo za časů Františka Josefa I.*; Václav BŮŽEK, Josef HRDLIČKA, Pavel KRÁL, Roman VYBÍRAL: *Věk urozených. Šlechta v českých zemích na prahu novověku*. Praha 2002; Eduard MAUR: *Paměť hor. Šumava, Říp, Blaník, Hostýn, Radhošť*. Praha 2006; František ŠMAHEL: *Cesta Karla IV. do Francie*. Praha 2006.

¹²⁵ Historická antropologie je charakterizována zálibou v malých prostorech, sociálních skupinách a malých, transparentních jednotkách, méně se zajímá o makrohistorické výzkumy. Historická sociální věda sice také propaguje případové studie, nejde v nich ovšem o postžení specifických daného případu, ale o získání stavebních prvků, korektur a zpřesnění pro celkový dějinný kontext. Dnes už klasické „mikropráce“ Carla Ginzburga, Emmanuela Le Roy-Ladurie, Nathalie Zemon-Davis, Roberta Darntona, Rainera Becka, Hanse Medicka, Normana Schindlera neusilovaly „o zachycení detailů vcelku, nýbrž detailů celku“. Pouze na jednotlivých případech, snadno uchopitelných oblastech a transparentních událostech se mohou dešifrovat subjektivní duševní stavy, o jejichž detailní poznání se historická antropologie snaží. Srov. DÜLMEN: *Historická antropologie*, s. 44-45.

podobný problém, jaký představuje „mnohost kultur“. Lidská společnost se od starověku vyznačuje zřetelnou sociální strukturou – třebaže najdeme v každodenním životě aristokracie a venkovské chudiny některé shodné rysy, mnohem více je těch, které jsou diametrálně odlišné. Zdá se tedy, že existuje každodennost šlechty, každodennost měšťanstva (buržoazie), každodennost dolních vrstev, stejně tak můžeme mluvit o každodennosti kléru, kupců či zločinců. Ano i ne: podobně jako kultura, i každodennost představitelů sociálních vrstev má prostupné hranice.

Vítá se však neodbytná otázka: neznamená orientace na „všední den“ minulosti *eo ipso* jistou banalizací dějin, soustředění na opakovatelnou a hromadnou zkušenost, na šedivý průměr?¹²⁶ Nehrozí nebezpečí, že pod pojem „dějiny každodennosti“ zahrneme vše, co nelze zahrnout do oblastí dějin událostních, politických? Odpůrci poukazují i na tendenci atomizovat historickou vědu do monografií detailně popisujících mikrokosmos životního prostředí lidí, jejich profesí a rolí. Takové drobení je prý pak nescelitelné a ve svém důsledku vede k degradaci historie na popisnou etnografii minula, podporuje libovůli v vypovědi, relativizuje hodnoty.¹²⁷ Dějiny každodennosti (a spolu s nimi i historická antropologie) se brání: klíčovou jednotící oblastí historického výzkumu už není a nemůže být politické a státnické jednání, ani velký výzkum hospodářství a kultury v historickém procesu: právě toto se stále více relativizuje. Klíčovým bodem historické rekonstrukce už není ani moderna, k níž by směřoval veškerý vývoj, vrcholný bod už nepředstavuje demokracie nebo kapitalismus. Nelze už popisovat historické děje z nějaké ideologické pozice, je nutno jim porozumět na základě sociálního kontextu, neptat se po významu událostí a procesů pro společnost, ale pro konkrétního člověka. Ptát se, zda jednal svobodně, volil mezi více možnostmi, co při své volbě prožíval. Každé lidské jednání je rozporuplné, je třeba se soustředit právě na tyto rozpory a nesrovnalosti. Víme, že se nám nikdy nepodaří zachytit „autentický“ život: vyvolaná představa o světě zůstane vždy konstrukcí, která odpovídá realitě více méně přibližně. Výroky a postoje lidí je třeba opatrně interpretovat v sociálním kontextu – tato metoda kontextualizace světů lidské zkušenosti a osobní zkušenosti zároveň umožňuje prozkoumat rozsah individuálního a jedinečného a prověřit hranice platnosti norem. Nelze posuzovat minulé z hlediska dnešních hodnotových představ, je třeba interpretativního porozumění, vždyť každá doba a každá kultura má své vlastní představy o životě a vlastní zákony, které historik musí akceptovat.¹²⁸

Jistě, nebezpečí banalizace nelze vyloučit. Detailní bádání o některých oblastech všedního života, jako je například stravování, oděvní móda či sexualita, ho nesou v sobě, pokud je historik nebude pojímat v co nejširším kontextu, tedy jako odraz i výraz doby. Postavme však proti tomuto nebezpečí fakt alarmujícího poklesu historického vědomí, krize hodnot, která je patrná v celém postindustriálním světě. Pokud budeme lidem (a hlavně dětem a středoškolkům, kterým je – bohužel – historie často lhostejná) vyloukat neustále do hlavy peripetie politických sporů mezi staročechy a mladočechy, proměny koalicí a pohyb front první a druhé světové války, pokud budeme nadále rekonstruovat minulost z letopočtů a zdánlivě jednoznačných, *tvrdých* faktů, pokud budeme odsun (či vyhnání) sudetských Němců analyzovat ve shodě s naší momentální politickou situací, k degradaci hodnot jistě významně přispějeme. Jestliže se však zaměříme na každodenní život lidí ve středověkém městě, raněnovověkém vojenském táboře, v domě 19. věku, pak snáze přimějeme čtenáře či posluchače ke snaze pochopit všeobecnou podstatu lidství, všeobecné a vždy přítomné problémy vzájemné komunikace, naléhavou potřebu porozumění, potřebu náboženské, rasové i politické tolerance...¹²⁹

Nepopisujeme, hledíme skrytý význam slov, gest, předmětů. A přidejme vlastní *DPH*: snad nám takto zaměřený pohled na dějiny odpoví na další otázku: kdy a kde začíná zrod konzumní společnosti. Její vznik jistě souvisí se vznikem moderního trhu a moderní spotřeby, tedy s 19. stoletím. Sem spadá první vykročení, jímž se postmoderní společnost dostala na osudovou křižovatku. A je na historii, aby našla bod tohoto nebezpečného zvratu. Moderní dějiny každodennosti by to mohly dokázat.

¹²⁶ Alf LÜDTKE: *Introduction. Qu'est-ce que c'est que l'histoire du quotidien, et dui la pratique?* In: LÜDTKE (ed.): *Histoire du quotidien*, s. 14.

¹²⁷ Proti takovému pojetí kulturních dějin se ohradil už Zíbrt, srov. ZÍBRT: *Kulturní historie*, s. 43an.

¹²⁸ DÜLMEN: *Historická antropologie*, s. 83–84.

¹²⁹ Srov. nesporně úspěšný šestisvazkový projekt nakladatelství Greenwood Press Joyce E SALISBURY, Andrew KERSTEN (eds.): *The Greenwood Encyclopedia of Daily Life. A Tour through History from Ancient Times to the Present*, 1.-6. London 2004. Publikace dokázala oslovit laickou veřejnost, aniž by rezignovala na vědeckost.

Lidová kultura

Ediční řada Velké dějiny zemí Koruny české obsahuje také obří svazek nazvaný *Lidová kultura*. Použijeme z něj zejména informace o metodologii dějepisného oboru a také se budeme chtít dozvědět, co je to lid a co je to kultura. Několik sond do minulosti lidu našich zemí nám pomůže představit si lépe, jak se žilo v 19. století.

TYLLNER, Lubomír (ed.). *Lidová kultura* (Velké dějiny zemí Koruny české). Praha – Litomyšl: Paseka, 2014. 802 s. ISBN 978-80-7432-442-0.

Kniha *Lidová kultura* své téma člení takto: Hmotná kultura (zemědělství, výroba, stavitelství, doprava). Hmotná kultura každodennosti (práce, řemeslo, obchod, odívání, stravování, domácnost, hygiena). Duchovní a sociální kultura (víra a zbožnost, rodina a životní cykly, rok a výroční slavnosti, svátky a obyčeje, sociální skladba obyvatelstva, spolky, bratrstva a jiná sdružení). Slovesná, výtvarná, hudební a taneční kultura.

Samozřejmě že základní otázkou je, co je to lid a co je to kultura. V různých dobách různí autoři s těmito pojmy nakládali rozdílně. Moderní pojetí lidu předznamenal Rousseau. Mínil jím jakési idealizované původní obyvatelstvo, především venkovské, spjaté s půdou, strukturované do patriarchálních rodin a disponující bazální moudrostí a mravností, ustavovanou po tisíciletí. Tento lid byl stavěn do protikladu k městskému obyvatelstvu, jež je vnímáno jako nepůvodní, odvozené, odcizené svým venkovským kořenům, zdravému způsobu života a prastaré moudrosti, jež je zkažené falešností přetvářek a dvojaké morálky, propadající patologiím. Tento mytizovaný, romantizovaný protiklad lidu pravého a původního, tedy venkovského, přírodního, přirozeného oproti uměle konstruovanému, vzniklému v umělém prostředí města přetrvával i po celé 19. a 20. století. Přitom už v 19. století bylo vědcům jasné, že venkov už dávno neexistuje v jakési čisté podobě, že je zpětně kontaminován městem a jeho způsobem života, jeho mentalitou, vnímáním světa atd. A ani město není jen zkažené a odcizené, protože město je ostatně stejně staré jako venkov (první města vznikala souběžně s agrární revolucí a do jisté míry vzájemně na sobě nezávisle). Přesto kniha *Lidová kultura* pojednává výlučně o venkově a svou metodu chápe jako etnografii (národopis), přičemž ono *ethnos* míní jako protiklad k *démos*, jak je rozlišovali už staří Řekové. Ethnos je pospolitost rodová, přirozená (přírodní), kdežto démos je entita politická, sdružení občanů svobodnou volbou. Ve skutečnosti se nedají striktně rozdělit. Vždy v nás je obojí, vždy jsme součástí obojího, a obojí se v nás a kolem nás sváří. A tento svár je náplní politiky a předmětem zájmu politikologie.

Johann Gottfried Herder chápe kulturu jako protiklad k civilizaci, Sigmund Freud jako protipól animality. Celá kulturní a sociální antropologie staví na opozici *natura* versus *cultura* a kulturou myslí vše, co se získává učením (tradováním), zatímco příroda se rozmnožuje rozením (vrozeným, zděděným). Úžeji se kultura zpravidla definuje jako systém sdílených hodnot, norem, zkušeností a dovedností potřebných pro život ve společnosti, který je schopen se nejen dál udržet a reprodukovat, ale také stále se rozvíjet a růst. Jinak řečeno kultura je systém znaků, symbolů a významů. Prakticky ji ztotožňujeme především s uměním, literaturou a výtvarným uměním, hudbou, divadlem, filmem apod., ale také s náboženstvím a duchovním životem.

Co je to národ? Na tuto otázku budeme hledat uspokojivou odpověď složitě a dlouho, vlastně v celé této rozsáhlé stati. V jistých dobách a kruzích se lid a národ ztotožňoval (viz např. výrazy jako národní píseň apod.). Jindy se národ zaměňoval s pojmem občanská

společnost (viz např. národní stát, národní výbor apod.). A opět jindy znamenal etnicitu, rod (viz např. národnost).

Zejména pojmy lid a národ byly vždy zatíženy ideologicky a odrážely v sobě filosofické koncepce a vědecké teorie, aniž by to ale běžní uživatelé těchto pojmů věděli a refletovali. Rovněž to byly pojmy silně zpolitizované – a jsou dosud. Dnes se snažíme těmto zkreslením a nedorozuměním vyhnout užíváním zdánlivě neutrálních výrazů jako obyvatelstvo, pospolitost, skupina, komunita, sociální entita apod.

Někteří historikové a sociální a kulturní antropologové rozlišují a stavějí do opozic nebo hierarchií lid a národ na jedné straně a kulturu na straně druhé. Mají na mysli vysokou kulturu, sofistickovaně vyšlechtěnou, vybranou, aristokratickou (*aristón* je řecky vybraný), zjemnělou, jež má svůj autonomní vývoj. Takzvaná lidová národní kultura je podle nich pokleslou verzí vznešené kultury, její úpadkovou formou.

Toto všechno musíme mít na paměti, když slyšíme výrazy jako národní obrození, národní buditel... Většinou si pod tím umíme představit poměrně přesně ony míněné skutečnosti. Ale budme opatrní – výrazy samy jsou vágní a za jistých okolností zavádějící. Jedním z výrazných momentů národoveckého politického hnutí byla například Národopisná výstava československá v Praze v roce 1895. Chtěla ukázat slovanské národy jako hrdou součást Rakouska-Uherska. Ale prezentovala je takřka výhradně prostřednictvím „lidové kultury“, tedy toho, čemu dnes etnologicky říkáme folklór, nikoli například hospodářskými úspěchy nebo technickým umem. Podobné výstavy konaly tehdy na našem území i německé spolky, například v roce 1897 v Liberci, přičemž tato byla koncipována docela jinak. (Na ošidnost pojmu národ narážíme například v americké angličtině – tam slovo *nation* zpravidla označuje federální rozměr, nikoli národnost nebo příslušnost ke konkrétnímu státu.)

Kniha *Lidová kultura* je metodologicky etnografií folklórních tradic zemí Koruny české. Kulturu si pro sebe definuje právě jako to, co se předává tradicí a co je tedy buď v opozici vůči moderně, nebo za ní zaostává (protiklad tradice versus moderna). Lidová kultura v tomto pojetí je zpravidla lokálně identifikovatelná, je tím, co vzdoruje globalizaci, kulturní a civilizační unifikaci a homogenizující nivelizaci. I když se autoři metodicky snaží vyhýbat klasickým národopisným konceptům a neužívají pojmy jako Čech, Moravan, Slezan, nedaří se jim to zcela a nepokrytě píše dějiny „českého etnika“ s jeho regionálními varietami. O německém etniku se primárně nezmiňují, a pokud ano, pasáže působí dojem dodatečně dopracovaných částí textu. Rovněž nápadně působí výlučné zaměření na venkov. Je to dáno dědictvím klasického národopisu. Protože z definice pojmů lid, národ, kultura by mohla stejně tak plynout, že i městské obyvatelstvo je svérázný lid se svéráznou kulturou, že má své, byť nové, tradice, jež jsou rovněž autonomním znakovým systémem. Přinejmenším by to mohlo platit o některých městských komunitách a vrstvách, jako jsou například dělníci, příměstští kovozemědělci řemeslníci, marginalizované skupiny apod. O těch kniha mlčí, i když někteří autoři si této proluky jsou vědomi.

Informace z této knihy nám umožní pohlížet na dějiny 19. století jaksi zdola. Klasické dějepisné učebnice volí perspektivu shora – popisují velké události, osudy šlechty a mocných, politické a vojenské střety, vývoj vysoké kultury, díla vlivných myslitelů, vědců, umělců. Prostého lidu a obyčejného života prostých lidí si primárně nevšímají. Jiné dějepisnické přístupy naopak píše historii třeba právě z perspektivy každodennosti nebo optikou mikrohistorických střípků z osudů konkrétního jednotlivce a jeho rodiny. Ale nezohledňují přitom při tom principiálně, jde-li o městskou či venkovskou společnost, to nebo jiné etnikum, konkrétní kulturní prostředí. Zde máme tedy jakýsi kontrapunkt k celé symfonii hlasů a melodických linek komplexních dějin 19. století. Pohled z Čech, z prostého

venkova, zejména takového, jaký byl v 19. století. Bude vyvažovat jiné jednostrannosti, dotvářet plastičnost a pestrost zobrazovaného celku.

Zajímavé je to, že tzv. lidová kultura se odehrává takřka svébytně, bez zřejmého doteku s kulturou vysokou, s velkými politickými událostmi, odehrávajícími se ve stejné době i lokalitě – zkrátka má své zákonitosti a časy průběhu. Na velké dění reaguje málo nebo se značným zpožděním. Nadto je výrazně proměnlivá regionálně. Venkovská obydlí v řadě regionů Evropy až hluboko do 20. století byla bez elektřiny, vodovodu, kanalizace, dokonce dřevěná, částečně zapuštěná do země, s jednou tzv. dýmnou jizbou, tedy otevřeným ohništěm bez komína nebo jedním ohništěm krbového typu. Zatímco v jiných regionech byla už ve 13. století venkovská obydlí s dělenými prostory se samostatným vytápěním a s odlišným určením místností, tedy obyvatelná v podstatě jako měšťanské domy v 19. století. V některých místech měli už ve 13. století rozvody vody dřevěným potrubím do ulic, málem i do domů – podobně jako ve starém Římě, zatímco v jiných vodovody a kanalizaci zaváděli až v půli 20. století.

Mnoho už bylo napsáno o tom, jak změnil světa život např. vynález pluhu, chomoutu či jezdeckého třmenu. Zdánlivé technologické maličkosti mají dalekosáhlé důsledky. Vynález papíru, knihtisku, kompasu či střelného prachu byl vpravdě revoluční a zapůsobil poměrně rychle. Zato osvícenské zavádění správních reforem – kartografického zakreslení území, pořízení soupisů obyvatel se standardizovaným jménem a příjmením, evidence nemovitostí, pojmenování ulic a číslování domů apod. – trvalo dlouho a jeho pozitivní dopady se projevovaly pomalu.

Druhá polovina 18. století a celé 19. století jsou charakteristické prudkým rozmachem industrializace a urbanizace, což jsou základní znaky evropské moderny (moderní doby). V této době se města a jejich kultura a způsob života začínají výrazně lišit od venkova. Na venkově doznívá a zaniká tradiční způsob života i původní „lidová kultura“ mající své kořeny leckdy až ve středověku. (V tomto smyslu dnes v historiografii, sociologii a jiných vědách užíváme pojmy „tradiční“ versus „moderní“ nebo „moderní“ versus „premoderní“ jako přesně míněné a ostře rozlišující charakteristiky.) Současně se ale na venkově ustavuje nová „lidová kultura“, jež je výsledkem petrifikace dosavadního stavu, výpůjček z vyšší kultury aristokratické a měšťanské, a také nových zemědělských a řemeslných technologií a nových osvícenských byrokratických nařízení. To, co se takto ustavilo, je pak nadlouho považováno za „tradiční“, kanonizovanou, lidovou, tedy venkovskou, „původní“ kulturu, jež se záhy stane předmětem výzkumu a péče jako „folklor“. Jde například o takové jevy, jako je konzumace brambor, užívání manufakturně a průmyslově zhotovených látek a oděvů, ustálení typů „lidové“ architektury (např. selské baroko), působení měšťsky školených a certifikovaných řemeslnických mistrů apod. Máme zažitý stereotyp, že tento folklor je „tradiční“, ale on je ve skutečnosti velmi mladý, a velmi „umělý“, nikoli „přirozený“. O tyto projevy lidové kultury a jejich domnělou původnost (originalitu, jedinečnost) se opírají národovecká hnutí i politické ideologie (např. agrárníci). Na ní stavějí nové obory historiografie, jako je např. národopis, muzejnictví a archivářství. K této „lidové kultuře“ lnou městští romantici (později „ekologové“ a nostalgici). Pojem „lid“ specificky zneužívali komunisté, zejména poté, co se u nás v roce 1948 chopili moci. Lidem, lidovostí, „lidovou demokracií“ se oháněli, když hubili vše intelektuální a kultivované. Proto se dnes raději než „lidová kultura“ užívá spíše odborný pojem „vesnická“ nebo „vernakulární“. (41)

Nad celou knihou a koncepcí moderního národopisu, etnologie či folkloristiky si můžeme položit ještě jednu otázku: Co je to tedy dnešní „populární kultura“? Tedy to, co produkuje a co konzumuje dnešní „prostý lid“, „široké vrstvy“, „masy“, to lid utvářený a strukturovaný docela jinak než prostě jen městem či venkovem, případně jejich napětím,

formovaný mnohem spíše médii, masovými médii, jež shodně procházejí jak městem, tak venkovem. Je „popkultura“ podobným jevem jako „lidová kultura“? A zaslouhuje, aby se jí jako seriózním předmětem zabývala seriózní věda? Která věda? Neměla by na to vzniknout speciální disciplína, *pop culture studies*? Na tyto metodologické otázky naštěstí nemusíme hledat odpověď, protože se při studiu filosofie 19. století bez ní obejdeme. Nicméně jsou to otázky vážné.

Kulturní krajina

Je výsledkem drobné a spontánní práce tisíců nezávislých lidí v ní žijících? Anebo může být také – někdy – plodem cílených racionálních zásahů shora? To je krásný modelový příklad odlišných metod zkoumání a interpretace jevů a událostí. Interdisciplinárnímu zkoumání krajiny se věnujeme až od druhé půle 20. století. Ale krajinářské zásahy činili občas už i vladaři starověkých říší, včetně Řecka a Říma.

Dnes umíme číst krajiny jako palimpsest s různými vrstvami a odlišnými sémantickými obsahy. Víme, že např. naši krajinu výrazně poznamenalo baroko, jednak komplexně cílenými úpravami (např. Liechtensteinové ve valticko-lednickém areálu nebo hrabě Špork v Kuksu), ale i bezděčnými dílčími zásahy danými úmyslem podpořit lidovou k vizualitě a přírodě obrácenou zbožnost (poutní areály, kříže, kapličky, boží muka v polích...). To vše se dělo už od 16.–17. století, ale pokračovalo v různých obměnách až do 19. století.

Naše krajina byla radikálně změněna mechanizovaným a později kolektivizovaným zemědělstvím v polovině 20. století, takže její historické podoby se dnes rekonstruují obtížně. Ale s využitím leteckého a satelitního snímkování, archeologických průzkumů, znalosti druhové skladby a genetiky rostlin či pylových zrn dokážeme kupodivu hodně. Důležitou informaci o dějinách nám poskytnou staré mapy. Dokonce dokážeme odhalit trasy starých cest, hranic, mezí a předělů – podle rozmístění stromů a drobných sakrálních památek. V 19. stoletím, v době masivního vznikání a zanikání států a státek, národoveckých hnutí a postupného sjednocování velkých „národních“ států, hrály hranice a komunikace důležitou politickou a „ideologickou“ roli. (Stačí si připomenout návrhy zakreslování obrysů budoucího nového československého státu, jež Masaryk se Štefáníkem připravovali v zahraničí v roce 1918, – a dlouho trvající spory o průběh hranice v některých lokalitách, např. na Těšínsku.)

Způsob zastavení krajiny obytnými a hospodářskými budovami vypovídá o rozdílné mentalitě obyvatel jednotlivých regionů, často spolu těsně sousedících (např. Morava, Slezsko, Valašsko, Slovácko...). Ze struktury osídlení i architektury staveb lze usuzovat na „mentalitu“ i „komunikaci“ (tedy schopnost tvořit komunity) místních lidí, na jejich životní preference a strategie. Podle dobové „módních“ tvarů kostelních věží můžeme spolehlivě identifikovat jak konfesi, tak „povahu“ místních. Ledacos napoví i onomastika – výzkum pomístních jmen.

Nemusíme se tedy omezovat jen na kupříkladu agrární či architektonická hlediska. V interdisciplinárním přístupu se můžeme odvážit i takových interpretací, které nám z krajiny a staveb vyčtou cosi podstatného o duchu a myšlení. Například pro naši krajinu je příznačné nové cílené zalesňování krajiny hospodářskými dřevinami po tereziánských reformách v 18. století. Krajina byla totiž už v prehistorických dobách výrazně proměňována stálým pobytem lidí, od 13. století už byla až do výše 500 m n. m. natolik hustě osídlena, že v ní nezbylo žádné místo, jež by bylo původní divočinou. Kulturní krajina určitého typu, výrazně odlesněná, dominantně zemědělsky užívaná, převládala až do počátku 20. století. Pak ji ale začal výrazně měnit masivní nárůst průmyslu a rozvoje měst, automobilové dopravy, mechanizovaného zemědělství a monokulturních smrkových lesů. Na sklonku 20. století byla krajina výrazně jiná než před necelými sto lety – hustě zalesněná a pokrytá

porosty náletových dřevin, novou industriální a urbánní „divočinou“. Nikdo už v krajině nepase zvířectvo, neseká kosou a srpem, netopí balastním a odpadním dřevem. Lidé z počátku 20. století by dnes svůj kraj nepoznali. A my na starých fotografiích vnímáme svůj kraj jako nějaké ještě mladé, neopeřené holátko... rustikální idylu.

Po třicetileté válce se mnohé regiony v Evropě takřka vylihnily a už nikdy poté se do původního stavu nevrátily. Náboženské války změnilly tvářnost krajiny – přišli jiní lidé, jiné zvyky, nový stavební řád. U nás například barokní rekatolizace výrazně proměnila krajinu jak v makro, tak v mikro měřítku. To se týkalo i mnoha regionů v Německu, Francii i Anglii či dnešní Belgii. Vzhled krajiny tak v 19. století byl někdy výrazně jiný než před 200 lety. Cestujeme-li dnes po Evropě, jasně rozlišíme typy konfesí i zbožnosti podle způsobu strukturace osídlení, tvaru cest, vzhledu budov i celkového krajinného rázu. I u nás zřetelně vidíme rozdíl mezi slezským stavebním řádem (roztroušená obydlí v krajině) a ji-homoravskými vesnicemi (k sobě natěsnané domky kolem návsi nebo silnice), rozlišíme místa, odkud byli po 2. světové válce vyhnáni Němci a která se dodnes nepodařilo rekultivovat.

V průběhu 19. století byl ještě do jeho první poloviny patrný růst venkova, přibývalo obyvatel, stavěly se nové domy, zaplňovaly prázdné parcely, osídlení se zahušťovalo, vysoušely se rybníky a měnily na ornou půdu. Ale pak se situace náhle obrátila a nastal úprk do měst a vyliňování venkova, což trvá dodnes.

Dekódování vrstev palimpsestu krajiny má pro naši dnešní historiografii stejnou výpovědní hodnotu jako čtení písemných pramenů.

Idealizace lidové kultury

Lidová kultura a česká folklórní tradice se staly v 19. století jednak předmětem romantického obdivu, a jednak adorovaným ideálem národoveckého hnutí, na nějž zapůsobila Herderova teorie „energetického náboje“ národů. Čeština, český živel, samo češství povstává takřka v poslední chvíli před svým blížícím se zánikem na přelomu 18. a 19. století a zažívá své znovuzrození. Po celé 19. století se v našem prostředí vedou urputné boje mezi rodícími se nacionalismy – českým a německým. Dá se říct, že český živel se jak demograficky, tak kulturně a politicky prosadil a utvrdil především sám sebe o legitimitě své vlastní existence. Národního vyrovnání se bohužel v roce 1867 dostalo jen Rakušanům s Maďary, vzniklo Rakousko-Uhersko, Čechy žádná pomlčka neoddělila. Ale těšili se alespoň z jistých symbolických vítězství, jako bylo např. rozdělení Karlo-Ferdinandovy univerzity na českou a německou (1882), triumf Všeobecné zemské jubilejní výstavy (1891) a Národopisné výstavy československé (1895). Hořkosladké bylo ovšem poznání z Masarykovy demytizace Rukopisů. Typické pro národní probouzení bylo idealizování „české chaloupky“, hledání typizovaných, (městem) nezkažených lidových tradic na venkově, v jeho selském stavu. Např. polské národní sebeuvědomění se opíralo spíše o drobnou zemědělskou šlechtu, stejně jako maďarské. Tento typ zemanstva jsme u nás neměli. Ruský nacionalismus se zase opíral o mužika a církev. Tyto idealizace lidu a lidové kultury byly umělými schémata vytvořenými vzdělanci, historiky, kurátory muzeí, umělci, učiteli a novináři – za vydatného přispění politiků. Takzvaný folklór je tedy do značné míry projekcí ideálních a taky ideologizovaných představ 19. století do minulosti. Tradice ovšem ve skutečnosti fungovala jinak. Kdybychom rekonstruovali obydlí, oděvy, způsob života i vzhled krajiny z doby před polovinou 18. století, většinou by to nebyl ten obrázek, jaký jsme si později na základě učebnicových idealizací vytvořili. Tereziánské a josefínské reformy v 18. století a zejména pak modernizace (industrializace a urbanizace) v počátcích 19. století výrazně proměňují takřka vše – krajinu, zemědělství, stavitelství, odívání, ale i zvyky, obřady, představy i povahy. Významné byly například obrovské majetkové

přesuny po zrušených klášterních statcích a velkopanských dvorech – a ty měly značný dopad na venkovský způsob života.

Bydlení a mobilita

Od 30. let 19. století přicházejí i na venkov sporáky, které nahrazují původní krbová ohniště. Kuchyňská pec s plotnou na vaření už existovala dávno. V té době se taky už v hlavní světnici nahrazuje udusaná hlína cihlovou nebo dřevěnou podlahou. Světnice se začaly bílit, měly totiž samostatný komín. Stejně byl ale strop i stěny začouzený od loučí a svíček. Zlepšující se ekonomické podmínky vedou k tomu, že se specializují místnosti v domě (ale i to je pořád ještě hodně odlišné region od regionu), přibývá nábytku a zařízení, zdobnosti. Světnice venkovského domu bývala ale stále hlavní místností, kde se odehrávala většina pracovních činností a kde se obyvatelé nejvíce shromažďovali. i po práci se zde scházela celá společnost, nejen rodina, ale i sousedé, známí, příbuzní. Teprve v této době se prosazují budkovité záchody poblíž hnojiště na dvorku. Hygiena byla viděno dnešními očima na velmi nízké úrovni, obtížný hmyz a epidemie byly běžnou součástí života. Ale nařízení týkající se hřbitovů, se dařilo prosadit poměrně rychle – přesouvají se z centra obcí (zpravidla kolem kostela) na jejich okraj.

Ještě na začátku 19. století se v domácnostech používaly louče z třísek borového dřeva a lojové svíčky, které ale hodně čadily. Voskové svíčky byly velmi drahé, a tedy se s nimi šetřilo. Rovněž olejové lampičky víc čadily, než svítily. Kolem roku 1860 přišly petrolejové lampy. Osvětlení cest a veřejných prostranství lampami se zřizovalo jen vzácně a na omezenou dobu – bylo drahé a málo účinné. Venku lidé prostě museli chodit s lucernou. Souběžně s petrolejem se ale začalo prosazovat i plynové osvětlení. To se naopak uplatnilo v některých městech západní Evropy dříve při osvětlování ulic, do domácností přicházelo se zpožděním.

Vpád umělého osvětlení do životů lidí znamenal zásadní revoluci způsobu života, a to už před nástupem elektrických žárovek koncem 19. století. Zeela se změnil životní rytmus i sama strategie života. Dalo se déle číst i pracovat, lépe se bavit, žít společněji.

Omezování moci cechů probíhalo postupně už od 16. století. Byly nahrazovány živnostenskými pravidly, výrazně pak za tereziánsko-josefinských reforem. Definitivně byly zrušeny roku 1859. Jejich symbolické a etické principy však působily dál. Prudce se tím usnadnila možnost svobodného podnikání, zejména poté, co se od roku 1848 mohli lidé volně stěhovat a nabývat majetku. Do drobných výrob a poskytování služeb se tak mohli pustit i ti, kteří k tomu nebyli disponováni tradičními privilegii, ale například i obce, případně ekonomické subjekty kolektivního typu. Řemesla se díky tomu mohla z měst rozšířit i na venkov, kde drobná výroba představovala významný doplňkový způsob obživy.

Tereziánsko-josefinská opatření vedou k tomu, že v celém mocnářství vznikají unifikované stavby, jako požární zvonice, hasební rybníčky, poštovní a později telegrafní stanice, četnické služebny, ale i chudobince a pastoušky, a ovšem školy, kasárna, špitály, starobince. Tereziánské reformy zavedly také budování nového typu císařských silnic, určených nejen k snadnějšímu přesunu vojsk, ale především k efektivnější přepravě zboží (zatím ještě ne příliš často osob). Vznikly normy na šířku a typ podloží (štetování, případně dláždění) a dalších výbav (patníky, milníky, příkopy, mosty, směrovky, stromořadí atd.). To významně pomohlo obchodu a celé ekonomice. Díky lepším cestám se rychleji šířily další technologické inovace a civilizační vymoženosti. Vzniká sociální mobilita, před zrušením nevolnictví ovšem ještě ne příliš čilá. Tereziánský školský řád z roku 1774 se na

venkově prosazoval pomalu, školní budovy se speciálními stavebními úpravami se začaly systematicky stavět až v polovině 19. století.

Mezi jednotlivými místy panoval ale třeba už v 18. století docela čilý ruch, a to i na poměrně velké vzdálenosti. Formani byli dálkoví dopravci s propracovaným systémem přeprahacích stanic, nocleháren a hospod. Pravidelně fungovali různí poslové, vojenští kurýři, dokonce regulérní pošta, ta v rakouském mocnářství oficiálně už od roku 1526. Hojně cestovali úředníci. Zejména pošta měla propracovanou logistiku – systém stanic k přepřahání koní, zájezdních hostinců, řemeslnického servisu (kováři, koláři), včetně přesného jízdního řádu. Poštovní vozy od počátku příležitostně přepravovaly i osoby a zavazadla. Od roku 1720 tento zprvu soukromý podnik převzal do svých rukou stát.

Železniční doprava, jeden z výrazných a nápadně viditelných hybných momentů modernizace, k nám do střední Evropy přišla jen s nepatrným zpožděním za Anglií, kde se s ní začalo experimentovat už ve 20. letech 19. století. Zpočátku se ještě budovaly koněspřežné železnice, které se např. v městské dopravě užívaly ještě dlouho. Koněspřežka z Českých Budějovic do Lince byla uvedena do provozu v roce 1832. Od roku 1836 se i naší krajinou rychle na všechny strany šíří železniční tratě – rovněž s unifikovanými stavbami nádraží a četných rozmanitých nádražních budov. Proměnily nejen krajinu, ale doslova celý svět i způsob života. Vnesly civilizaci do zaostalých končin, městský způsob života i na venkov.

Manufaktura a továrna (s. 200nn)

Její předstupněm byly hutě – důlní, hutní, kamenické a sklářské provozy s vysokou dělbou práce, složitými nástroji a technologiemi. Typické byly třeba hamry dodávající kovářské výrobky a drobné železářské zboží pro zemědělce a řemeslníky.

Manufaktura je velká dílna s více zaměstnanci, s poměrně malou dělbou práce (specializací) a tradičním malovýrobním postupem (jednoduchá technologie). Může mít vlastně i rozptýlenou podobu, kdy se kombinuje s domácí výrobou. Tak fungovaly např. textilní dílny už ve 14. století v severoitalských městech, ale i keramické a sklářské provozy po různu v Evropě. Manufaktury se ale postupně zvětšují, výroba se technologicky zdokonaluje, zvyšuje se specializace jednotlivých postupů, sofistikovanější je i organizace práce, ale i odbyt výrobků (doprava, distribuce, prodej). (Například olomoucké tvarůžky se na Hané vyráběly pro velký úspěch už od roku 1792 manufakturně a vyvážely se i do dalekých krajů.) V 18. století jsou manufaktury častým prvkem ekonomicky profitujícího podnikání prvních kapitalistů z řad aristokracie, ale i rodící se buržoazie. Postupně se přesouvají do měst nebo jejich blízkosti. Při výrobě už se nehledí jen na uspokojení potřeby, ale spekuluje se na zisk, vyrábí se „na sklad“ a pak se pro zboží hledá vhodný „odbyt“ – rodí se to, čemu dnes říkáme marketing a reklama. Už před nástupem parního stroje tedy bylo vše připraveno: organizace (management), ekonomika, logistika, řízení kvality i produktivity práce.

O továrnách mluvíme až se zavedením parního stroje. Některé manufaktury ale měly pohon na vodní kolo už mnohem dříve. Továrny byly ale už technologicky mnohem vyspělejší, aplikovaly se v nich nové vědecké poznatky, dělba práce vedla ke značným specializacím. Velký důraz se v nich klade na ekonomickou efektivitu a produktivitu práce.

Nástup průmyslového věku šel ruku v ruce s hlubokými a dalekosáhlými proměnami společenských struktur, kultury, ale také mentalit. Dostupnost levného sériově vyráběného zboží vedla ke vzniku konzumního způsobu života. Rozmach měst, do nichž se přesouvá venkovské obyvatelstvo, jednak proměnil samotný venkov, ale současně dal vzniknout zcela novým sociálním skupinám a pořádkům ve městech, novým městským kulturním formám a také novému životnímu pocitu a odpovídající mentalitě a životním strategiím.

Zrušení poddanství, roboty a nevolnictví a jiných feudálních povinností se v Rakousku v plnosti prosadilo až v roce 1848. Zasloužil se o to poslanec Hans Kudlich ze slezského Úvalna, který podal příslušný návrh vídeňskému parlamentu. Zákon byl přijat a schválen císařem a Hans Kudlich byl pak oslavován jako osvoboditel selského lidu. Pravda je, že feudální povinnosti byly už tehdy dávno přežitkem a všem bylo zřejmé, že brání pokroku průmyslové revoluce. Jejich zrušení uvolnilo větší sociální mobilitu a nastartovalo skutečný trh práce.

Po roce 1848 v Rakousku už se mohli i Židé stěhovat a kupovat si majetky. Nastaly masivní migrace z chudých oblastí, zejména z Haliče, do průmyslových center a měst mocnářství. Židé začínali jako obchodníci, provozovatelé hokynářství a kořalen, ale zanedlouho už kupovali dílny a továrny a stavěli si honosné činžovní domy. Z některých se stali během několika málo let bohatí bankéři a průmyslníci.

Město a venkov

Mezi městem a venkovem začne probíhat nová spolupráce a vzájemná výměna, venkov se přizpůsobuje městskému životnímu stylu, ale současně přebírá část nových forem výroby a služeb, bez nichž by města ani továrny nemohly fungovat. Není to jednoduše tak, že venkov se věnuje zemědělství a zajišťování potravin, zatímco město produkuje továrních výrobků. Vzájemná výměna a spolupráce je mnohotvárná a mnohvrstevná. Proměna společnosti byla komplexní a radikální. Ne nadarmo se říká, že člověk roku 1800 by si ještě rozuměl se středověkem, člověk roku 1900 už ne, s tím bychom si ale v zásadě rozuměli my.

Pravda ale je, že venkovští muži byli v čilejším styku s městem, což se například projevilo v tom, že se odíváním rychleji a snáze přizpůsobovali městským módám, zatímco venkovské ženy se vyznačovaly konzervativním lpěním na starých zvycích. Stejně byly i rozdíly mezi mladými a starými. Na druhé straně si ale městské kulturní vrstvy pod vlivem romantismu idealizují selský stav a zejména v národoveckém hnutí se, ale s jistým identifikují s tzv. lidovou kulturou přežívající ještě na venkově. Kultura a mentalita středoevropského *biedermeieru* je sice městská, ale s jistým nostalgickým sentimentem do sebe pojímá i stylizované rurální prvky.

Národní hnutí, v našem prostředí české a německé, v druhé půli 19. století přichází s formulací tzv. lidového kroje, který je ve skutečnosti umělou konstrukcí, protože oděvy už se v té době i na venkově skládaly takřka výlučně z výrobků továrenských, koupených v městském obchodě; nadto se oděvní zvyky venkovanů zásadně lišily podle regionů, takže dosáhnout jisté typizace bylo vlastně nemožné. Přesto se z ideových a politických důvodů představy o folklórních typech ustálily a kodifikovaly v nově vzniklých národopisných oborech a muzeích.

Lidová strava

Velmi rozšířené jsou iluzorní představy o tzv. typické stravě – venkovské, lidové, české, německé, regionální. Historii máme dobře zpracovanou v knihách Magdaleny Beranové. Hrozí zde nebezpečí značného zjednodušování a umělého konstruování ideovým předpořozuměním.

Ve střední Evropě se už ve středověku rozšířila chlebová pec se samostatným odvodem kouře, komínem, zprvu často dřevěným, a samostatným topeništěm pro vaření. Těleso pece z kuchyně prostupovalo do světnice, kde plnilo funkci kamen. Tato kombinace pece a sporáku spojující tři funkce (pečení chleba, zpravidla jednou za týden, denní vaření a příležitostné přitápění) byla tak účinná, že vydržela celá staletí, někde až do 20. století. Je zajímavé, že v jiných zemích byla neznámá, například v západní Evropě se udržoval

klasický krb, sice s komínem, ale bez plotny k vaření, vařilo se na trojnožkách uvnitř ohniště pod komínem. Ve východní Evropě se zase striktně oddělovala chlebová pec od prostoru k vaření. Přejít k vaření na uzavřeném ohni se nazývá sporáková revoluce. Ve střední Evropě probíhá od poslední třetiny 18. století, a to kupodivu ve směru od města na venkov. Pláty plotny změnily nejen používané nádoby a nářadí, ale i způsob vaření a skladbu potravin. Maso bylo najednou možno i dusit a smažit. Sporák nejen usnadňoval vaření, ale skutečně také spořil energii (Spar-herd znamená v němčině úsporná pec, do češtiny slovo přešlo jako šporherd, pak šporhelt), šetřil práci žen, ale zejména snižoval nebezpečí požárů. Tereziánské reformy mimo jiné nařizovaly, aby komíny byly zděné. Je zajímavé, že např. v Anglii tato sporáková revoluce proběhla až o sto let později.

Brambory zásadně změnily život širokých vrstev obyvatel, stejně jako mouka z technologicky vyspělejších mlýnů, která umožnila pravidelné pečení chleba namísto dřívějšího vaření obilných kaší. Podobně významný vliv měl i průmyslově vyráběný cukr, který podstatně změnil stravu i způsob života všech vrstev. Bílý cukr je v podstatě silně návyková látka a jeho dostupnost se stala důležitým nástrojem hospodářské politiky států (ne nadarmo se mluví o politice cukru a biče). Pěstování cukrové řepy a výroba řepného cukru se stala významným zemědělským a průmyslovým odvětvím v českých zemích, dokonce s výraznými technologickými inovacemi a rozvojem potravinářské chemie. Naproti tomu káva zůstala u nás dlouho luxusem. Ve středoevropském prostoru se zejména v chudších vrstvách prosadily různé náhražky kávy, které se ale zato hojně konzumovaly.

Proměny ve stravování probíhaly souběžně s technologickými proměnami domácích topenišť. Zajímavé je, že některé novinky se místně prosazovaly jen pomalu a ztuhla, například proti bramborám měl prostý lid často odpor, kávu zase kritizovali moralizátoři. Změny ve stravování a přípravě potravin přinesly napoleonské války. Jednak tím, že přinesly po celé Evropě velké utrpení obyvatelstva ve městech i na venkově, někdy opravdový hlad. Ale také tím, že se zvědečtilo zásobování a stravování armád. Technické vynálezy a inovace z armád, jako bylo například zavádění plechových konzerv, postupně přecházely do běžného užití a zdomácněly.

Ve stravě byly patrné velké rozdíly mezi regiony i dějinnými etapami. Někde představovalo výrazný podíl maso, jinde obiloviny, se zdokonaleným ustájením dobytka se přecházelo na mléčnou stravu, která ale zase jinde byla výjimečná. Tyto preference se i v jednom regionu pomalu měnily a střídaly.

Venkovské hospodyně dovedly uvařit jen zhruba 5–6 jídel. (s. 247) Inovace do tohoto stereotypu vnášely například farské kuchařky a služky vracející se ze služby v panských nebo městských domácnostech. Lépe na tom byly hospodyně (s služky) ve velkých gruntech nebo mlýnech, kovárnách apod., kde se vařilo pro hodně lidí. Pestřejší strava se na venkově připravovala jen o svátcích a oslavách, jichž ale bylo v průběhu roku poměrně hodně. Vaření proto ženy, které si to mohly dovolit, rády svěřovaly služkám. Jámile byly ale k dispozici modernější sporáky, vaření nepředstavovalo velký problém a zvládala je hospodyně i při běžném provozu domu a domácího hospodářství. Proto Magdalena Dobromila Rettigová píše svou kuchařku ne jednoduše jako knihu receptů, ale jako komplexní osvětu hospodynek, ovšem městských, aby věděly, jak si efektivně zorganizovat práci a stihnout vše, co se od ženy žádá. Magdalena Dobromila Rettigová je nejen národní budivelkou a protofeministkou, ale také typickou představitelkou biedermeieru jako městského životního pocitu i kulturního stylu. Nízká kvalita stravy i její nutriční hodnoty nebyla vždy jen dílem chudoby, panovala i v selských rodinách. Na vině byl konzervatismus a neznalost, kulturní omezenost.

Specifika národních kuchyní jsou do značné míry umělým výtvozem daným literární tradováním zkreslených představ i spontánním vytvářením zjednodušených stereotypů.

Ale pravda je, že přispívala k formování národoveckých pocitů a ideologií a sloužila jako jeden ze symbolů kolektivních identit.

V některých regionech a sociálních skupinách se v 19. století rozmohl „kořaleční mor“. Relativně levná a dostupná pálenka z vlastních pálenic se stávala součástí každodenní „stravy“, přísunu kalorií. Samozřejmě s hojnými neblahými důsledky pro život jedinců i celých regionů či subkultur (Valašsko, ostravští havíři...). Císař Josef II. si na vizitaci Těšínska poznamenal do svého cestovního deníku, že se přesvědčil o tom, jak lid beskydských gorolů decimuje kořalka, jíž náruživě holduje. Přibližně v té době se v různých částech Evropy fixují tradiční pivní či vinné regiony a utvářejí se jejich lokální kulturní tradice.

Dějiny výtvarného umění 19. století

Náš studijní zájem je výrazně selektivní. Potřebujeme poukázat na významné souvislosti dobového filosofického myšlení a umělecké tvorby. Dejme ale nejdříve slovo obecným úvahám o smyslu návratů k historickým uměleckým dílům. Vanda Skálová, historička umění, v pozoruhodné stati *Obraz je písmem laiků aneb Porozumět řeči umění* píše:¹³⁰

Pro náš život ve světě 21. století se používají mnohá označení a metafory, z nichž se navzdory nepopíratelnosti stávají klišé, nad jejichž skutečným dopadem na naše vnímání skutečnosti už ani nepřemýšlíme – globální vesnice, svět zkracujících se vzdáleností, informačních technologií a také svět nebo doba obrazů. Obrazy nás obklopují všude, kam se podíváme, statické či pohyblivé, v podobě symbolů, znaků, schémat, v rovině instrukce, informace ale i jako zdroj pouhého požitku z dívání se. Jejich vliv na náš život i život celé společnosti stále roste. Odhlédneme-li od jejich možné kulturní nebo umělecké hodnoty, jsou obrazy průsečíkem vztahů a dějů, které utvářejí široké pole souvislostí významů v kultuře společnosti. Toto široké pole v sobě zahrnuje různé tradičně definované obrazové světy, které mají odlišný účel, autory, jazyk a výrazové prostředky a jsou zaměřeny na různé příjemce. Lze je pojímat a sledovat v celku vizuální kultury, ale i odděleně – od těch dnes nejběžnějších, jakým je svět masových médií nebo reklamy, přes svět fotografie a filmu až po oblast výtvarného umění.

Kořeny a tradice posledně jmenované oblasti jsou spjaté s historií a tradicí kultury už od samých jejich počátků. Schopnost umění vytvářet, ale také ho vnímat, prožívat a rozumět mu, je vlastní pouze člověku. Pro duchovní rozměr života člověka obdařeného smyslem pro krásu a estetickým vnímáním je umění důležitým impulsem, který se podílí na utváření osobnosti, obohacení vnitřního života jednotlivce i na pocitu ukotvení v historii i v současném světě. Umělecká díla – ač se to tak na základě zkušeností z některých muzeí a sbírek může zdát – neexistovala a neexistují jako izolované, na kulturních, historických a společenských souvislostech nezávislé výtvořiny. Naopak, jsou součástí složitějšího přediva vztahů, jehož studium nás učí poznávat širší souvislosti epoch, míst, stylů, osobností a děl samotných v celku kultury. Díky své neverbální podstatě mají schopnost přispívat k uvědomění si kulturních specifik a jejich respektování, k toleranci a sblížení, dokážou překonávat předsudky i různé druhy hranic – jazykové, psychické a dnes, s využitím pokročilých technologií, i zeměpisné. Odedávna jsou prostředkem dorozumění, jakýmsi univerzálním a nesmrtelným sdělovacím prostředkem. Je však třeba znát tento jazyk, aby k nám díla promlouvala srozumitelně a v souladu s naší zkušeností.

Cestou k poznání a porozumění je vzdělání, možnost setkávání se s díly a jejich bezprostřední zažívání. Když budeme mít možnost si od nejútlejšího mládí osvojovat schopnost dívat se na umělecká díla, učit se chápat vrstvy sdělení, která nám odhalují, a číst poselství v nich obsažená (stejně jako lze číst notový zápis, román nebo krajinu kultivovanou po staletí člověkem), pokud se je naučíme respektovat a milovat, můžeme je spravovat a chránit. Dětským počínaje si tak po celý život vytváříme vztah ke kulturně historickému dědictví. Řekneme-li slova vztah a dědictví, vytane nám na mysli zároveň i slovo péče. Dědictví je čímsi cenným, opatrovaným a předávaným z generace na generaci, zároveň je však také závazkem. Platí to jak pro dědictví hmotné, tak pro statky nehmotné podstaty.

Zájem o umělecký odkaz předešlých generací není záležitostí posledních dvou století – prochází v různých podobách historií – od pouhého zaznamenání a popisu památek (průvodcovská literatura), přes odsudek a „zatracení“ (vztah renesance k středověku) až po obdiv a snahu po dosažení stejného stupně dokonalosti (vztah renesance a neoklasicismu k antice, nazarění k renesanci). Stvrzují ho generace znalců a milovníků umění, obsáhlá literatura, existence uměleckých sbírek, obchod s uměním a starožitnostmi i „kulturní turistika“ – fenomény, které se objevují v různých podobách už od starověku. Posledně jmenované a v současnosti velice populární cestování za památkami nás také utvrzuje v několika důležitých aspektech vztahu moderní společnosti k dědictví minulosti. Cestujeme za památkami, abychom je viděli „in situ“, na místě, kam neoddelitelně patří a pro něž vznikly, s nimiž jsou spjatý celým komplexem souvislostí, z nichž nám je dovoleno poznat alespoň díl. Navštěvujeme muzea a galerie, kde obdivujeme mistrovská díla umělců, ale vnímáme rozdíl, který spočívá v možnosti vidět oltářní obraz nebo plastiku v kostele, pro nějž byl vytvořen (stejně jako slyšet slavnostní mši v chrámu nebo v koncertní síni). Hodnotíme prostředí, krajinu, atmosféru i místní specifika na základě svých zkušeností. Uvědomujeme si, že stav, v jakém umělecká díla nacházíme, signalizuje vztah a péči, kterou majitel – země, obec nebo soukromá osoba – věnuje nejen svým památkám, ale obecně své historii. A nezáleží na tom, zda jde o památku prvořadého významu, či o kapličku nebo památník u silnice – důležité jsou souvislosti, uchování ducha místa, momentu neopakovatelnosti. Na základě místních rozdílů si snad ještě intenzivněji uvědomujeme specifika vlastního prostředí, v němž žijeme, a náš vztah k němu.

Lze konstatovat, že ve většině kulturních zemí se v průběhu 19. století (spolu se zvýšeným zájmem o národní historii, konstituováním humanitních věd, zrodem dějin umění jako vědní disciplíny) ustavily skupiny odborníků a ústavy, jejichž hlavní náplní se stala inventarizace památek a systematizace péče o ně. V současnosti má většina zemí na světě vyspělé systémy institucionalizované péče o

¹³⁰ Uveřejněno zde: *Kulturně historické dědictví kolem nás*. [online] [cit 22. 8. 2018] Dostupné z: <http://elearning.historickededictvi.com/zobraz/materialy/odborne-texty/dejiny-umeni>.

Ale také ve sborníku: FOLTYN, Dušan (et al.). *Prameny paměti. sedm kapitol o kulturně historickém dědictví pro potřeby výchovné praxe*. Praha: Katedra dějin a didaktiky dějepisu Pedagogické fakulty v Praze, 2008. ISBN 80-7290-352-8, s. 89-132.

Text je rovněž v Přílohách.

kulturní statky a památky. Legislativa a instituce jsou však při sebedokonalším systému jen nástroje, jejichž prostřednictvím rozhoduje člověk. To, jaký postoj zaujme, je výsledkem jeho zájmu, znalostí a zkušeností, angažovanosti občanského přístupu a v neposlední řadě i lásky – tedy vztahu. Ten ale není něčím daným, nerodíme se s ním, je záležitostí rodinného zázemí, vzdělání, citu – je to pouto, které vzniká, roste a upevňuje se po celý život.

V závěru textu pak uvádí, jak důležité je poznání dějin umění v rámci každé školní výuky, tedy i našeho akademického studia, a jak by mělo správně fungovat:

Jak lze tedy pracovat s informacemi, které nám oblast dějin umění a památek může o movitých i nemovitých dílech, která nás obklopují, poskytnout? A lze využít nástroje, které tento obor využívá ke studiu, při výuce a ve školních projektech? Jaké souvislosti a témata tento historický materiál v místních podmínkách nabízí?

Ve spojitosti s výkladem historické periodizace a formálních znaků nás získané poznatky vedou ke schopnosti rozeznat dílo jako představitele určitého stylu, směru nebo vývojového proudu. Nekladme si však za cíl jen dílo analyzovat, datovat a vřadit do lineární posloupnosti, důležitější je, obzvlášť v místních souvislostech, stopovat odraz velkých dějin umění v tzv. malých dějinách regionu. To znamená seznamovat se prostřednictvím děl se specifiky i s typickými detaily a rysy stylu v něm přítomnými, s jejich lokálními kořeny. Zabýváme se dílem též jako dokladem řemeslné úrovně a dobové technické vyspělosti, sledujeme místní souvislosti a tradiční technologie a techniky, specifické materiály i vliv importů a jejich odraz v místní tvorbě. Díla sakrálního umění vybízejí k studiu křesťanské ikonografie, k základnímu seznámení s texty Starého a Nového zákona i legend světců, jejich atributů, tradičních ochranných funkcí a k seznámení s místními vazbami kultů konkrétních svatých (poutní místa).

Vedle děl architektonických, malířských a sochařských je důležité věnovat pozornost i „umění všedního dne“ – rozsáhlé oblasti uměleckých řemesel a užitého umění, které je těsněji spjaté s každodenní skutečností. Navíc stejně jako ostatní projevy umění zrcadlí stylové proměny i otázky spjaté s reprezentační úlohou předmětů. Zároveň tato oblast klade důraz na propojení estetického působení předmětu s jeho nezbytnou funkcí. Zajímavé je porovnání a proměny podob a funkce předmětů, které běžně jako umělecká díla nevnímáme, otázka vzniku kategorie designu a průmyslového designu jako výrazu potřeby dát všedním předmětům už od počátků průmyslové výroby krásné a funkční tvary i problematika knižní a časopisecké kultury, užité grafiky a reklamy, které se podílejí významně na vizuální kultuře naší doby.

Umělecká díla vznikají, podléhají změnám a často též zanikají – stavební památky jsou přestavovány a upravovány, movité památky ztrácejí ve sbírkových institucích souvislost s místem, jemuž byly původně určeny, a získávají odlišnou funkci. Proto při hledání původní podoby díla a jeho místa a úlohy v dobových souvislostech nevystačíme se základním přehledem, charakteristikou formálních znaků slohů, jejich hlavních rysů, typického dekoru a článků, ale budeme vedeni k podrobnějšímu studiu pramenů, matrik, cechovních knih, map a plánů, vedut a dalších historických materiálů i soudobé odborné literatury. Získané informace nám mohou památku představit ve vývoji od vzniku až do současnosti jako svědectví o důležitých dějích a vztazích. Představí nám dílo z hlediska jeho úlohy v době vzniku a jejích možných proměn, v souvislostech s místní společností. Zajímavé informace přinášejí archivní materiály zachycující osobnosti donátorů (z řad církve i šlechty), mecenášů, sběratelů, poslů různých vlasteneckých spolků a způsob, jak ovlivnili podobu regionu jak péčí o památky předchozích generací, tak vlastní činností. Jsou důležitým svědectvím o osobním i institucionalizovaném zájmu o umění, o dobových proměnách jeho funkce (kultovní i reprezentační). Na základě těchto výzkumů a studia poznáváme též osudy tvůrců – autorů i celých dílen a okruhů spjatých s regionem původem i realizací. Dovolují nám vysvětlit proměny postavení tvůrčí individuality, její hodnocení v místních i širších souvislostech i formy organizace a práce umělců (klášterní skriptoria, hutě, dílny, cechy, výjimečně tvůrčí individuality) a statut umělce ve společnosti. Od 19. století se setkáváme se specifickou vázaností umělce, či celé skupiny nebo školy na konkrétní místo, krajinu i se svědectvím specifického vztahu jednotlivce (dílny) k regionu. Na základě archivních a historických studií znovu vystupuje do popředí problematika uchování díla v původních souvislostech, otázka ztráty původního kontextu díla. V této problematice jsou klíčovými partnery místní muzejní a galerijní sbírky, odborní pracovníci těchto paměťových institucí a památkových ústavů. Jejich pracoviště jsou spolu s archivy nejdůležitějším zdrojem informací k místním uměleckým památkám. Partnerská spolupráce s muzejními a galerijními odborníky přinese studentům bližší kontakt se sbírkami a díly samotnými, seznámí je s jejich původem, významem a historickými souvislostmi jejich existence (a často i zániku). Důležité je také přiblížit jim historii a funkci muzea a galerie v místním společenství a popularizační i odborné činnosti (systém evidence sbírek, problematika archeologických výzkumů nebo technologie restaurování, historické výtvarné techniky i muzejní edukace) s prací instituce spojené. Zejména v posledních patnácti letech se u nás intenzivněji rozvíjí oblast muzejní pedagogiky zaměřená na zpřístupňování sbírek a povzbuzení zájmu o místní památky a kulturu. Programy, které v mnoha institucích vznikají, pokrývají široké věkové rozpětí návštěvníků z řad laické i odborné veřejnosti a zvolna otvírají brány sbírkových institucí i handicapovaným spoluobčanům.

Jako přínosné se ukazuje oslovení pamětníků a místních sběratelů, kteří jsou často zejména v menších místech zdrojem autentických vzpomínek a informací. Zároveň jsou jakýmsi mostem mezi historií regionu a místa a historií rodiny a navazují na téma „nejmenších“ dějin – orální historie a památek v rodině a mezi blízkými. Náš vztah k místu, kde žijeme, formuje od dětství zájem nejbližší rodiny a přátel o bydliště, jeho okolí i památky. Zajímavou problematikou, která je pro studenty navíc svázána s historií vlastní rodiny a vědomím místní přínaléžitosti a rodové kontinuity (zvlášť aktuální v souvislosti s expanzí mobility) jsou rodinné sbírky a památky, fotoarchivy, kroniky, vzpomínky prarodičů spjaté s podobou krajiny a památek v okolí. Vedle důrazu na upevnění vztahu k regionu a vlastní rodině i k tradici předchozích generací, přináší důležitý spojující článek – prvek mezigenerační komunikace.

Spektrum možných pohledů na umělecká díla v našem bezprostředním okolí je velmi široké. Vedle témat jednoznačně a primárně orientovaných na místní památky, instituce nebo osobnosti významných rodáků a jejich díla se nabízejí mnohá zajímavá spojení s historií, hudební či výtvarnou výchovou nebo výukou literatury, ale i s geografii i přírodními vědami a ekologickými souvislostmi. Důležité je vycházet z díla samotného a jeho místních souvislostí, nedržet se striktně lineárního pojetí dějin, ale reflektovat historii spíše jako topologickou síť s určitými druhy zachytných bodů – míst, osob a příběhů, s důrazem na interdisciplinární přesahy. Jejich prostřednictvím lze vždy postihnout i širší kontext celé sítě vztahů, spojujících dílo s jeho dobou a s politickou, společenskou a kulturní situací, v níž vzniklo, ale též s přítomností, v dnešní podobě a funkci, jako aktivní článek naší skutečnosti, který se hlásí o možnost vydat svědectví o událostech i osobnostech. Mezioborová setkání a průniky otvírají prostor novým otázkám a dovolují i na oblast umění pohlédnout z netradičního úhlu.

Z textu přesvědčivě plyne, že umělecká díla minulosti se máme snažit vnímat v komplexitě jejich dobových souvislostí. Právě tak, jak se snažíme studovat i dějiny filosofie kontextuálně. Navíc upozorňuje, že tento historizující, dobově přiměřený přístup se objevil právě v 19. století. A tato doba se nás navíc ještě může osobně týkat, pojí nás s ní totiž rodová, rodinná paměť – a také paměť míst, na nich žijeme, země, jejímiž jsme dnes obyvateli.

Jak si tedy snadno a efektivně zjednat přístup k podstatným poznatkům o umění 19. století? Pomohou nám přehledná členění, jež se ale mohou lišit podle toho, komu mají sloužit.

Jeden z akademických kurzů strukturuje požadavky na studenty takto:

České země

1. Česká architektura 1. poloviny 19. století
2. Sochařství pražského novoklasicismu
3. Česká krajinomalba 19. století
4. Rodina Mánesů
5. České sochařství 1. poloviny 19. století
6. Romantismus a realismus v českém malířství 19. století
7. České malířství 3. třetiny 19. století
8. Česká architektura 2. poloviny 19. století
9. Národní divadlo a jeho výzdoba
10. J. V. Myslbek a sochařství 2. poloviny 19. století
11. Generace devadesátých let – SVU Mánes

Evropa

1. G. B. Piranesi, „Goût grec“ a počátky novoklasicismu v Evropě
2. Francouzská revoluční architektura a její evropské ohlasy
3. Novoklasicismus v evropském umění kolem roku 1800
4. J. L. David
5. F. Goya
6. Canova a evropské sochařství počátku 19. století
7. Turner, Constable a anglická romantická krajinomalba
8. G. D. Friedrich a německý romantismus
9. E. Delacroix a francouzský romantismus
10. Courbet a francouzský realismus
11. Barbizonská škola
12. F. Gilly, C. F. Schinkel, L. von Klenze a německá architektura 1. poloviny 19. století
13. Gotický revival v evropské architektuře
14. Industriální architektura 19. století v Anglii, Francii a Německu
15. G. Semper a středoevropská architektura 2. poloviny 19. století
16. Přestavba evropských měst ve 2. polovině 19. století (Paříž, Vídeň, Berlín)
17. Hlavní tendence a postavy evropské architektury 2. poloviny 19. století
18. E. Manet
19. Impresionismus
20. Postimpresionismus a symbolismus
21. Paul Cézanne
22. Vincent van Gogh
23. W. Morris a hnutí Arts and Crafts

Populárněji zaměřený kurz spojený s prezentacemi obrazů a návštěvami muzeí a galerií dělí látku takto:

Úvod a první seznámení s uměním 19. století (výtvarné obory a techniky, výrazové a formální prostředky výtvarného díla, analýza a interpretace)

Vizionáři 18. století (F. Goya, J. H. Füssli, W. Blake)

Klasicismus v Evropě (J. L. David, J. A. D. Ingres, A. Kauffmanová)

Evropská romantická malba (W. Turner, E. Delacroix, C. D. Friedrich)

Řád a harmonie klasicismu ve střední Evropě (K. Postl, F. Tkadlík, A. Machek)

Kontrasty a nebezpečí českého romantismu (Mánesové, A. Kosárek, škola M. Haushofera)

Francouzský realismus (H. Daumier, G. Courbet, E. Manet)

Realismus v Čechách (J. Čermák, K. Purkyně, S. H. Pinkas)

Výtvarníci Národního divadla (V. Brožík, M. Aleš, V. Hynais)

Světové sochařství 19. století (A. Canova, J. B. Carpeaux, A. Rodin)

České sochařství 19. století (V. Levý, J. Max, J. V. Myslbek)

Architektura 19. století I (klasicismus a revoluční architektura, empir, urbanismus a rozvoj měst)

Architektura 19. století II (stylový pluralismus a eklekticismus, neorenesance a neogotika, inženýrská architektura)

Umělecké řemeslo 19. století (biedermeier, historismus)

České umění mezi realismem a modernou (J. Mařák, J. Schikaneder, M. Pirner)

Francouzské umění 19. století (barbizonská škola, C. Pissarro, A. Renoir)

Impresionismus (C. Monet, A. Sisley, E. Degas)

Symbolismus (prerafaelité, G. Moreau, G. Klím)

Post-impresionismus I (G. Seurat, H. de Toulouse-Lautrec, P. Cézanne)

Post-impresionismus II (V. van Gogh, E. Bernard, P. Gauguin)

Umělecké směry přelomu 19. a 20. století (A. Slavíček, M. Švabinský, J. Preisler)

Architektura a užité umění secese (A. Mucha, J. Kotěra, D. Jurkovič)

Ukazuje se, že výhodou i nevýhodou jsou zvolené periodizace. Dějiny či vývoj se neřídí křesťanskou datací letopočtu a mnemotechnicky praktickým a elegantně lahodícím počítáním staletí. Klasicismus nám překračuje z 18. do 19. století – a na druhé straně by si zřejmě moderní malířství rádo pro sebe vyčlenilo svou vlastní epochu počínající buď už impresionismem nebo až avantgardami počátku 20. století a končící svým soumrakem na sklonku 60. let 20. století. My jsme navíc s ohledem spíše na obecné dějiny zvolili periodu dlouhého 19. století, počínající Francouzskou revolucí a končící vzplanutím první světové války, i když by si dějiny filosofického myšlení možná za počátek obratu volily třeba symboličtější data. Z pragmatických důvodů tedy musíme různé periodizace kompromisně sladit, ale budeme vědět, že „duch“ či „logika“ dějin mají své vlastní časy, o kterých akademické tabulky taktně mlčí.

V hrubých rysech by základní faktografické údaje a zjednodušené charakteristiky mohly mít podobu typických studentských taháků, jež pro začátek jen pomáhají orientaci v látce. Několik takových přehledů je v Přílohách. Jsou sice útržkovité, ale v zásadě kopírují rozvržení látky, jak je vyučována na různých typech vysokých škol a jak bývá také řazena v encyklopediích.

Všímáme si, jak je školský přístup posedlý členěním, kategoriemi, libuje si ve stereotypních klišé. Mluví o zakladatelích nebo představitelích škol, hnutí, směrů. Přitom ale vidíme, že leckdy daný tvůrce neměl v úmyslu nic zakládat, případně že v dalším životě své vlastní postupy opouštěl. Edvard Munch je tak řazen jako „typický představitel“ k secesi, expresionismu i symbolismu. Opravdu se obrazy Jakuba Schikanedera či Felixe Jene-weina dají jednoduše zařadit do škatulky „akademismus“? Zejména když se akademismus stal pro většinu malířů právě tím, vůči čemu se štítivě vymezovali. Někdo rád rozlišuje slohy, jako byl románský, gotický, barokní, které byly komplexní, projevíly se ve všech

druzích umění. Posledním takovým byl prý snad klasicismus. Poté už existovaly jen směry, hnutí, školy, které se projevují jen v určitých oblastech a trvají krátce. Ale přece romantismus se prosadil ve všem, v literatuře i hudbě. A opakuje se ve vlnách a vrací, možná až dodnes. Secese zasáhla všechno, celý svět, veškerý život, protože se stala součástí toho, čemu dnes říkáme design. Vypadá tedy jako sloh. Ale nevíme, jak bychom ji detekovali v literatuře či hudbě. Skončila sice rázně první světovou válkou, ale pak se v opakovaných retrovlnách vracela.

Filosofy musí zaujmout především souvislost s estetikou, která se jako samostatná disciplína ustavila v 18. století (především díky dílu *Aesthetica*, 1750–1758, Alexandra Gottlieba Baumgartena) a která ustavičně poutá pozornost takřka všech myslitelů. Na Baumgartnera navázal Johann Gottfried Herder, ale vrcholné filosofické syntézy myšlení o kráse přináší Kant (formuloval je už v *Kritice čistého rozumu*, 1781, ale speciálně pak v *Kritice soudnosti*, 1790) a Hegel (*Estetika*, 1835). O umění a kráse filosofovali i básníci, Goethe, Novalis, ale především Schiller. Německé estetické myšlení bylo v té době vůbec bohaté. Ostatně u nás do těchto diskusí plodně zasáhl také František Palacký. I angličtí myslitelé přinesli výrazné teorie, na nichž se estetika tříbila – v 18. století už Anthony Ashley Shaftesbury, Francis Hutcheson, Thomas Reid či Edmund Burke, v 19. století pak velmi vlivný John Ruskin. Ve Francii byl podobně vlivný – a navíc kontroverzní – Hippolyte Taine. Teoretizovali i známí literáti – básník William Wordsworth, romanopisci Victor Hugo či Emil Zola. U nás specifické esteticko-filosofické teorie koncipovali například Josef Durdík (1837–1902), Miroslav Tyrš (1832–1884) a Otakar Hostinský (1847–1910) nebo originální Otakar Zich (1879–1934).

Zejména Tyrš stojí za zmínku:

Uomo universale Miroslav Tyrš

Miloš Matúšek

Renáta Tyršová ve vzpomínkách charakterizovala svého muže slovy: „V době specialistů a odborníků Tyrš byl sokolem, řečníkem, učencem, spisovatelem, kritikem, vedle sebe a zároveň. Říkám zároveň, neboť vskutku právě ta mnohostrannost neobvyklá v každém oboru působení Tyršova se obrážela, vřisující působení tomu ráz zcela zvláštní a docela individuální.“

Tyršova osobnost bývá často redukována pouze na aktivity spojené se Sokolem, přičemž se poněkud zapomíná na to, že doktor filozofie a pozdější univerzitní profesor dějin umění Miroslav Tyrš má výraznou zásluhu na formování naší kunsthistorie a že „jeho úvahy a posudky o výtvarných pracích z výstav a porot“ mu prakticky zajišťují místo zakladatele domácí výtvarné kritiky. Přitom Tyršovo dílo věnované estetice a dějinám umění není tak snadno přehlédnutelné, shrnuto do šesti knižních svazků čítá přes 1100 stran tištěného textu.

U Tyrše se vzácně snoubí filozofie s estetikou a zájem o dějiny výtvarného umění současně se sokolskou a politickou aktivitou, což je známkou mimořádné osobnosti, kterou formoval specifický běh jeho života.

Od Tyršova narození uplynulo v září tohoto roku 180 let. Narodil se v rodině zámeckého lékaře na panství hraběte Thuna v Děčíně. Dětsví ale neměl snadné. Ve čtyřech letech zemřel jeho otec, o dva roky později po dlouhé nemoci zemřela i jeho matka. Tyrš putoval po příbuzných, aby nakonec v devíti letech našel přístřeší u strýce v Praze. V Praze nakonec i zdárně vystudoval a na filozofické fakultě získal doktorát.

Jelikož z poměrně slušného dědictví po rodičích už v tu dobu mnoho nezbyvalo, byl Tyrš nucen vážně přemýšlet o svém uplatnění na trhu práce. Krátce působil jako vychovatel v rodině továrníka Bartelmuse v Novém Jáchymově, vážně uvažoval o habilitaci v oboru filozofie a o dráze *vědeckého spisovatele*, přičemž napsal několik filozofických hesel do Riegrova slovníku naučného. Vypočetl si rovněž vyučování na ústavu, který vedla jeho sestřenic, kde sice mohl oslňovat dívky svou erudicí a mužným zjevem, ale žádná zářná kariéra to nebyla.

Ovšem v tu dobu, jak napsal Tyrš v dopise své budoucí choti Renátě, „jako blesk projela mne myšlenka sokolská“, která od základu proměnila Tyršův život a vynesla ho nakonec až do panteonu nejvýznamnějších osobností našeho národního hnutí.

Na Tyrše již od gymnaziálních studií velmi silně působila řecká antika, která nakonec stála jak v počátku Tyršova vztahu k tělocviku, tak rovněž iniciovala jeho zájem o výtvarné umění. Tyrš sám prý uvedl, že láska k antice a záliba v tělocviku mu natolik splyvají, že nedokáže rozlišit, zda pěstování tělocviku u něj vyvolalo zájem o antické sochařství, či zda zájem o antické umění „budil a sílil chuť k pěstování tělesných cviků“.

Poněkud nezuživý a studiem vyčerpaný Tyrš začal docházet do tělocviku na doporučení lékaře. Údajně měl přitom stále před očima postavy antických heroů. „S krásou vyspělých tvarů tělesných, kterým se na nich obdivoval, srovnával své nepěstěné hubené

údy¹, uvádí Renáta Tyršová a dodává, že Tyrš si prý umínil, „že se musí dopracovat soustavným cvičením tak silných svalů, jako viděl na sochách antických atletů²“. Masaryk rovněž později zmínil, že si v rozhluvacích s Tyršem uvědomoval jeho hluboké prodchnutí antickým duchem. Když Tyrš hovořil, vzpomínal po letech Masaryk, „jako by měl před sebou antickou sochu³“. Ve vztahu k antice byl Masaryk s Tyršem zajedno, jakkoliv se mezi nimi, pravděpodobně kvůli generačnímu rozdílu, hlubší přátelský vztah nevytvořil.

Domácí variantou antického hrdiny v moderních kulisách měl být Tyršovi sokolský junák, který by vybaven *ručními rychlostřelkou* obhájil v darwinovském *boji o život* existenci svého národa, a je jasné, že zbraň neměl mít sokol zavěšenou jen pro parádu přes rameno. Ladislav Klíma poznamenal, že zeptá-li se malého kluka, k čemuže naši sokolové cvičí se zbraní, odpoví prý bez zaváhání, že proto, „aby postříleli všechny Němce jako veverka⁴“.

Novohumanistická fascinace řeckou antikou byla u Tyrše velmi silná. Hellada byla Tyršovi, tak jako Winckelmannovi, zemí s jedinečnými podmínkami pro rozvoj umění a kultury, a to nejen v klimatickém ohledu. To pro Tyrše ovšem neznamenalo, že by poněkud zachmuřené české nebe také nemohlo vydat své plody.

Není sporu o tom, že Tyršův sokolský program je inspirován antickým ideálem duchovní a tělesné krásy – kalokagathii. Kalokagathia, spojená v původní podobě s výchovou řeckého aristokrata, je ovšem u Tyrše v Sokole principiálně demokratizována – „Co Čech, to Sokol⁵“.

Tyrš vnímal estetický aspekt sokolské tělovýchovy velmi silně. Tělocvik je u Tyrše výsostnou výtvarnou disciplínou, která pracuje s lidským tělem jako předmětem svého vyjádření. Navíc dobře vedenou tělesnou výchovou dochází podle Tyrše nejen k odstraňování jednostranností způsobených zaměstnáním, ale i k zvýraznění, či posílení tělesně typových vlastností – *typu československého*. Tyrš oceňoval Mánesovo dílo mimo jiné i pro údajné zachycení domácího tělesného typu v jeho ideální podobě. Není bez souvislosti zmínit, že mladý Tyrš stál Mánesovi modelem pro postavu junáka z Rukopisu královédvorského.

Je známo, že těžiště Tyršova myšlení se postupně přesouvalo od filozofických otázek nejen k Sokolu, v němž se podle některých interpretů Tyršova předcházející teoretická zkušenost koncentrovala do podoby svébytné „životní filozofie“, ale rovněž k oblastí dějin umění a estetiky. Láska k antice ho vedla nejen k tělesné výchově, ale stála i v počátku jeho zájmu o antické umění, přičemž okruh Tyršova uměnovědného zájmu se postupně rozšiřoval o další oblasti – středověké, renesanční a současné umění.

Koncem 50. let byl mladý Tyrš oslněn Schopenhauerovým dílem, které se pozvolna dostávalo do intelektuálního kurzu. Tyršův dochovaný, ale dosud nepublikovaný *Historický úvod do Schopenhauerovy filozofie* představoval velmi ranou a ojedinělou reakci na jeho dílo, a to nejen v kontextu českého filozofického myšlení. Schopenhauer skutečně představoval pro Tyrše mimořádnou událost a Schopenhauerův *pesimistický humanismus* provázal Tyrše po celý život. Paradoxně mu voluntarismus schopenhauerovské provenience v symbióze se specificky chápaným Darwinovým evolucionismem pomohl založit sokolský, veskrze optimistický ideový program.

Charles Darwin vzbudil značný Tyršův zájem. Jeho dílo *O vzniku druhů* četl v silně národně akcentovaném kontextu a v Tyršových sokolských studiích bývá Darwinův vliv právem zdůrazňován. V Tyršově pojetí byli Schopenhauer s Darwinem vcelku dobře kompatibilní. Schopenhauer poskytl hnací motor darwinovského vývojového pohybu v podobě *vůle*, nikoliv ovšem slepé a bezdůvodné, jak tomu bylo u Schopenhauera, ale v radikálně transformované podobě do *vůle* překypující životem, do *vůle* usměrněné vznešenými idejemi.

Z Darwina čerpaný *bojo o život* platil Tyršovi za univerzálně platný zákon pro všechny podoby života. Národu, který chce obstát v konkurenčním boji se nestačí odvolávat na zděděná historická práva, rozhoduje aktuální mravní a branná připravenost a vyspělost národa na poli vědy a umění, bez kterých „podlehne a vyhyne, co k životu nadál je neschopno a celku závadno⁶“.

Tyršův akcent na válečnou přípravu ovšem v průběhu let značně oslabil, později hovořil o boji „toliko zbraní duchovní a mravní⁷“ a vyspělost konkrétního národa podle jeho slov dokazuje úroveň jeho literatury a umění spíše než množství branců a kanónů. Vyvrcholením dějin se v Tyršově humanistické vizi stává překonání *boje o život* v konečném vítězství *ducha lásky a osvěty*, přičemž jakousi předzvěstí tohoto vrcholného historického okamžiku byla Tyršovi estetická zkušenost. V estetické kontemplaci totiž, jak se Tyrš poučil u Schopenhauera, umlká individuální *vůle* a je nám mimořádně umožněno bezprostředně nahlédnout do vznešeného světa idejí.

Tyršovo filozofické zrání spadalo do období silného vlivu herbartismu a významná část Tyršových estetických úvah má evidentně počátky v herbartovské škole. Herbartismus byl dlouhou dobu značně podceňován a často byl pokládán jen za jakousi značně usedlou oficiální rakouskou katedrovou filozofii. Později byl formový přístup herbartovské estetiky (*Methode der Beziehungen – metoda vztahů*) poněkud oprášen a rehabilitován jako jeden z významných zdrojů strukturalismu.

Tyrš byl jedním z prvních žáků Roberta von Zimmermanna, uznávaného systematika herbartovské estetiky a pravděpodobně nejvýznamnějšího herbartovce na pražské univerzitě. Jeho přímému vlivu pravděpodobně vděčíme za výrazné stopy herbartovské estetiky v Tyršově díle. Ukazuje se dokonce, že Zimmermannův vliv na Tyrše byl natolik významný, že by Tyršovi mohlo náležet čestné místo vedle domácích herbartovských estetiků Josefa Durdíka a Otakara Hostinského.

Zimmermann na pražské fakultě vystřídal v roce 1852 sesazeného, k hegelianismu tíhnoucího filozofa Ignáce Jana Hanuše, jehož přednášky Tyrš také navštěvoval. Od roku 1861 pak Zimmermann působil na univerzitě ve Vídni a stal se zde později rektorem. Za dobu svého působení vychoval řadu kvalitních žáků – na vídeňské univerzitě například uváděl do filozofie mladého Masaryka, který právě mimo jiné i Zimmermannově osvícenosti vděčil za to, že svou habilitační, poněkud nestandardní práci o sebevraždě, nakonec zdárně obhájil.

Tyršův *Tělocvik v ohledu estetickém* stěžejí zapře formovou přípravu Zimmermannovy estetické školy. Tyršova konkrétně formalistická práce *O zákonech kompozice v umění výtvarném* je výjimečným a u nás ojedinělým herbartovským pokusem o zachycení formových pravidel uplatňujících se ve výtvarném díle. Tyrš podnikl obsáhlé studium mistrovských děl evropského umění a založil svou studii na exaktní analýze stovek uměleckých děl. Při psaní studie tanul Tyršovi mimo jiné na mysl prospěch domácího publika, které by vybaveno příslušnou českou příručkou již nemuselo před uměleckým dílem tak bezradně tápat.

Tyrš s velkým očekáváním sledoval vývoj domácí umělecké tvorby a nenechal bez komentáře žádný významnější počín na poli domácího výtvarného umění. Bez jeho dobrozdání se neobešla žádná umělecká porota a jeho dobové referáty o uměleckém dění jsou slušným průvodcem po soudobém výtvarném umění. V tomto smyslu lze Tyrše pokládat za jakéhosi *arbitra elegantiarum* české výtvarné produkce 70. a 80. let 19. století.

Tyrš si plně uvědomoval, že české umění, jakkoliv za soudobým evropským uměním značně zaostává, dokazuje, že je ve svých nejlepších dílech svěbytným a kvalitním uměním, které by mohlo snést srovnání se zahraniční konkurencí. Rovněž si byl vědom toho, že ke křídlenému povznesení domácí tvorby nemůže vést pouhé napodobování zahraničních vzorů, jakkoliv je dobré se kvalitní tvorbě v cizině přiučít. Měl za to, že k obohacení světového umění můžeme přispět jen kvalitním uměním čistě domácího původu – národním uměním, které by měl každý národ usilovně rozvíjet a pro jeho rozvoj vytvářet příslušné podmínky. Národ antických Řeků, ukazuje Tyrš, dosáhl navzdory své početnosti obdivuhodné úrovně kultury a umění a český národ může právě tak, vytvořením vhodných podmínek, zopakovat na jiné úrovni a v jiném kontextu *řecký zázrak*.

Tyrš se inspiroval v té době moderními myšlenkami Hippolyta Taina a pokusil se o specifikaci faktorů, které pozitivně ovlivňují růst *uměleckého ruchu* a stejně tak ho zajímalo, které okolnosti naopak kvalitnímu umění příliš nesvědčí. Můžeme-li totiž okolnosti rozkvetu umění přesně definovat, budeme následně schopni přinejmenším některé z nich také pozitivně ovlivnit.

Mezi prvními z pozitivních *podmínek vývoje a zdaru činnosti umělecké* uvedl Tyrš symptomaticky *politickou samostatnost*, neopomněl ani jistý *stupeň blahobytu*, či *poetické rozpoložení mysli*. Velmi závažným nedostatkem je ovšem to, že se nám nedostává vzdělaného publika. Tyrš se domníval, do značné míry oprávněně, že valná většina obecnstva není vůbec schopna rozpoznat kvalitní umělecké dílo, již proto, že postrádá v tomto směru elementární vzdělání. Co je nám platné, že si tu a tam zakoupí zbohatlý maloměšťák obraz, či sochu, aby se neřeklo, že není ochoten přispět na domácí umění, či aby učinil zadost módním trendům. Bez vzdělaného domácího publika žádnou naději na vzestup domácího umění nemáme. Podle Tyrše se totiž tomu, kdo je schopen uměleckému dílu rozumět, stane umění bytostnou potřebou a bude dobré umění vyžadovat a podporovat.

Ve svém oboru byl Tyrš u nás nepochybně mimořádnou osobností stojící na úrovni evropské vědy, jakkoliv má jeho teoretické dílo spíše eklektický charakter.

Ambiciózním pokusem o historické zařazení známého sousoší Láokoónta hodlal například s *definitivní platností* rozhodnout letitý spor o jeho datování a současně prokázat vysokou úroveň slovanské vědy. Tyrš se sice v dataci mýlil, jak ukázaly pozdější archeologické nálezy, ale dodnes můžeme v příspěvku vnímat hlubokou znalost a vědeckou erudici autora.

Teoretický obrat k Tainovi bývá pokládán vůbec za Tyršův nejvýznamnější počín v oblasti estetiky. Tyrš rovněž zavedl do domácího diskurzu Tainův pojem *konvergence* uměleckého díla, soustředně tendence všech jeho složek, který se pokusil podrobněji rozpracovat. Příklonem k francouzskému pozitivismu a uvedením Taina do českého kontextu (překladem úvodní části Tainovy *Filosofové umění*) u nás Tyrš v zásadě pomohl zahájit dlouhou a významnou etapu orientace českého filozofického myšlení, jakkoliv historické zhodnocení pozitivismu u nás tak jednoznačně není.

Bez významu není ani jeho využití podnětů Zimmermannovy herbartovské estetiky. Tyrš do značné míry překonal dogmatismus Zimmermannovy koncepce, když se moderně obrátil ke konkrétnímu uměnovědnému výzkumu, čímž ještě před Hostinským vytyčil cestu *konkrétnímu formalismu*.

Tyrš patří mezi vzácný druh poctivých myslitelů, o nichž platí, že je lze s prospěchem studovat přes vzdálenost století nejen jako archivní materiál a pro své úsilí o obrození hodnot ušlechtilého a plného lidství může být Tyrš dodnes inspirativní postavou.

Tyrš bohužel své teoretické dílo nedokončil a ani jeho pedagogické působení nemělo dlouhého trvání. Vytoužené habilitace dosáhl po dlouhém usilování až téměř ve svých padesáti letech a z katedry české univerzity přednášel jako profesor pouze několik semestrů.

Nedokázal již napsat (první české) dějiny výtvarného umění, ač již na jejich vydání byla sepsána smlouva s nakladatelem. Rovněž nevznikla ani plánovaná estetika výtvarného umění.

Prakticky celý život se potýkal s absencí přiměřeného finančního zajištění. Jeho život byl poznamenán vleklou nervovou chorobou, která bránila pokračování jeho práce a nakonec měla i nepřímou souvislost s jeho tragickou smrtí. Tyrš neočekávaně zemřel o letních prázdninách v srpnu 1884 při léčebném pobytu v alpském letovisku Ötzu. Jednoho dne se nevrátil z obvyklé vycházky. Neblahé tušení se potvrdilo, když po několika dnech bylo nalezeno jeho již značně rozedrané tělo v chladném proudu rozvodněné Aachy.

Aluze, 2012, č. 3.

Na umění – výtvarném, architektuře, literatuře, hudbě... filology fascinuje možnost, ba nutnost díla i styly analyzovat, interpretovat či synteticky začleňovat do vyšších celků. Mluvit o „duchu doby“ (Zeitgeist) se mnohým filologům zásadně přičí, ale nemohou popřít, že myšlenka sama je svůdná a mnozí, i respektovaní, jí podléhají. Třeba takový *biedermeier* je sice přísně vzato interiérový design, ale v širším smyslu je to celý životní styl a pocit.

Pochybuje-li někdo, že je možno nalézat filozofické aspekty i v architektuře, nechť nahlédne do poslední kapitoly knihy Oldřicha Ševčíka, kde jsou prezentovány projekty

staveb, které měly zhmotnit vize osvícenců v době francouzské revoluce – a jež naštěstí nebyly realizovány.¹³¹

Z vysokoškolských kurzů a encyklopedických přehledů plyne, že nejčastěji doporučovanými publikacemi jsou tyto:

HUYGHE, René (ed.). *Umění nové doby*. Praha: Odeon, 1974. (Encyklopedie Larousse – Umění a lidstvo.)

PIJOAN, José. Dějiny umění, VII., VIII., IX. (doporučeny především reprodukce)

GOMBRICH, Ernst H. *Příběh umění*. Praha: Argo, 2005. ISBN 978-80-7203-143-6.

LYNTON, Norbert. *Umění 19. a 20. století*. Praha: Artia, 1981.

ROSENBLUM, Robert; JANSON, Horst Waldemar. *19th Century Art*. New York: Pearson, 1984.

JANSON, Horst Waldemar. *19th Century Sculpture*. New York 1990.

PETRASOVÁ, T.; LORENZOVÁ, H. (eds.). *Dějiny českého výtvarného umění III/1, III/2*. Praha: Academia, 2001.

HOROVÁ, Anděla (ed.). *Nová encyklopedie českého výtvarného umění*. I. – II. Praha: Academia, 1995. ISBN 80-200-0521-8.

TUFFELIOVÁ, Nicole. *Umění 19. století*. Praha: Paseka, 2001. ISBN 80-7185-313-5

VANĚK, Jiří. *Dějiny umění ve výtvarné kultuře západní tradice 2: 19. století*. Praha: ARSCI, 2017. ISBN 978-80-7420-052-6.

WITTLICH, Petr. *Česká secese*, Praha: Odeon, 1982, 1985.

WITTLICH, Petr. *Důvěrný prostor, nová dálka. Umění pražské secese*. Praha: Obecní dům v Praze v nakladatelství Enigma, 1997. ISBN 9788090232709.

VYBÍRAL, Jindřich. *Česká architektura na prahu moderní doby*. Praha: Argo, 2002 ISBN 80-7203-475-8.

ZATLOUKAL, Pavel. *Příběhy z dlouhého století. Architektura let 1750–1918 na Moravě a ve Slezsku*. Olomouc: Muzeum umění, 2002. ISBN 80-85227-49-5.

BALEKA, Jan. *Výtvarné umění. Výkladový slovník*. Praha: Academia, 1997. ISBN 80-200-0609-5.

BLAŽÍČEK, Oldřich J.; KROPÁČEK, Jiří. *Slovník pojmů z dějin umění*. Praha: Aurora, 2013. ISBN 978-80-7299-104-4.

KESNER, Ladislav ml. (ed.). *Vizuální teorie. Současné anglo-americké myšlení o výtvarných dílech*. Praha: H+H, 2005. ISBN 80-7319-054-0.

BELTING, Hans. *Konec dějin umění*. Praha: Mladá fronta, 2000. ISBN 80-204-0856-8.

<http://www.artcyclopedia.com/> – základní obrazová databáze výtvarných umělců, přímé odkazy na jejich díla v galeriích i na webových databázích, stručné informace o uměleckých směrech, skupinách, biografie

<http://witcombe.sbc.edu/ARTHLinks5.html> – historie umění 19. století

<http://www.artrenewal.org/> – výborná databáze akademického realistického umění, jak se provozuje nepřetržitě až dodnes

http://www.goethezeitportal.de/index.php?id=rom_kuenstler – Goethe a jeho doba

<http://www.victorianweb.org/> – viktoriánské období

<http://www.blakearchive.org/blake/> – oficiální databáze – William Blake

¹³¹ ŠEVČÍK, Oldřich. *Architektura, historie, umění – Filosofie, kultura, civilizace*. Praha: Grada, 2002. ISBN 80-247-0345-9. Publikace je v Přílohách. Později vyšlo druhé, rozšířené vydání – Grada, 2007.

V Přílohách jsou k dispozici tyto publikace:

GOMBRICH, Ernst H. *Příběh umění.*

ECO, Umberto. *Dějiny krásy.*

ECO, Umberto. *Dějiny ošklivosti.*

PRETTEJOHN, Elizabeth. *Beauty & Art, 1750–2000.*

Dále je v Přílohách soubor čtyř studentských „taháků“, tedy výpisků a poznámek sloužících k přípravě na zkoušky. Ten může být pro naše potřeby nejužitečnější, protože při relativní stručnosti (celek má 38 stran) poskytuje dobrý orientační přehled a i přes svou útržkovitost může inspirovat k nacházení souvislostí mezi uměním a filosofií. Studentské texty získané z internetu jsou jednotně zeditované.

Literatura 19. století a filosofie

Ze všech umění se spojitost s filosofií nejsnáze a nejčastěji nalézá v literatuře. Vzhledem k tomu, že nám jde jen o celkový přehled dějin filosofie 19. století, nemůžeme ulpívat na detailech a konkrétních případech. Naznačíme tedy jen na několika sondách, jak hluboká může být provázanost mezi literární tvorbou a pronikavostí filosofického myšlení. Výběr příkladů a publikací je subjektivní, je dán osobními preferencemi autora.

Víme, že Martin Heidegger se rád zaobíral básníky, dovolával se Hölderlina, Stefana Georga, Rilka a Trakla, mnozí myslitelé se zabývají Dostojevským, existencialismus zahrnuje stejně tak filosofii, jako literaturu a shledává své kořeny už v 19. století, těsná je vazba mezi literaturou a filosofií v ruském myšlení, a vděčným předmětem zkoumání a obdivu je romantismus.

Ve Francii působil slavný kritik Charles-Augustin Sainte-Beuve (1804–1869), lev pařížských literárních salonů, kníže kritiků, postrach spisovatelů. Na počátku 20. století podrobil jeho metodu kritice spisovatel Marcel Proust. A následně se tato polemika po celé 20. století rozebírá a tříbí se na ní duchové, u nás například dvou velikánů – Václava Černého a Jana Patočky. Texty umístěné v Přílohách mohou poskytnout dobrý náhled nejen do dobové literární kritiky, ale také do způsobu, jakým se kritika, vlastně kritika čehokoli, správně provozuje. Václav Černý byl komparatista, odborník zejména na francouzskou literaturu, romantismus, ale také existencialismus. Černého a Patočku, současníky, pojila vzájemná noblesní rivalita. I Patočka se zabýval Dostojevským a romantiky a existencialisty. Jeho dva máchovské texty jsou dobrou ukázkou filosoficky poučené analýzy romantických děl. Václav Černý se dokázal zabývat velice vstřícně Babičkou Boženy Němcové, ačkoli tento román mnozí jiní přísní kritikové zavrhují jako biedermeierovský kýč.

Pokud jde o romantismus, dobrý esejistický úvod představuje třeba kniha Maartena Doormana, profesora filosofie a literatury, protože pojímá romantismus jako komplexní jev, zahrnující vnímání, myšlení i způsob praktického života.¹³²

Co se týče vztahu filosofie, literatury a umění, dobrými průvodci nám mohou být také filosof a překladatel Miroslav Petříček a ze starších autorů František Kautman.¹³³ Článek Jana Zouhara nás obecně uvede jak do myšlení estetiků, tak do filosofických interpretací literárních děl, a to v českém prostředí.¹³⁴

¹³² DOORMAN, Maarten. *Romantický řád*. Praha: Prostor, 2008. ISBN 978-80-7260-191-2. Srov. rovněž např. TUREČEK, Dalibor a kol. *České literární romantično. Synopticko-pulzační model kulturního jevu*. Brno: Host, 2012. ISBN 978-80-7294-733-1.

¹³³ Viz např. KAUTMAN, František. *Literatura a filosofie*. Praha: Svoboda, 1988. (Autor rozebírá zrození a krizi moderního románu na Dostojevském, ale i Proustovi, Joyceovi, Kafkovi a dalších.) PETŘÍČEK, Miroslav (ed.). *Moderní svět v zrcadle literatury a filosofie*. Praha: Herrmann & synové, 2011. (Ne všechny příspěvky se explicitně zabývají literárními díly, natož pak díly z 19. století, ale ukazují vhodné metody pro plodné analýzy a syntézy.)

¹³⁴ ZOUHAR, Jan. Literární dílo jako předmět filozofické interpretace. *Filozofia*, 2015, č. 8, s. 680–684. Článek je v Přílohách.

Hudba 19. století a filosofie

Hudba se ocitá jen zdánlivě na okraji pozornosti filosofů. Někteří se jí věnovali vážně a intenzivně, jako třeba Schopenhauer nebo Nietzsche, později Theodor Adorno. Na Filosofickém ústavu Akademie věd působí Vojtěch Kolman, který propojuje hudbu s filosofií zcela nevšedními způsoby. Všestranný filosof Roger Scruton se kromě jiného věnoval i hudbě a hudební estetice, poněkud obecněji a esejisticky tak činí Philippe Nemo:

SCRUTON, Roger. *Hudobná estetika*. Bratislava: Hudobné centrum, 2009. ISBN 978-80-89427-11-6.

SCRUTON, Roger. *Estetické porozumění. Eseje o filosofii, umění a kultuře*. Praha: Barrister & Principal, 2005. ISBN 978-80-85947-92-7.

NEMO, Philippe. *Hudební cesta*. Brno: CDK, 2014. ISBN 978-80-7325-341-7.

KOLMAN, Vojtěch. *O čem se nedá mluvit, o tom se musí zpívat. Od zobrazení k formě života*. Praha: Filosofia, 2017. ISBN 978-80-7007-498-5.

Jak se dalo čekat, nejvíc pozornosti poutá Beethoven a Wagner. Následující příspěvek je malou ochutnávkou.

Schopenhauerův vliv na myšlení a dílo Richarda Wagnera

Lenka Novotná

„Nejen filosofie, ale i krásná umění v podstatě pracují na řešení problému bytí. Neboť v každém duchu, který se jednou oddal čistě objektivnímu pozorování světa, jakkoliv to může být skryté a nevědomě, je úsilí pochopit pravou podstatu věcí, života, bytí.“ (Schopenhauer 1998: 297)

Jen málokterý filosof ve svém díle vymezil tak velký prostor bádání o hudbě a umění vůbec jako Arthur Schopenhauer. Oproti tomu málokterý z velkých hudebních skladatelů se tolik věnoval studiu filosofie a hledal v ní zakotvení svého díla do té míry jako Richard Wagner. Fakt, že Schopenhauerova filosofie přímo fatálně ovlivnila jeho mladšího současníka R. Wagnera poté, co se s ní seznámil v roce 1854 a její silný vliv trval až do konce Wagnerova života, doceňují všichni Wagnerovi moderní životopisci. [1]

Wagner se s Schopenhauerovou filosofií seznámil až po své čtyřicítce a její poznání souviselo s velkou názorovou změnou v jeho životě. Zamlada se Wagner hlásil k hnutí Mladé Německo a protežoval socialisticko-anarchistické politické ideje. Později na sebe nechal působit Feuerbachovu filosofii. V době, kdy poznal Schopenhauerovu filosofii, se seznámil s tehdy teprve začínajícím filosofem Friedrichem Nietzsche, který sdílel Wagnerovo nadšení pro Schopenhauera a stal se Wagnerovým důvěrným přítelem a obdivovatelem. Nesmíme zapomenout, že Wagner byl po celý svůj život mimořádně intelektuálně činný. Vedle hudebních dějin či teorie a dějin dramatu se celoživotně zajímal o obecné dějiny, politiku, filosofii, mytologii, literaturu a jazyky, nehledě na to, že byl velmi společenský a soustavně sledoval dění kolem sebe, do kterého se neúnavně zapojoval. Vždyť jeho politická angažovanost a styky ho přivedly až k nutnosti opustit zemi a uchýlit se do švýcarského vyhnanství, aby se vyhnul vězení.

Všestranné zájmy a společenské aktivity vydržely Wagnerovi po celý život, ovšem ne tak jeho polická angažovanost. Po svých životních prohrách totiž dospěl k naprostému odklonu od politiky a přehodnotil řadu svých dřívějších stanovisek, týkajících se postoje k životu i k umění. Tato změna postoje vedla Wagnera k odtržení od vnějšího světa, které nastartovalo jeho opuštění politické scény a následně hledání nové životní motivace.

Vzhledem k tomu, že si Wagner sám napsal libreta pro všechny své opery, lze i z jeho díla vyčíst hloubku proměny, která u něho proběhla. Jeho díla totiž původně byla zacílena do značné míry politicky a směřovala ke společenské proměně světa, ke které mělo aplikování socialisticko-anarchistických idejí v politice postupně vést. Libreta čtyř oper *Přistenu*, která poznamenalo jak Wagnerovo tvůrčí období před změnou, tak období po ní, jsou proto poznamenána určitou myšlenkovou nejednoznačností. Wagner pro sebe ovšem tento konflikt vyřešil tím, že později přičkl svému dílu hlubší, nadčasový, chceme-li metafyzický význam. Nebyl pro něj problém některá svá díla během tvůrčího procesu přeinterpretovat. V případě *Přistenu* to bylo nezbytné, protože jde o tak rozsáhlý, až monstrózní projekt, že skladatelova práce na něm pokrývá z velké části období před životní změnou a zbytek období po změně.

Právě v době hledání nové životní i umělecké motivace, za prožívání velkého rozčarování a silné deprese, Wagner objevil Schopenhauerovu filosofii. Stala se posléze úhelným kamenem jeho dalšího díla a značně urychlila Wagnerovo nové sebenalezení. Schopenhauer mu pomohl opodstatnit odklon od politického dění, ke kterému se cítil osudem dohláčen. Zatímco před seznámením se s Schopenhauerem tůnul Wagner k životnímu optimismu za každou cenu a vyznával takzvané řecké životní zásady, dospěl s jeho pomocí k pesimismu, který mnohem spíše ladil s jeho vlastní reálnou životní zkušeností. Wagner prožil čas chudoby a zadluženosti tak

velké, že s první ženou doslova hladověli a neměli prostředky na ošacení. Wagner nechtěl ustoupit osudu a bojoval za úspěch svého díla, jak se jen dalo, ale po dlouhou dobu marně. Posléze jeho první manželství zkrachovalo a on byl nucen začít hned v několika ohledech znovu a leccos ve svém životě přehodnotit. Četba Schopenhauerova díla mu poskytla přesně ten impuls, který potřeboval. Schopenhauer považuje veřejné záležitosti za nepodstatné a nešťastné vyznění lidského života za nevyhnutelné a vede tudíž čtenáře k tomu, aby se s některými životními zákonitostmi prostě smířil a přestal toužit je změnit, protože by to bylo naprosto marné.

Schopenhauer dospěl v řadě oblastí důležitých pro Wagnera ke shodným závěrům, ale jinou cestou. Proto byl Wagner již po prvním přečtení Schopenhauerova klíčového díla *Svět jako vůle a představa* zcela unesen a nadšen. Četl ho pak opakovaně, diskutoval o něm s přáteli, každému ho doporučoval a podle svého zvyku se rozčiloval, jak málo je tento geniální filosof veřejně znám. Schopenhauerovo dílo pak doprovázelo Wagnera až do konce života a on filosofovi nikdy „nepřestal být vděčný“. Skladatel mu dokonce po přečtení jeho díla v září 1854 poslal výtisk své básně o Nibelunzích, doprovázený lístkem, na němž stálo jen „s obdivem“. (Wagner 1958: 140) Bohužel Schopenhauer na tento projev nezareagoval, ačkoli si básně opatřil poznámkami a soukromě ji ocenil jako zajímavé dílo.

Schopenhauerova filosofie Wagnerovi mluvila z duše, což nezůstane nepovšimnuto, když se člověku podaří proniknout do myšlenkového světa těchto dvou osobností. „Při čtení Schopenhauera jsem měl pocit, že tento druh filosofie by mohl napsat Wagner, kdyby se mu bylo dostalo nadání velkého filosofa místo velkého skladatele a dramatika, tolik stejných názorů je tam soustředěno. Je to, jestli to tak lze říci, přesně ta filosofie, kterou potřeboval.“ (Magee 2004: 123) Wagner se stal Schopenhauerovou filosofií vskutku posedlý, do konce života si četl z Schopenhauera před spaním, meditoval nad četbou se svou druhou chotí Cosimou a dokonce se mu o Schopenhauerovi i zdálo, ačkoli mezi nimi nebyl žádný osobní vztah. [2]

Jeden z momentů Schopenhauerovy filosofie, který Wagner absorboval, v tomto případě snadno, protože se slučoval s jeho vlastním cítěním a dřívějším názorem, bylo vyzdvižení sexuální lásky. Pro Wagnera byla tato oblast odjakživa důležitá, což se jasně promítá do celého jeho díla, zároveň však představovala jeden z kamenů úrazu jeho soukromého života. [3] Schopenhauer dokonce považuje lásku a hudbu za dvě nejvyšší lidské činnosti vůbec. Díky tomu také pomohl Wagnerovi osvobodit svou hudbu od područí slova, kterému dříve podléhala. *Ve Zlatu Rýna* je to ještě velmi zřetelné, zatímco ve *Valkýře* již hudba působí mnohem vzletněji a čišť z ní silný emocionální náboj, ačkoli stále ještě jde ruku v ruce se slovem. Wagner totiž dlouho usiloval o naprostou vyváženost všech složek hudebního dramatu, což bohužel výsledně vyznělo na úkor hudby. [4] Schopenhauer Wagnerovi pomohl pochopit, že hudba je pramen, ze kterého vyvěrá vše ostatní a nic by jí nemělo omezovat, ale vše by jí mělo naopak sloužit. Toto poznání osvobodilo Wagnerova tvůrčího génia ze spárů teorie a prolomilo hráze směrem ke skutečné skladatelské volnosti. Vrcholným plodem tohoto osvobození se stal *Tristan*.

Schopenhauer ovlivnil Wagnera až do té míry, že se začal zabývat i četbou, kterou filosof ve svém díle doporučuje. Začne tudíž studovat i díla spojená s východními náboženstvími, hinduismem a buddhismem, která byla Schopenhauerově filosofií v mnoha ohledech blízká. Posléze Wagner napsal buddhisticky laděné libreto pro operu, k níž ovšem nikdy nezkomponoval hudbu, přestože o tom uvažoval. Učení o reinkarnaci chtěl znázornit pomocí leitmotivu.

Wagner byl velmi poučeným čtenářem Schopenhauerova díla. Celý život se četbou filosofie zabýval a vždy se snažil s filosofií vyrovnat. Měl dostatečnou intelektuální kapacitu na to, aby Schopenhauera, kterého dlouhodobě studoval, pochopil výborně. Schopenhauer ve své době nedosáhl zdaleka takového uznání, kterého zasluhoval, a to do značné míry kvůli tomu, že nemilosrdně kritizoval proslavené, „úřadující“ filosofy, své současníky, kterými byli zejména Hegel, Fichte a Schelling. Nelíbil se mu zvláště jejich školometský, nesrozumitelný styl psaní. Schopenhauer sám byl naopak filosofem výborně stylistické úrovně, přičemž se snažil, aby jeho filosofie byla vědecky důkladná a zároveň čtivá. Pohrdal papírovou, vyčtenou moudrostí, vycházel do velké míry ze svého vlastního pozorování skutečnosti a vědomě navazoval na Kanta.

Svět a celý vesmír hmotných objektů v prostoru a čase, jak jej vnímáme, Schopenhauer tedy chápal jako svět naší zkušenosti, který nemůže existovat nezávisle na ní. Ani struktura naší zkušenosti nemůže existovat nezávisle na zkušenosti samé. Naše zkušenost se nám představuje v prostoru a čase, ve formě smyslovosti a v rámci kauzality, která způsobuje, že to, co vnímáme, je náš svět a ne pouhý chaos. Vnímáme navíc jen tu část reality, kterou nám umožňuje vnímat náš fyzický aparát. Nevnímáme věci o sobě, ale tak, jak se nám jeví.

Ta část reality, která není dostupná naší zkušenosti, existuje mimo prostor a čas, nejsou v ní hmotné objekty a neplatí v ní kauzalita. O této části reality nic nevíme, kromě toho, že s největší pravděpodobností existuje. V tomto bodě se Schopenhauer začíná oddělovat od Kanta. Rozděluje realitu na fenomenální či jevovou, tj. zjevnou, smyslově vnímatelnou, plurální oblast časoprostoru, a oblast numenální, tj. neodlišenou, nekonečnou a věčnou, nehmotnou, mimo dosah kauzality, nedostupnou naší zkušenosti a poznání. Schopenhauer popírá vztah mezi oblastí fenomenální a numenální, neboť kauzalita má opodstatnění jenom v rámci fenomenální oblasti. Numenon a fenomen jsou stejnou realitou, vnímanou dvěma odlišnými způsoby. Numenon je vnitřní význam, pravé, zcela nepřístupné bytí jevu, který vnímáme, a který je vnějším projevem numenonu. (Schopenhauer 1998: 198)

Podle této teorie je člověk dočasným projevem čehosi věčného v jevovém světě. V konečném principu našeho bytí jsme tudíž všichni totéž. Utrpení jednoho se tedy týká všech. Tímto poznatkem se vysvětluje existence lidského soucítu s utrpením jiného tvora. To má velký dopad na Schopenhauerovu etiku, která je de facto užitou metafyzikou. Je založena na přesvědčení, že mimo oblast jevů, mimo pomíjivý svět časoprostoru a hmotných objektů, jsme všichni jedno. Na rozdíl od Kanta Schopenhauer zastával názor, že to, co nás v posledku sjednocuje, není rozum, ale konečná jednota bytí. Právě v tomto bodě Schopenhauer nejvýrazněji protíná filosofii východních náboženství, jak hinduismu, tak buddhismu. Trvalá, neosobní, nepoznatelná, nehmotná a jednotná realita stojí jako protiváha k pomíjivému světu, který je vlastně jen prchavou záležitostí, přestože je mu přikládána taková důležitost, jakou nám vnucují naše vlastní smysly.

S východními náboženstvími má Schopenhauer společný i náhled na řešení otázky utrpení ve světě. Utrpení je nevyhnutelné, protože ho způsobují nám přirozené touhy, které nás do něj neustále ženou tím, jak nikdy nemohou být zcela naplněny. Jediným řešením je ovládnout sám sebe, přemoci vlastní vůli a přestat chtít. Z toho vyvěrá životní pesimismus, který je vlastně jak Schopenhauerovi, tak východním náboženským systémům. Lidský život je viděn jako řetězec neustálého chtění, snažení, usilování, které však nevyhnutelně končí zmarem – smrtí. Život je tudíž osudově tragický. Schopenhauer považuje existenci za naprostou marnost. Numenální svět pro něj představuje hroznou, neosobní, morálně indifferenční energii. Numenální sílu, jejímž jsme ztělesněním, nazývá vůli k životu. Řešením naší bezmocné existence je pouze popření této vůle k životu, odmítnutí zapojit se do nesmyslného kauzálního řetězce jevového světa. Odmítá ovšem z principu sebevraždu, neboť ta je podle něj nikoli popřením, ale naopak triumfem vůle. Tato myšlenka musela být pro Wagnera nutně podnětná, protože z pramenů je známo, že trpěl sebevražednými sklony po značnou část svého života.

Schopenhauer byl, právě tak jako Wagner, ateistou. Uznával nicméně, že světová náboženství přinášejí se spoustou nepravdivých myšlenek i spoustu pravdivých. Mystické tradice tří velkých monotheistických náboženství navíc zrcadlí skutečnost dokonaleji než cokoli jiného na světě a ocitáme se v nich tváří v tvář holé pravdě. V životě většiny lidí je ovšem přiblížení se pravdě možné jen skrze sexuální či umělecký, zejména hudební, zážitek. Pro Schopenhauera je sexuální motivace v lidském životě klíčem k jeho pochopení. Proto rozvíjí ve svém díle metafyziku sexuální lásky a dochází k závěru, že v okamžiku orgasmu člověk nahlédne do podstaty bytí. V onom momentě člověk totiž překonává svůj egoismus, který ho jinak nerozlučně provází. (Schopenhauer 1995: 79)

Nicméně Schopenhauerovo kýžené popření vlastní vůle, vlastního chtění a usilování, zahrnuje především popření právě sexuální lásky. To má vést následně ke schopnosti milovat soucinnou láskou, asexuální a naprosto nezištnou, která je kvalitativně vyšší a díky níž člověk dokáže rezignovat na světské touhy a vášně a uchýlit se do svého, poněkud smutného, svatého klidu a svobodného rozvažování nad skutečností. Tento moment nádherně vystihuje Wagnerovo libreto *Mistrů pěvců*, původně zamýšlené komické opery, kde hrdina Sachs obětuje svou dlouho krystalizující lásku ve prospěch mladšího soka, který se k milované ženě objektivně lépe hodí, ačkoli by hrdina měl právo ji získat sám.

Co se týče uměleckého zážitku, Schopenhauer soudil, že dalším způsobem vytržení z vlastního já je ponoření se do vnímání uměleckého díla. Tento zážitek provází pocit zastavení času, což signalizuje vykročení z fenomenální oblasti do numenální. Jinak bychom to nazvali vytržením z časoprostoru. Dokud jsme ponořeni do vnímání uměleckého díla, nachází se naše já mimo časoprostor. Umělecké dílo nám totiž představuje univerzalitu v jednotlivosti. Právě nastíněná teorie odpovídá Platónově teorii forem, v níž umění ukazuje univerzální ja jednotlivým a *skrze* jednotlivé.

Hudba jako jediná není uměním obrazným, a tudíž nepotřebuje být roubována na platónské formy. Hudba *přímo* vyjadřuje numenon. Proto se vnitřnímu posluchači zdá, že hudba promlouvá z nejskrytějších hlubin a je nepřístupná slovnímu vyjádření či racionálnímu uchopení. Z toho je patrné, že hudba, podle Schopenhauera, je vyšší než všechna ostatní umění. Filosof uznával velké skladatele za velké metafyziky, vyjadřující existenciální pravdy způsobem, který jde mimo intelekt. Hudba vyjadřuje niterné jsoucno, samu podstatu světa. Používá k tomu univerzální jazyk, který je intelektu nepřístupný. Schopenhauer navíc nalézá zvláštní ocenění pro jedinečný potenciál, který získává hudba ve spojení se slovy. V opěte, hudebním dramatu, se tak dva mocné způsoby vyjádření spojují v jeden účinek. (Schopenhauer 1994: 63n)

Schopenhauerovy myšlenky Wagnera oslovily už proto, že našel u filosofa tak velké pochopení pro hudbu a její podstatu a dokázal formulovat teze, ke kterým Wagner podvědomě tihnul, ale v racionální rovině k nim dříve nedospěl. Díky Schopenhauerovi přestal Wagner považovat hmotný svět za jedinou realitu, uvědomil si, nakolik přečenoval sociální podmínky a politické dění ve světě a začal se dívat na roli sebe jako umělce z většího odstupu, což mu pomohlo dojít k již zmiňované tvůrčí svobodě. Během této názorové proměny Wagner přestal být optimistou, doufajícím v historickou změnu, díky které se jednou všichni budou mít dobře na světě, opustil své fecké zásady [5] a přistoupil na schopenhauerovský životní pesimismus obnášející rezignaci tužeb. Opustil i svou teorii celkového uměleckého díla, kde měly být všechny složky vyvážené a místo toho začal prosazovat hudbu jako vůdčí princip hudebního dramatu, v duchu Schopenhauerovy filosofie.

Od chvíle, kdy se Wagner seznámil s Schopenhauerovými myšlenkami nabrala jeho tvorba radikálně nový směr. Všechna díla napsaná v následujícím období jsou výrazně poznamenána Schopenhauerovou filosofií. Tento vliv se odráží ve způsobu psaní libret, která Schopenhauerem přímo dýchají i v zacílení díla, jež přestalo chtít být nástrojem společenské proměny a naopak se zaměřilo na niternost a metafyzickou rovinu života. V neposlední řadě ovšem zmíněný vliv zrcadlí osvobozený způsob Wagnerova komponování.

Dříve byl Wagner v kompozici svázán vlastním teoretickým bádáním a vědomým směřováním, ovšem intuicí byl napřed a dlouho tihnul podvědomě směrem, který mu později Schopenhauer pomohl vytyčit. Wagner sám prohlašoval, že Schopenhauer povzněl nevědomou sféru jeho vnitřní intuice na úroveň jeho vědomí. (Wagner 1958: 165)

Filosofovo východisko zřeknutí se vůle představovalo pro člověka jako Wagner mimořádnou výzvu. On sám byl totiž ztělesněnou vůlí. Jeho sugestivní vystupování, panovačnost a egoismus neměly podle všeho obdoby. Odráží to i jeho hudba, kterou řada posluchačů odmítá právě pro její agresivní a sugestivní působení. Totéž se však projevovalo i ve Wagnerově osobním životě. Celý život po něčem toužil, za něčím se hnál, neustálá aktivita a usilování byly pro něj hnací silou. Současně mu však jeho uzurpátorský přístup k životu působil soustavný stres a utrpení. Tohoto rozporu se zbavil do značné míry až díky Schopenhauerově filosofii, která mu pomohla vyrovnat se se sebou samým. „Přiznávám, že jsem ve svém životě došel až tam, kde mi jenom Schopenhauerova filosofie může dát plně uspokojení. Když jsem přijal bez výhrad jeho velmi závažné pravdy, co nejplněji jsem nasýtil svou vnitřní potřebu, a přestože jsem veden směrem velice odlišným od mého dřívějšího zaměření, tato filosofie byla jediná, která souzněla s mým názorem na povahu světa, který není nic než utrpení.“ (Magee 2004: 172)

Po přečtení Schopenhauerova díla Wagner napsal tři zcela nové opery, v nichž tudíž filosofovy myšlenky cele zrcadlí jak libreto, tak hudební zpracování. Patří sem *Tristan a Isolda*, *Mistři pěvci norimberští* a *Parsifal*. Všechna tato díla pojednávají o numenálních průnicích do fenomenálního světa skrze sexuální lásku, umění a mysticismus založený na soucítu a sebezápore. (Magee 2004: 239nn) Po těchto vrcholných operách, za jaké je skladatel sám právem považoval, se již nechtěl věnovat psaní oper, ale hodlal přesedlat na symfonickou hudbu, což mu překazila smrt. Wagnerovi se podařilo aplikovat kantovsko-schopenhauerovskou metafyziku na teorii opery. To, co filosofové provedli *in abstracto* svou filosofií, to on, jako tvořící umělec, učinil *in concreto* svou hudbou. Nebylo třeba vykonat víc.

Díky Schopenhauerovi se Wagner odhodlal hlouběji zabývat tématem vykoupení, které ho fascinovalo již dříve. Nyní ho začal chápat jako únik ze světa, vysvobození ze života v rámci jevové sféry. Pochopení propastí mezi jevovým a numenálním světem vtělil do své poslední opery, *Parsifal*. Schopenhauer tvrdil, že člověk je ztělesněním metafyzické vůle. Hudba je rovněž projevem metafyzické vůle, jejím hlasem ve světě empirie a má tudíž nejvyšší relevanci pro lidský život. To značí, že hudba je tím, čím my sami jsme v našem nejnějnějším bytí. Sřídání konsonancí a disonancí v hudbě odpovídá rytmu našeho vnitřního života. Průtah, který protahuje disonancí a později ji rozvádí do konsonance, přináší v hudbě velké napětí a o to větší uvolnění a uspokojení, když je později rozveden. Schopenhauer v tom vidí analogii lidské vůle, jejíž chtění je posílené zadržením a posunutím splnění tužby. Wagner se touto teorií inspiroval při psaní *Tristana*, kterého zkomponoval právě na principu posouvání napětí. Postupuje od disonance k disonanci, coby hudebnímu ekvivalentu nenaplněné touhy, neustálému dychtění.

Dokonalé rozvedení, naplnění, přináší až poslední akord. Podle Wagnerova celoživotního názoru, který plně odpovídá Schopenhauerově filosofii, je největší tužbou lidského života láska. Je to také tématem řady Wagnerových oper, včetně *Tristana a Isoldy*. První akord této opery vstoupil do dějin hudby jako tzv. tristanovský akord, což je akord sestávající ze dvou disonancí, z nichž je v následném akordu rozvedena jen jedna. Na tomto principu probíhá celá skladba, což maximalizuje napětí a vymyká se tehdejšímu kompozičním zvyklostem. Proto také *Tristan* zpočátku autorovi přinesl značné těžkosti s uvedením na scénu. Hudebníci nejevili mnoho ochoty něco tak obtížného a nezvyklého nastudovat.

V *Tristanovi* hudba skutečně vévodí všem ostatním složkám hudebního dramatu, jde o dílo, které hudbou kypí a žije. Wagner sám považoval *Tristana* za vyjádření numenální reality hudbou. Scénickou a dramatickou složku opery nazývá „viditelnou podobou hudby“. [6] Spojení hudby s dramatem zde umožňuje vyjádření vyššího řádu bytí. Drama vyrůstá z hudby a slouží obsahu, který hudba skrývá. Při psaní *Tristana* zažíval Wagner jedinečnou tvůrčí extázi, při níž byl zcela stržen proudem inspirace a vášně. *Tristan* vyjadřuje nejhlubší niternost, hluboký metafyzický vhled; je skutečnou filosofickou vizí celistvosti. Ústředním termínem *Tristanova* libreta je touha. Milenci po sobě divoce touží, ale vnější situace je jejich touze nepříznivě nakloněna a oni nakonec umírají, protože nechtějí žít jeden bez druhého.

Wagner zde používá Schopenhauerovu metaforiku dne a noci, podle níž noc ztělesňuje numenální svět a je tak vyvýšena nad den, který znamená fenomenální oblast. Vnější svět, jevová oblast, je odmítán, rozpoznán jako pouhý klam a noc je chápána jako pravá podstata, tedy numenální svět, v němž panuje nerozdělitelná jednota a jehož součástí chtějí být i Tristan s Isoldou. V tomto bodě se ovšem Wagner-libretista se Schopenhauerem-filosofem rozchází, neboť Tristan s Isoldou řeší svou situaci společnou sebevraždou, což je pro Schopenhauera z hlediska dosažení harmonie s numenálním světem nepřijatelné.

Princip sjednocení, obohacený o princip vykoupení je dotažen k dokonalosti až v *Parsifalovi*. Tam je totiž oproti vášnivě lásce dvou milenců preferována soucinná láska jednotlivce ke společenství, která zahrnuje popření vlastní sexuality a rezignaci na smyslové uspokojení. Wagner se při psaní *Parsifala*, který chce být do jisté míry mystickým dílem, inspiroval křesťanským a buddhistickým učěním. Od křesťanství si vypůjčil zejména náboženskou a liturgickou symboliku a z buddhismu filosofii cesty k dokonalému sebezapření, přičemž je *Parsifal*, poslední Wagnerova opera, skrz naskrz schopenhauerovsky laděný. Wagner narouboval na středověkou legendu o svatém grálu příběh prostoduchého mladíka, jehož čistota, ač vyplývající z určité slaboduchosti, s sebou nese vykupitelskou sílu. Bloud, který skrze sexuální zážitek, jenž je mu v podstatě vnucen, získává empatii k lidstvu, otročicím svým chřtícím a vlastní z vůli,

a bere na sebe jeho břemeno. *Parsifal* dosahuje vykoupění skrze popření vlastní vůle a stává se exemplárním, zatímco ostatní postavy, které nejsou s to něčeho takového dosáhnout, jsou viděny veskrze negativně.

Sex a moc jsou v *Parsifalovi* demaskovány jako ničitelé lidského naplnění. Je zde ztvárněna i Schopenhauerova teze, že nositelem etiky není rozum, ale soucit, který zprostředkovává nejhlubší pochopení věcí, protože v rámci numenálního světa jsme všichni jedinou bytostí a utrpení jednoho je utrpením všech. Skutečný význam života tkví v transcendentálním jsoucnu, nikoli v empirickém světě. Proto je chybné přilnout ke klamným hodnotám tohoto světa, v němž je vlastně vše banální a pomíjivé. K tomu je třeba popřít požadavky, které si klade naše vůle, z nichž nejsilnější jsou ty, které se týkají plazení a zachování života. Následně ovládnutí vlastní sexuality člověku umožňuje začít praktikovat nesobeckou, nepohlavní, soucinnou lásku, transcendovat tak své racionální a empirické poznání a převzít na sebe utrpení jiných.

To vše lze dosáhnout jedině citem, ne rozumem, čehož je skvělým příkladem Wagnerův *Parsifal*, dokonalý to schopenhauerovský hrdina. Námět opery *Parsifal* spočívá zcela v představě transcendentálního jsoucna, a proto je někdy obtížné jej plně pochopit. Jde o operu, která se radě posluchačů rozkryje až při několikátém shlédnutí. Jednoznačně je *Parsifal* ze všech Wagnerových oper nejvýrazněji metafyzicky zatížen. Dokonce zde do značné míry ustupuje skladatelova agresivní působivost a nasycenost vůlí, tolik příznačná pro ostatní jeho díla. Je mnohem obtížnější proniknout do *Parsifala*, nasáklého skrz naskrz metafyzickým obsahem než do *Tristana*, který má jasný děj, za nímž je metafyzický obsah ukryt.

Zbývající ze tří oper kompletně složených v době Wagnerovy obeznámenosti s Schopenhauerem jsou *Mistři pěvci norimberští*. Opera je zajímavá tím, že se v ní Wagner vrací ke konvenční operní formě, kterou dříve pohrdal. Velmi výraznou roli zde přejímá orchestr, což je prvek vyskytující se do jisté míry ve všech Wagnerových pozdních operách. Na jiném místě již bylo zmíněno, že postava Sachs z *Mistrů pěvců* je typicky schopenhauerovská. Rezignace, ke které Sachs dospěje, když se zřekne ženy, kterou chtěl a mohl získat, ve prospěch jiného muže, ústí v takzvaný Wahn Monolog, pojednávající o lidské pošetilosti, bláhovosti lidského snažení a o pomýlenosti těch, kteří jiným způsobují utrpení, čímž odsuzují k utrpení sami sebe, aniž si to uvědomují. Jiná Schopenhauerova myšlenka, která je zde rozvedena, je vztah umění a snů. Nejryzejší tvůrčí zdroj pramení ze snu, na který je umělec, účastníci se soutěže s jinými, schopen navázat a vytěžit z něj pro sebe uměleckou inspiraci.

Sledováním mnohostranného vlivu, který měla Schopenhauerova filosofie na život a dílo Wagnera dospíváme k závěru, že filosof umělce ovlivnil mimořádnou měrou hned v několika sférách. Naposled jsme sledovali sféru tvůrčí, v níž je skutečně markantně otišknuto filosofovo znamení, zmiňovali jsme několikrát i oblast filosofického vnímání světa a přetváření světového názoru, kde Schopenhauer ukázal Wagnerovi cestu k sebenalezení a sebepřijetí a nyní se podívejme dále směrem, v němž musel filosof nutně Wagnera upoutat psychologickou cestou. Když Schopenhauer mluví o povaze génia, lze jednotlivé charakteristiky celkem snadno aplikovat na Wagnerovu osobnost.

První vlastností génia, podle Schopenhauera, je dětské vnímání světa a dětská otevřenost skutečnosti, tvůrčí přístup k ní a neúnavné vsířbávání všech podnětů, kterých se géniové, podobně jako děti, dostávají. Wagner byl, podle řady pramenů, dětsky otevřený v komunikaci, o všechno se živě zajímal, emoce dával najevo prudce a až dětsky spontánně, přičemž jeho projevy emocí byly často přímo extrémní. Nepřičilo se mu předvádět doslova herecké etudy kdekoli na veřejnosti nebo se postavit na hlavu, byl-li pod vlivem silného dojmu. Dalším znakem génia je bohatá fantazie, kterou Wagner bezpochyby oplýval. Jeho umělecká vize je vždy barvitá a strhující a jeho dílo má proto na mnohé skoro čarovný účinek. Génius se dále vyznačuje neúnavnou touhou po poznání, navzdory vnější nepřizní. Wagner byl nucen ve svém životě dokázat, že ani hmotný nedostatek a všemožné pronásledování ho neodradí od spění za svou uměleckou vizi, a že je ochoten obětovat své pohodlí i osobní štěstí, jen aby nezaprodal svůj tvůrčí záměr, který vedl všechny jeho kroky. Génius často tíhne k šilenství, protože hranice mezi genialitou a šilenstvím je tenká.

V obou případech jde o odchylku od normálu. Wagnerova osobnost byla excentrická v mnohém ohledu. Byl paranoidní, prožil v období životního zlomu těžkou klinickou depresi a projevoval sebevražedné sklony. Na druhou stranu génius projevuje určitou rozvahu, odstup od imanentního světa, který je pro průměrného člověka nedosažitelný. Tento odstup spatřujeme i ve Wagnerově díle, v němž se objektivizuje a transformuje vše lidské, jak básnický, tak hudební. Proto byl pro Wagnera tak vděčným inspiračním zdrojem mýtus. Wagner splňoval i další rysy génia podle Schopenhauera, jimiž jsou sklon k melancholii, soustavné sledování objektivního cíle navzdory osobnímu nepohodlí a veřejnému nepochopení a podstatně větší kapacita a aktivita intelektu, než je běžné u obyčejného člověka. Na úkor prosazování vlastních potřeb génius žene svůj intelekt vsíříc stále hlubšímu poznávání skutečnosti. (Schopenhauer 1994: 43)

Na závěr si můžeme postesknout, že Wagnerovi chyběla sebedůvěra k tomu, aby Schopenhauera navštívil a osobně se s ním seznámil, ač o tom uvažoval a byl by to učinil velmi rád. (Magee 2004: 102) Určitá plachost, která číší z takového postoje, je pro Wagnera zcela netypická a zřejmě jen podtrhuje nesmírnou úctu, kterou k filosofovi choval. Z našeho současného pohledu je na místě postavit Wagnera a Schopenhauera vedle sebe jako dva současníky, příslušníky jednoho národa a génie svých oborů. Thomas Mann označoval poměr Wagnera k Schopenhauerovi za nejvyšší příklad symbiotického vztahu mezi velkým tvůrčím umělcem a velkým myslitelem v oblasti západní kultury. Myšlenkovou shodu obou osobností ovšem odhalíme až po bližším seznámení s jejich vnitřním světem a s historickými realitami.

K hlubokému pochopení Wagnerovy hudby není totiž nezbytné znát Schopenhauerovu filosofii, přestože je to jistě užitečné a obohacující. Hudba je však vnímána v iracionální rovině a intelekt lze při jejím poslechu ponechat stranou. Je-li vnímání hudby více nebo naopak méně prospěšné lidské duši, než například porozumění vysoké filosofii, je obtížné rozhodnout a možná takové srovnávání ani není na místě. V osobě Schopenhauera však rozhodně spatřujeme velkého filosofa, který nacházel nejnvětší možné ocenění pro hudbu a v osobě Wagnera vidíme příklad geniálního hudebníka, který dokázal svébytným způsobem zapracovat určitou filosofii do hudby a vytěžit z ní pro svoji tvorbu maximum.

„Hudba stojí stranou všech ostatních umění. Nepoznáváme v ní nápodobu, opakování nějaké ideje bytostí ve světě; přesto je tak velkým a nádherným uměním, působí tak mocně na hlubiny lidského nitra, je jím tak dokonale a hluboce chápána, jako zcela obecná řeč, jejíž zřetelnost dokonce překonává zřetelnost názorného světa.“ (Schopenhauer 1994: 63)

POZNÁMKY

[1] Viz B. Magee, *Wagner a filosofie*, Praha, BB/art 2004.

[2] Viz *Deníky Cosimy Wagnerové* (cit. v Magee, B., c. d., s. 56).

[3] Dalšími bylo např. jeho neustálé zadlužování se a nesplácení dluhů, jeho agresivní antisemitismus a celková excentricita jeho osobnosti.

[4] Wagner napsal řadu teoretických spisů, kde rozvíjel tvůrčí zásady, jichž se do určitého bodu své tvůrčí práce až křečovitě držel. Jednou z nich byla snaha dosáhnout tzv. celkového uměleckého díla (*Gesamtkunstwerk*). V jistém okamžiku se však dokázal od vší teorie osvobodit a jeho tvorba se stala svobodnější od teorie a hudebně volnější.

[5] Wagner miloval klasické řecké drama, řeckou filosofii a v jejím duchu se pokoušel praktikovat tzv. řecké zásady i ve svém životě. Četba a s ní spojené studium dané historické periody mu přinášelo potěšení již od mládí a bylo pro něj zdrojem inspirace v životě i díle. Šlo v zásadě o racionalistický postoj k životu, kdy si člověk má dokázat vzít a užít, co život nabízí, v souladu s estetickým ideálem harmonie.

[6] Viz Wagnerův teoretický spis *Beethoven z r. 1870* (Magee, B., c. d., s. 216).

SEZNAM LITERATURY

Magee, B., *Wagner a filosofie*, Praha, BB/art 2004.

Schopenhauer, A., *Genius, umění, láska, světec*, Olomouc, Votobia 1994.

Schopenhauer, A., *Metafyzika lásky a hudby*, Olomouc, Votobia 1995.

Schopenhauer, A., *Svět jako vůle a představa II*, Pelhřimov, Nová tiskárna 1998.

Wagner, R., *Mein Leben*, Leipzig, Dieterich 1958.

(Mgr. Lenka Novotná, teoložka a hudebnice, vystudovala UK ETF, nyní je doktorandkou na Katedře religionistiky UK ETF.)

Paideia, 2007, č. 1–2, ISSN 1214-8725. Dostupné z: <http://paideia.pedf.cuni.cz/download/schopenhauer.pdf>.

(Znovu)objevení Orientu na Západě

Módní Orient

O tom, že starověká orientální filosofie vstoupila nově do obzoru moderního člověka Západu, není třeba nikoho dlouho přesvědčovat. Stačí jen podívat se na pulty našich knihkupectví, kde se od roku 1989 sice změnilo téměř všechno, ale podíl knih zabývajících se východní filosofií, náboženstvím a kulturou je nápadně vyšší, než by příslušelo takto prastarému a odlehlému tématu.

Nejde však jen o texty. Orientální filosofie či moudrost je na dnešním Západě přítomna jako skrytý motiv a původ mnoha jevů – především jógy a jiných meditačních technik a životních cest, různých bojových umění a sportů (například karate, kung-fu, aikido), ale i kultury stravování (vegetariánství, makrobiotika, čajový obřad, o oblibě orientálních kuchyní ani nemluvě) nebo kultury bydlení (architektura, design, ikebana, bonsai, feng-šuej). Orient nerozlišuje tak jako Západ mezi filosofií a náboženstvím. V euroamerické společnosti se můžeme setkat prakticky se všemi základními typy východních náboženství, často upravených pro naše západní poměry. Tak se i u nás objevilo hnutí Hare Kršna, přívrženci různých hinduistických a buddhistických škol, řada lidí se pokouší pěstovat zenbuddhismus. Orientální kulturní prvky jsou výraznou součástí toho, co se děje na scéně či v proudu hnutí New Age, jež chce být novým životním stylem, novou filosofií, novým náboženstvím. Ačkoliv se v Čechách označení New Age příliš nepoužívá, přesto tento fenomén u nás už dávno zdomácněl a po roce 1989 jen vyplul na povrch v podobě specializovaných nakladatelství a časopisů, ale i v podobě různých terapeutických technik, nabízených dokonce už specializovanými centry (probuzení psychických energií, harmonizační cvičení, holotropní dýchání, meditace, new age music, pozitivní myšlení), nebo v podobě hnutí alternativního životního stylu, soustředěných kolem vzorových komun nebo vybraných ekologických projektů.

Orientem myslíme i Střední a Přední východ, tedy kolébku mnoha velkých, ale už zaniklých kultur, ale taky kolébku velkých a stále živých nábožensko-filosofických soustav – židovství, křesťanství a islámu. V Evropě a Americe probíhá zhruba od 80. let nová náboženská vlna. Oživení některých křesťanských proudů a skupin je možno chápat rovněž jako trend obratu k Východu. Vzrůst zájmu o judaismus a židovskou kulturu (jehož projevem u nás může být například kult Franze Kafky a jiných židovských spisovatelů nebo hledání genia loci židovských sídlišť třeba v Praze, ale i v Třebíči či Boskovicích) může být reakcí na vakuum, které zde bylo za vlády dvou posledních velkých totalitních systémů, ale může být i výrazem touhy po návratu k orientálním kořenům naší vlastní kultury. Něco podobného probíhá ještě dále na západě s křesťanským pravoslavím, jež je vzhledem k západní Evropě a Americe exoticky východním fenoménem. A je to koneckonců i islám, který se domáhá pozornosti Západu. A nejen díky expanzivní politice islámských zemí a akcím extremistických islámských skupin. Islám je dnes v Evropě nejrychleji rostoucím náboženstvím. Mnohá západoevropská města se stala významnými islámskými intelektuálními a kulturními centry.

Jiným příznakem tohoto trendu je například i současná literatura. Není náhodou, že řada nositelů Nobelových cen za literaturu jsou „dvojazyční“ východo-západní autoři: například Saul Bellow, Elias Canetti, Czesław Miłosz, Josip Brodski apod. Výrazné popularity dosahují spisovatelé z islámských zemí (například Salman Rushdie z islámské části Indie) nebo islámská tematika románů či filmů (například Betty Mahmoodyová: Bez dcerky neodejdu).

Jiným dokladem zvýšené přítomnosti orientálních prvků v západní kultuře může být oblast literatury sci-fi, fantasy a komiksů. Tato oblast, seriózní vědou obvykle přehlížená, je účinným barometrem změn odehrávajících se v západní mentalitě, ba dokonce v celém západním kulturním nevědomí (v psychoanalytickém slova smyslu). Oživení orientálních i původních evropských mytologií je výrazným novým motivem v celé této oblasti zábavní kultury západní mládeže.

V neposlední řadě je třeba se zmínit o tom, že orientální filosofie se – víc než by bylo přirozené – zabývají současní západní filosofové a vědci. Tak například i u nás – po letech uměle udržovaného vakua – opět začali publikovat naši orientalisté. Nedostatek nových publikací je nahrazován reedicemi úspěšných knih z minulosti. Dnes zřejmě nejužívanější učebnice filosofie na středních i vysokých školách – Störigovy Malé dějiny filosofie – obsahuje poměrně rozsáhlou úvodní kapitolu o orientální filosofii. Na našich univerzitách se sice zatím neobjevuje orientální filosofie jako samostatný předmět, ale stává se součástí výuky mnoha příbuzných předmětů.

Při trochu pozornějším pohledu tedy zjistíme, že Orient už dávno není ono vzdálené exotické území, nýbrž je všude kolem nás, blízko, prakticky na dosah ruky. Dále zjistíme, že Západ už dávno není tím, čím kdysi býval – oblastí výlučnosti, nadřazenosti a pýchy, kolem níž se domněle točil celý svět. Vstoupili jsme do doby, kdy dělení světa na Occident (occidens, vysl. okeidens, lat. západ) a Orient (oriens, lat. východ) už neplatí.

Setkání Západu s Východem v globálním prostoru v epoše postmoderny

Jedním z důvodů současné masivní přítomnosti východních náboženských a filosofických (a vlastně vůbec kulturních) prvků v euroamerické kultuře je postmoderní povaha naší doby. Teoretikové kultury a umění, filosofové, sociologové a politologové charakterizují postmodernu, epochu po konci moderny čili moderní doby, zhruba těmito rysy:

- Konec velkých ideologických systémů, konec veřejného mínění, konec názorové uniformity.
- Konec eurocentrismu, nástup kulturního polycentrismu.
- Globalizace, vznik globálního životního pocitu či planetárního vědomí, které ale není univerzálním kosmopolitním myšlením, nýbrž explozí subkultur na pozadí celosvětového horizontu.
- Holistické paradigma, nový způsob vnímání všech jevů v jejich závislosti na vyšších celcích, celostní, systémové myšlení.
- Krise moderního pojetí rozumu, konec exkluzivní racionality (výlučného spoléhání na rozum), znovuobjevování intuice, spirituality, znovuobjevování přírody jako celostního kontextu (tendence k panteismu).
- Revivalismus (oživování starého, domněle mrtvého, nové výpůjčky z minulosti). Konec historického vědomí, konec hegelovského pojetí dějin jako nutného pokroku. Budoucnost už není předurčená, ale je otevřená. Znovuobjevení mytického myšlení, cyklického pojetí času. Vše staré je možno uplatnit, ovšem vytržené z historického kontextu.
- Zrušení někdejší „bojové“ linie mezi moderním a tradičním. Postmoderna není něco úplně nového, je to syntéza nového a starého, moderního a tradičního.
- Zrušení někdejší ostré dělicí čáry mezi vysokým a nízkým stylem v myšlení, v umění i v životě. Postmoderna stírá rozdíly mezi uměním a kýčem, filosofií a ideologií (jakožto kýčem filosofie). Směšuje vysokou úroveň myšlení a umělecké tvorby s nízkou úrovní práce sdělovacích prostředků, s bulvárem, reklamou a komercializací.
- A konečně – postmoderna je programově pluralitní čili je vlastně bez programu. Jejím nejvlastnějším principem je, že je principiálně bez principů.

Moderní komunikace prokrátily vzdálenosti a udělaly ze světa globální vesnici. V globalizovaném světě už nic není dost vzdálené, aby mohlo být exotické, okrajové. V přepes-
tré mozaikovitě tříšti nabídky globálních tržišť se stírá rozdíl mezi většinovým a menšino-
vým a do módy se tak dostává současně prakticky všechno.

Postmoderní kulturní, myšlenková, duchovní scéna či epocha je proto synkretis-
tická, eklektická, tzn. směšuje obrovské množství vzájemně nesourodých prvků, navíc
vytržených z jejich původních přirozených souvislostí. V tomto bezbřehém přejímání cha-
otických vlivů má pochopitelně své místo i orientální filosofie. Pro současný Západ je však
podobně aktuální prakticky všechno – výtvarné umění afrických kmenů, hudba austral-
ských domorodců, polynézká mytologie či halucinogenní zkušenosti jihoamerických Indi-
ánů.

Postmoderna tedy může být jedním důvodem současné aktuality orientální filoso-
fie. Jiným důvodem – vnitřním i hlubším – je jistá logická nutnost současného setkání
Západu s Východem. Západ se totiž dlouho a postupně ustavoval jako svébytná oblast
právě radikálním oddělováním se od Východu, respektive od společných kořenů, které
ležely geograficky někde uprostřed, eventuálně od někdejšího rozsáhlejšího jednotného
celku. Znovuobjevení Východu tedy není přijetím něčeho nového, jiného, ale logickým
doplněním toho, co Západu chybělo k vnitřní rovnováze, je to návrat k vlastnímu základu.
Tuto myšlenku budou rozvíjet další kapitoly.

Jedním z rysů postmoderní doby je zánik eurocentrismu. Bylo by užitečné vědět, jak
se na přítomnost orientální filosofie na Západě dívají sami Orientalci. Euroameričané,
kteří podniknou výpravu do skutečného Orientu – ať už tak, že čtou původní texty (navíc
v originále), nebo tak, že tam odcestují – bývají velmi překvapeni. Skutečná orientální
filosofie často není taková, jak se na Západě podávala. A dále: lidé Orientu sami často
o této filosofii mnoho nevědí; v žádném případě podle ní nežijí masy průměrných obyvatel.
Orient je zkrátka do značné míry právě produktem Západu. Někdejší vyspělé orientální
kultury dávno zanikly a prodělaly změny, o nichž toho mnoho nevíme. Svým způsobem se
o tom přesvědčujeme u Orientalců, kteří přijíždějí na Západ v naději, že od jeho vyšší
kultury získají něco, co doma nemají. Tak přijíždějí dnešní indiští filosofové do Německa
studovat Schopenhauera („nejindičtějšího“ filosofa mimo Indii) a Nietzscheho. Islámští
intelektuálové budují svá nejvýznamnější centra v Londýně a v Marseille. S filosoficky
nejčistšími hinduistickými naukami se dnes setkáme spíše ve Švýcarsku než v Asii. Zenový
buddhismus přerůstá svými výhonky z Japonska a přináší plody například v Kalifornii.
Mezi mladými Japonci je pokládáno za módní mít svatbu nejen v šintoistickém či budd-
histickém chrámu, ale také (navíc) i s křesťanským knězem. Taková zjištění ubírají orien-
tální filosofii na exotičnosti a mění nekritický obdiv a přehnaná očekávání ve skutečnou
vědeckou střízlivost.

Co je to vlastně Západ?

Evropa, tedy jádro toho, co dnes označujeme slovem Západ, se začala kulturně-geograficky
ustalovat na přelomu starověku a středověku. Už římská říše se na sklonku své existence
začala stále více dělit na západní a východní část, sféry odlišné kulturně, politicky, ekono-
micky i národnostně (sociálně). Křesťanství, které od počátku našeho letopočtu do tohoto
prostoru vstupuje, vyvíjí se v obou těchto oblastech rovněž odlišně. Hranice, rozdělující
tento původně spíš středomořský než evropský prostor na Západ a Východ, není dána
nějakou jednoduchou pomyslnou osou, taženou ve směru od severu k jihu. Hranice je
vlastně stále pružná a mění se podle intenzity vlivů. Východ například zasahoval svým
vlivem do určitých oblastí Apeninského poloostrova, ze severního pobřeží Afriky ovliv-
ňoval Sicílii a další středomořské ostrovy i značnou část Španělska. Složitě byly posuny

dělicí linie na Balkáně a severně od Dunaje. Východní část bývá pojmenována podle města Byzance, v němž roku 324 n. l. císař Konstantin založil nové hlavní město (východní) říše římské – Konstantinopolis čili Cařihrad, dnešní Istanbul. Mluví se o byzantské říši, byzantské kultuře. Nebo bývá Východ pojmenován podle tam převládající orientace křesťanství – ortodoxie čili pravoslavií.

Do tohoto východního prostoru vstoupil v 7. století n. l. islám. Arabové, původní nositelé islámu, vstřebali rychle plody byzantské kultury a vzdělanosti a dále se vyvíjeli nezávisle. Další a další národy, které na východě přijímaly islám, byly tak nepřímou zasaženy byzantským vlivem, který ale směrem na východ slábl. Národy východu, které zůstaly křesťanské, eventuálně křesťanské enklávy či menšiny v islámských zemích, se proti svému mocnému konkurentu bránily tím, že se zakonzervovaly v pozicích byzantské kultury 8. století, eventuálně 15. století, protože byzantská říše přestala politicky existovat po dobytí Konstantinopole Turky v roce 1453. To platí pro takové země, jako je Arménie, Gruzie, Rusko, některá území na Balkáně.

Západ se naproti tomu kryje s Římem. Západní část Evropy se po dobytí Říma Góty roku 410 n. l. a následném zhroucení římské říše dlouho nemůže vzpamatovat. Křesťanství se postupně ujímá dědictví římské říše, i když spíše ve státoprávním než v kulturním slova smyslu. Papež Řehoř I. Veliký († 602) organizačně sjednotil západní křesťanství a odřízl je od (pohanského) dědictví antické kultury. Pokusy obnovit římskou kulturu se objevují až v opakujících se vlnách „renesance“ (znovuzrození) – karolinská renesance (9. století), ottonská renesance (11. století), „velká“ renesance (14.–16. století). Zdá se však, že skrytým motivem návratu ke starému Římu je strach z nového nepřítele – islámu, který začíná dorážet z jihu (Sicílie, Španělsko). Západní Evropa, která se identifikuje s římským katolicismem, se tak jeví jako prostor, který se stále mírně zmenšuje, stále přísněji vymezuje vůči všemu odlišnému a stále více se uzavírá do sebe.

Po staletích sporů se obě centra křesťanství – Řím a Cařihrad – nakonec roku 1054 rozcházejí i formálně. Evropa je definitivně rozdělena na Západ a Východ – církevně, politicky i kulturně. V témže století se podařilo definitivně zabránit pronikání islámu přes Španělsko, ale vzápětí přichází nový nápor islámských národů proti oslabené východní byzantské říši. Západ jednak chce vysvobodit svatá místa křesťanství v Palestině z rukou muslimů, jednak vidí příležitost ještě více ponížít už tak oslabenou byzantskou říši. Dvě staletí trvající křížové výpravy nepřinesly sice Západu vítězství, znamenaly však pro západní Evropu intenzivní kontakt s arabskou kulturou, která jednak stále rozvíjela plody byzantské (a to znamená i antické, původní řecké) kultury a vzdělanosti, jednak zužitkovala to, co získala stykem s Indií a Čínou. To byl impuls pro rozvoj vrcholné scholastiky, ale i pro rozmach vrcholně středověkých technologií. Můžeme říci, že Západ začal nově objevovat Východ a přišel na to, že Východ je mnohem vyspělejší. Cesta Marca Pola do Číny ve 13. století byla zatím jen pouhou vlašťovkou mohutné kulturní a myšlenkové výměny, která začala a změnila duchovní tvář Evropy. Evropa „procitá“ ze středověkého „temna“ do „slunečního“ věku renesance. Vrací se ke svým původním kořenům – napřed k Aténám (renesance), pak k Jeruzalému (reformace – návrat k prvotnímu křesťanství, biblickému, evangelickému). Jednou z vymožeností převzatých od muslimských Arabů (původem ovšem z Číny) byl kompas, který znamená začátek nové mořeplavby a velkých zámořských objevů.

Západní Evropa, rozdělená teď už do dvou křesťanských táborů – římskokatolického a protestantského, nijak neustoupila z pozic svého kulturního hegemonismu. Objevuje sice nová území, nové kultury, nová náboženství – na východě i na západě, ale v duchu svého středověkého exkluzivního křesťanského paradigmatu je pokládá za méněcenné jevy.

Proto koná pokusy o násilné pokřesťanstění celého světa. Vědomě i nevědomky kulturně kolonizuje svět.

Teprve v 18. století, kdy se mění pojetí člověka a rodí se jakási filosofie lidských práv, objevuje se myšlenka rovnosti všech lidí, dozrává situace k tomu, že i jiné kultury mohou být pochopeny jako svébytné. V křesťanství se opět objevuje myšlenka misie – nenásilného získávání lidí pro víru. Misionáři, vracející se z nových území, jsou zřejmě první lidé, kteří oněm jiným kulturám skutečně naslouchali a mohou tak přinášet cenné informace. Na druhé straně si evropská šlechta, zejména francouzská a španělská, všimla, že panovníci muslimských zemí žijí v mnohem větším přepychu, a začala napodobovat způsob života v arabských a perských palácích. Tak začala Evropa postupně doceňovat Čínu, zejména pro její umění (porcelán, dřevoryty), po Napoleonově výpravě objevila Egypt a nakonec Indii. Dochází k prvním módním vlnám orientalismu, typickým pro období romantismu a idealismu. Zdá se, že v dozvucích této epochy žijeme dodnes.

Můžeme tedy učinit shrnutí. Západ je vlastně část západní a severní Evropy a část střední Evropy, méně už Evropa jihozápadní. Východ je pro nás jednak východní Evropa a část střední Evropy, tedy to, co je pod vlivem pravoslavi a byzantské kultury. Dále je pro nás Východ svět islámu, tedy hlavně Přední východ, ale i severní Afrika a rozlehlé části Asie. Nebo můžeme používat slovo Východ ve smyslu skutečně vzdálené, a tedy exotické oblasti, Východ daleký či dálný – Indie, Čína, Korea, Japonsko – a přirozeně velké části střední a jihovýchodní Asie.

Jestliže dnes mluvíme o módnosti a aktuálnosti orientální filosofie, máme běžně na mysli filosofii indickou a čínskou. Musíme si ovšem být vědomi toho, co je vlastně onen Západ, který tyto myšlenkové podněty tak lačně přijímá. A dále si musíme uvědomit, že skutečně orientální filosofie (indická a čínská) k nám nepřichází až v 19. a 20. století, kdy se k nám dostává v podobě literárních textů. Její vliv byl patrný už i v minulých dobách, ovšem zprostředkovaně – přes národy a kultury, které ležely geograficky někde uprostřed, zejména přes předovýchodní islámský svět, ale také přes pravoslavnou východní Evropu.

Orientalismus jako móda

Proč je Orient pro Západ tak atraktivní? Edward. W. Said (Palestinec narozený v Jeruzalémě, vyrostlý v Egyptě a následně žijící v USA), významný současný literární kritik, nazývá módní zájem o Orient *orientalismus*. Jeho kniha *Orientalism*¹³⁵ vyvolala ve své době typicky postmoderní diskusi o podstatě „jinakosti“, xenologii (nauce o cizím, cizincích), hermeneutice cizoty. Said říká, že Orient je evropský vynález, že byl už od dob antiky zdrojem romantických tužeb po exotičnu, dobrodružstvích a úchvatných zkušenostech. Toto Saidovo tvrzení dokládají i psychoanalytické výzkumy základních kulturních archetypů a symbolů u různých národů světa. Téměř všude platí to, co říká staré latinské úsloví: Ex Oriente lux – z Východu (pochází) světlo, čímž se myslí i všechno dobré. Orient je pro Evropu odedávna obrazem jiného, odlišného. Orient pomáhal Evropě definovat se vůči němu jako kontrastní jev. Ovšem podle Saida se orientalismus stal nástrojem evropského kolonialismu. Eurocentrismus nebo etnocentrismus jednotlivých evropských národů chápe Orient vždy jako něco iracionálního, dětinského, porušeného, zatímco sebe sama Evropan chápe jako rozumného, ctnostného, zralého a normálního. To je zárodek evropského rasismu a imperialismu.

Podobnou myšlenku rozvíjí Said v další své knize *Covering Islam*¹³⁶, kde dokazuje, že tradiční evropský (euroamerický) obraz o islámu je směsicí nedorozumění a záměrných

¹³⁵ Said, E. W. *Orientalism*. New York – London: Pantheon Books, 1978. Česky: *Orientalismus. Západní koncepce Orientu*. Praha: Paseka, 2008.

¹³⁶ Said, E. W. *Covering Islam*. London: Routledge and Kenan, 1981.

zkreslení produkovaných žurnalisty, politiky, ale i falešnými odborníky. Takový zjednodušený obraz, založený na nezájmu, lhostejnosti a nepřesnosti, může vést k nebezpečným důsledkům, zvláště v období různých krizí v islámském světě. Orientalismus je způsob myšlení založený na ontologickém a epistemologickém rozlišování mezi Evropou a „zbytkem“ světa. I když je orientalismus v opakujících se vlnách jakéhosi romantismu výrazem sentimentálních utopických představ, zůstává nástrojem dělení světa na „naše“ a „cizí“ a je tedy falešným geopolitickým vědomím. Said vidí tuto negativní stránku orientalismu tak výrazně, protože se zaměřil na vztah Evropy k islámskému světu; navíc si všímá jen anglosaské oblasti a Francie.

Naproti tomu třeba Michel Foucault, jeden z nejvýraznějších představitelů strukturalismu a postmodernismu 20. století, nevidí orientalismus tak negativně. Asi proto, že vyhlíží k ještě dálnějšímu Východu. Ve své knize *Dějiny šílenství*¹³⁷ říká, že Orient byl vždy místem, které vymezovalo hranice univerzality západního rozumu (racionality). Orient je pro něj oním ideálním místem našeho původu, zdrojem našeho stesku po pravém domově, po návratu. Orient, ačkoliv se jej kolonizátorský rozum Západu pokoušel neustále dobýt, nám však stále uniká. Je pro nás nedosažitelný, protože je právě onou mezí, za níž bychom už museli vykročit ze své racionality. Pro Foucaulta je tedy Orient jakousi metou a současně ideou pravého původu. Proto tolik inspiroval a motivoval západní kulturu. I když naše pojetí Orientu jako snové, ideální, utopické oblasti, kolébky kultury, epochy rané fáze rozvoje lidstva může oslabit naše schopnosti realisticky hodnotit skutečný Orient, bude to podle Foucaulta vždy hodnocení bez negativních předsudků.

V každém případě se ukazuje, že orientalismus není módní záležitostí až několika posledních desetiletí. Právě ony módní vlny orientalismu způsobily, že historikové začali nově zkoumat minulost z tohoto hlediska a – i když bádání zdaleka nejsou u konce – ukázalo se, že od dob antického Řecka je naše Evropa utkána z daleko více orientálních prvků, než jsme si donedávna mysleli. Pro staré Řeky byl oním bájným i reálným Orientem jednak Přední východ, jednak, a to především, Egypt. Možné styky s Indií a s Čínou ve starověku jsou ještě zahaleny mnoha záhadami. V každém případě ale dnešní nová četba antických filosofů prokazuje nápadné shody s myšlením jejich starších indických a čínských kolegů. Říše Alexandra Makedonského, která na přelomu 4. a 3. století př. n. l. dosáhla až k hranicím Indie, dala vzniknout helénistické kultuře, neboť díky vybudovaným komunikacím a navázaným politickým a obchodním vazbám docházelo k mísení řeckých a orientálních kulturních prvků. Právě helénistická kultura, vrcholící kolem počátku našeho letopočtu, nápadně připomíná naši dobu – především tím, že se rovněž měnilo základní kulturní paradigma, ale také revolučním skokem ve všeobecné informovanosti a následným nábožensko-filosofickým synkretismem, který tolik připomíná naši postmodernu. Do tohoto světa vstupuje křesťanství a po první tři staletí se v něm šíří rychleji právě směrem na východ než na západ. Obrat nastává až za císaře Konstantina, který roku 313 n. l. ukončuje pronásledování křesťanů v západní části římské říše a křesťanství postupně činí jediným oficiálním náboženstvím Západu. Tím se už ale začíná středověk a formuje se Evropa jako ono geopolitické vědomí, jemuž říkáme Západ. Evropan prý je člověk, který co do kulturního původu stojí jednou nohou v Aténách a druhou v Jeruzalémě. Skrze oba tyto kulturní kořeny je ale do značné míry ovlivněn právě Orientem.

Jak jsme si už ukázali, další vývoj západní Evropy šel směrem ke stále užšímu vyhraňování se proti všemu východnímu, čili k ustálení toho, čemu dnes říkáme Západ.

O první vlně nového zájmu o Východ, kterému bychom s jistými výhradami mohli říkat raný orientalismus, se dá hovořit až na prahu vrcholného středověku. Tehdy se

¹³⁷ Foucault, M. *Dějiny šílenství. Hledání historických kořenů pojmu duševní choroby*. Praha: Nakladatelství Lidových novin, 1994.

setkaly různé vlivy. Především křížové výpravy ukázaly, že muslimské národy jsou kulturně i technologicky vyspělejší, není možno je snadno porazit a bude třeba je více respektovat. Následně vybudované vazby na Přední východ, zejména prostřednictvím různých rytířských řádů, se staly kanály, jimiž začaly proudit myšlenky. Poněkud jinými cestami, spíše po individuálních cestách obchodníků, arabských i židovských, dorazilo do Evropy povědomí o arabské filosofii, rozvíjející aristotelismus. Vzhledem k tomu, že v tehdejší Evropě téměř nikdo neuměl řecky, z Aristotelových spisů bylo do latiny přeloženo jen málo a u řady myslitelů převládala orientace na Platóna, eventuálně na novoplatonismus, bylo toto znovuoobjevení Aristotela šokem. A byl tu konečně i třetí vliv: od 11. a 12. století je patrné jisté znovuoživení předkřesťanských lidových náboženství v jejich kultivovanější podobě, zvláště různých mýtů, prolínajících se s křesťanskými prvky (svatý grál, král Artuš, rytíři kulatého stolu apod.). Pozoruhodná byla dlouho přežívající legenda o králi Janovi, který v sobě spojoval ideál panovníka i velekněze a vládl v nějaké utopické zemi daleko na Východě. Stávalo se, že roli takové poněkud mytizované země na Východě pro nejzápadnější část Evropy přebíraly Čechy. V Čechách se ovšem tento utopický entuziasmus orientoval ještě východněji. Snad zde sehrála roli vzpomínka na cyrilometodějskou misi, která – v případě, že by se zdařila – by přimkla naši zemi ke křesťanskému Východu a bratrským slovanským národům. V úsilí po slovanské liturgii může být prvek vlastenecký, ale i onen utopicko orientalistický. V kritických dobách působení M. Jana Husa se vypravila delegace reformních teologů v čele s Jeronýmem Pražským na pravoslavnou Litvu, aby tam hledala inspiraci a podporu. Čeští utrakvisté vypravili roku 1452 teologické poselství do centra pravoslaví – Konstantinopole. Když později štafetu reformace převzala Jednota bratrská, zaměstnávala se neustále myšlenkou, že někde na východ od Palestiny musí být ideální říše, kde se žije od počátků křesťanství v duchu evangelia. To byl také jeden z důvodů několika cest humanistických vzdělavců Jednoty bratrské do Svaté země.

Na přelomu vrcholného středověku a rané renesance v některých zemích, v nichž to umožňovaly podmínky, vyplulo na povrch množství hermetických (tajných, uzavřených) společenství pěstujících esoterické (skryté, tajné) nauky, kvetla nová magie, alchymie, astrologie, oživila stará gnóze. To vše znamenalo do jisté míry vědomý návrat k antice, byť zprostředkované Židy (kabala) a Araby (alchymie). Ale objevovala se taky řada prvků skutečně orientálních (Babylón, Persie). Spojce obstarávaly rytířské řády, tajná bratrstva a sítě cestujících obchodníků. V tomto prostředí a intelektuálním ovzduší se rodila renesanční věda, která v mnohém navazovala na to, co staří Řekové už nestačili udělat. Nedoceňitelné byly pro ni vlivy arabské matematiky, geometrie a logiky, které ovšem svou původní vlast měly v Indii a Číně.

Právě v této době převzala Evropa štafetu vývoje od islámského světa, který od 16. století začal stagnovat. Turci dobyli Konstantinopol roku 1453, čímž ukončili i formálně dávno už skomírající trosky byzantské říše a kultury. Turci pak pronikali přes Balkán až do střední Evropy, kde byli zastaveni teprve roku 1683 (u Vídně), ale kulturně s sebou už nic nového nepřinášeli.

Hlavním cílem zámořských objevitelských cest byl tehdy Východ. Kryštof Kolumbus vyplul roku 1492 hledat novou cestu do Indie. Nově otevřené zámořské cesty sice zvýšily kontakty s Východem, ale Evropa byla natolik sebepotvrzena ve své pýše na vlastní pokrok, že pěstovala pouze onen vztah k Orientu, který popisuje E. W. Said. Zachovalo se množství zpráv o nejrozmanitějších expedicích ze 16. až 17. století. Křesťanští misionáři, mezi nimiž byli na Východě zvláště úspěšní jezuité, přinášeli do Evropy fantasticky znějící informace o nových územích. Evropské exkluzivně křesťanské paradigma však zaslepovalo oči, takže si Evropané vše, co viděli a slyšeli, přeložili zase jen do svého zkušenostního

obzoru. Myšlenka, že by některé kultury mohly být svébytné, srovnatelné s našimi, byla těžko pochopitelná. Představa, že by některá náboženství mohla být rovnocenná křesťanství, byla přímo kacířská. Nejen na dogmata uvyklí jezuité, ale ani protestantští misionáři nebyli schopni věřit vlastním očím, protože to, co viděli, zpochybňovalo věrohodnost některých biblických výroků. Vnucovala se myšlenka, že jiné národy dospěly – díky vlastnímu náboženství – k vysoké mravní kultuře nezávisle na biblicky dosvědčovaném Bohu. Připustit to se ještě dlouho nikdo neodvážil.

Novověká evropská filosofie, která se v téže době začala rozvíjet, řešila často tytéž problémy jako filosofie orientální. Ale jen zřídka se našel někdo, kdo si to uvědomil. Takovými výjimkami byli například Leibniz, Voltaire či Diderot, kteří se pochvalně vyjadřovali o čínské filosofii. Čínskou kulturu objevila vlastně francouzská šlechta. Francouzští králové 17. a 18. století rádi napodobovali rozmařilý dvorský životní styl despotických vládců islámských států. V hledání nových vzorů se dostali až k Číně, jejíž umění se pak stalo předmětem módních sběratelských zálib. Francouzští filosofové si ovšem na čínské kultuře a čínském způsobu vykonávání státní správy všimali něčeho úplně jiného než francouzští panovníci.

S objevením indické filosofie to bylo složitější. Evropané hledali v Indii od dob Vasco de Gamy především kořeni, později roztroušené zbytky křesťanů (křesťanství sem proniklo v prvních staletích našeho letopočtu). Katoličtí i protestantští misionáři se urputně bránili vnucující se myšlence, že indický filosofický monoteismus je starší než biblický. Takže to byli vlastně až francouzští osvícenci a britští deisté, kdo otřásl křesťanským exkluzivním paradigmatem a podryl slepou důvěru v absolutní platnost biblických výpovědí. Souběžně s rodícím se badatelským kritickým přístupem k četbě Bible a k historii křesťanské teologie rostla i vnímavost pro svébytné hodnoty indické kultury.

Francie ovšem měla s Indií méně kontaktů. Anglie měla sice kontakty čím dál častější, ale převládaly v nich zájmy kolonizátorské, takže v Anglii se prakticky až do roku 1947 uplatňovala ve veřejném mínění záměrná i bezděčná propaganda, líčící Indii jako ubohý národ s pokleslou kulturou. Byli to spíše Němci, kteří objevili Indii.

Nejdůležitější podnět pro nový zájem o Indii (a Orient vůbec) přinesl výsledek vyložené vnitroeuropejského filosofického a kulturního vývoje. Jako reakce na vrcholící osvícenství se objevuje romantismus. V 70. letech 18. století se v Evropě nahromadilo množství zpráv o Indii od misionářů, cestovatelů, obchodníků i kolonizačních úředníků. Mezi nimi i první překlady filosoficko-náboženské literatury. V této době se mezi klasickými vzdělanci opět zvyšovala citlivost ke kultuře starých Řeků, v níž byla spatřována kolébka lidstva. Došlo ke srovnávání řecké a indické kultury; výsledkem bylo zjištění, že indická kultura je starší a že tedy kolébka lidstva je dál na východě. Této diskuse se zúčastnil také Johann Gottfried Herder (1744–1803). Svými spisy vyvolal vlnu módního romantického obdivu vůči východním národům. (Tato vlna mimochodem povzbudila proces národního sebeuvědomování slovanských národů. Připomeňme si však v této souvislosti například i našeho romantického básníka Karla Hynka Mácha a jeho obdiv k cikánům – tajemnému lidu z Východu.) V Německu začalo víc než kde jinde v Evropě kvést indologické bádání. Roku 1818 byla v Bonnu otevřena katedra indologie.

V této době a v této atmosféře indomanie dozrávali a tvořili filosofové George Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831), Friedrich Wilhelm Joseph Schelling (1775–1854), Arthur Schopenhauer (1788–1860), ale také romantičtí básníci Friedrich Schiller, Johann Wolfgang Goethe a Friedrich Hölderlin. Všichni byli ovlivněni orientální kulturou, zejména indickou náboženskou filosofií. Zdá se, že nejdříve si uvědomil Schelling podobnost problémů, které německá idealistická filosofie řeší, s tématy indické filosofie. Plně se k filosofickému odkazu Indie přihlásil až ve svém pozdním filosofickém období. Hegel

v diskusi se Schellingem připouští příbuznost filosofických přístupů, ale přiznává nadřazenost evropskému filosofování. Hegel převzal – ať už vědomě nebo nevědomky – řadu filosofických řešení od Schellinga a od Indů, ale v duchu své filosofie dějinného vývoje pokládá všechna předchozí stádia za překonaná a tudíž bezcenná. Hegel, jakkoli je vnitřně s Orientem silně spřízněn, vytváří paradoxně ve své filosofii vrchol eurocentrického kulturního paradigmatu. Hegelův vliv v celé Evropě podněcoval právě onen přezíravý postoj k Orientu, o němž mluví E. W. Said. Tato Hegelova domýšlivost popudila o osmnáct let mladšího Schopenhauera, který se navzdory převládajícímu hegelovskému vlivu intenzivně věnoval indologii a stal se tak nejindičtějším z evropských filosofů. (Dnešní indiští filosofové přijíždějí do Německa, „druhého domova véd“, jak říkají, aby v Bonnu, „Benaresu na Rýně“, studovali právě Schopenhauera.) Schopenhauer měl ovšem už přístup k řadě nových překladů indických textů, které vycházely díky práci bratří Schlegelů a velkého popularizátora Indie Maxe Müllera. Na Schopenhauera potom navázal Friedrich Nietzsche (1844–1900), který obohatil své orientální inspirační zdroje ještě o starou Persii – a sice o dualistický systém Zarathuštrova náboženství.

V této době se ovšem rodila také teorie lidských ras, která se pokoušela doplnit filosofické koncepce dějinného a kulturního vývoje koncepcí antropologickou. Nejdůležitějším zastáncem rasové teorie byl Joseph Arthur Comte de Gobineau (1816–1882). Jeho teorie odpovídá termodynamickému zákonu: na počátku přijalo lidstvo veliké množství energie. Lidské rasy byly původně „čisté“. Na vrcholu původních ras byla bílá rasa árijská. V průběhu dalšího vývoje však došlo k mísení ras, které vedlo k jejich znehodnocování. Pokud by to takto šlo dál, dojde k entropické „tepelné smrti vesmíru“, čili ke kulturní neplodnosti a ztrátě schopnosti dějinného vývoje lidstva. Pokud by se ale našly ještě mladé národy původního typu, mohly by vnést svou novou krev do degenerovaných kultur a přispět tak k novému rozmachu. Indická společnost je podle Gobineaua výsledkem historického spojování bílých Árijců s původně černým obyvatelstvem. Kastovní systém je však pokusem vyšších kast uchovat čistou árijskou krev. Tato nauka měla později neblahé důsledky, když byla nekriticky přejata německým nacionálním socialismem (nacismem). Rasová teorie a hákový kříž – prastarý indický symbol slunečního kruhu, koloběhu života – se tak staly základními poznávacími znameními německého nacionálního socialismu. Nacističtí ideologové se dovolávali Schopenhauera a Nietzscheho, ovšem chápali je povrchně, vytrhovali jejich myšlenky z kontextu a falešně je interpretovali. Rovněž srovnávali podobnost německé středověké mystiky s indickou spiritualitou. Chtěli se tak povznést nad řecko-římské, ale hlavně nad semitské (židovské, křesťanské a islámské) tradice a navázat na skutečnou kolébkou Árijců.

Předáci nacionálního socialismu a masy jeho vyznavačů se však v praxi inspirovali jinde než v dílech Oswalda Spenglera nebo Alfreda Rosenberga, kde bývají hledány filosofické kořeny nacistické ideologie. Na tomto místě se ale musíme přesunout z Německa do angloamerické oblasti. V roce 1875 založila Helena Petrovna Blavatská, ruská emigrantka, Teosofickou společnost v USA. Spolu s Henry Steelem Olcottem v ní chtěla rozvíjet prastarou moudrost (teosofie je spojení slov teologie a filosofie), která je v naší kultuře už zasutá, ale v textech starověkých národů Orientu je možno ji najít, pokud je ovšem člověk umí dešifrovat. V roce 1877 vydává Blavatská knihu *Isis Unveiled* (Odhalená Isis), v níž oživuje myšlenku dávné gnóze – a sice, že všechny filosofické a náboženské nauky starých národů obsahují jedno společné poznání. Její druhá kniha *The Secret Doctrine* (Tajné učení) z roku 1888 se však už převážně orientuje pouze na Indii. Teosofické hnutí se začalo rychle šířit po Evropě, po Americe, ale mělo svá centra i v Indii. Zájem o tajné orientální nauky se stal součástí dobové euroamerické kultury a v módních vlnách zachvačoval poměrně značnou část veřejnosti. Celá tato oblast kultury – značně rozsáhlá svými

aktivitami a počtem vydaných publikací – má přirozeně svou vyšší, kultivovanou část, představovanou například spiritualistickými směry novohegelovské filosofie, ale i části značně pokleslé do roviny pouhých ideologických pseudofilosofických systémů, reprezentovaných záplavou brakové literatury tohoto žánru. Blavatská se nechala inspirovat i teorií ras a prohlašovala, že dominující rasou je teutónská, indogermánská rasa, což jí samozřejmě zjednálo značnou popularitu v německých kruzích. Teosofie se v Německu mimořádně ujala na přelomu 19. a 20. století. Teosofická nakladatelství chrtila množství časopisů a brožur, v nichž se fragmenty orientální filosofie kombinovaly se starověkou gnózí, středověkými esoterickými naukami rytířských řádů, a především s rasovou antropologickou a kulturní typologií. Tyto brožury hltali Hitler, Himmler a většina budoucích příslušníků NSDAP.

Zdá se, že filosofický a kulturní romantismus dozníval právě v této době, ovšem ve velmi zkarikované podobě pseudoorientálních synkretistických nauk. Vlna zájmu o Orient, esoteriku, teosofii, mystiku apod. zasáhla i naši zemi. Spektrum této oblasti u nás je rovněž velmi široké – od básnické inspirace (např. Zeyer, Vrchlický, Březina) přes popularizátory (např. Karel Weinfurter) až po pouťové dryáčnické brožury a obskurní časopisy. Zájem o tuto scénu poněkud utichl ve 30. letech, ale znovu se probudil z dřimoty v závěru 20. století. Tak dnes i u nás existuje téměř nepřehlédnutelná nabídka mnoha nakladatelství a časopisů, které se tomuto tématu věnují a které v reedicích vydávají často práce vzniklé na počátku 20. století.

Západ a orientální filosofie ve 20. století

Styky mezi filosofií a kulturou Západu a Východu ve 20. století jsou tak bohaté, že by i jejich stručné vystižení přesahovalo možnosti tohoto pojednání. Je potřeba ale říci, že výměna teď už probíhá oboustranně, není to už jen pasivní přijímání na Západě. Východ, zejména Indie a Japonsko, později Čína a Korea, se výrazně otvírají vlivům ze Západu – ale přitom konají, spíše bezděčně, aktivní misi na Západě.

Pokračovatelka Heleny Blavatské v Teosofické společnosti, Annie Besantová, přivezla v roce 1914 do Evropy mladého chlapce Jiddu Krishnamurtiho, kterého prohlásila za vtělení všech dosavadních mistrů duchovního života. Tajemník Teosofické společnosti Rudolf Steiner s takovým pouťovým počínáním nesouhlasil, odtrhl se a založil Antroposofickou společnost, v níž prakticky zužitkoval podněty orientální filosofie pro pozoruhodné projekty, které mnohdy teprve dnes docházejí uplatnění (například biodynamické rolnictví, waldorfská pedagogika nebo antroposofická medicína). Krishnamurti se rovněž později odtrhl od Teosofické společnosti, ale působil dál v Evropě i USA a stal se tak jedním z prvních učitelů indického duchovního života na Západě. Od té doby jich jsou – alespoň těch světově proslulých – desítky.

Je pravda, že 30. a 40. léta znamenala útlum těchto zájmů a snah. V 50. letech, kdy se opět vzchopil pozitivisticko-technokratický optimismus a na Západě kulminovala existenciální filosofie, tedy eurocentrické kulturní paradigma, zavládl načas přezíravý vztah k Orientu. Kolonialismus a imperialismus začal brzy po krachu britského panství v Indii (1947) užívat jiné metody svého uplatňování, ale nezměnil své smýšlení. Přesto ale už v 50. letech v určitých kruzích – ovšem ne ve výrazném počtu – začínají probleskovat první signály opětovného zájmu o orientální filosofii.

Počátky nově pojatého seriózního přístupu k orientální filosofii jsou patrné už v době meziválečné. Studium společnosti rozšiřuje svůj záběr i na další kultury a národy. Max Weber (1864–1920), jeden z tvůrců moderní sociologie, krátce před svou smrtí zveřejnil výsledky svého sociologického výzkumu náboženství, zvláště indického. Obrovské pokroky učinila religionistika, etnografie a rodící se kulturní antropologie. Všechny tyto disciplíny

se intenzivně zabývaly výzkumem tzv. přírodních národů v dalekých zemích. Pro filosofii byl velmi přínosný příspěvek psychoanalýzy – k pochopení psychologie náboženství a univerzálních kulturních symbolů a archetypů. Byl to zvláště Carl Gustav Jung (1875–1961), který se intenzivně věnoval studiu orientální filosofie, ale taky alchymie a astrologie. V roce 1928 píše jako předmluvu k vydání čínského alchymistického spisu Zlatý květ pa-desátistránkový text pod názvem Proč je Evropanovi zatěžko pochopit Východ.¹³⁸

Nemůžeme pominout ani mnohé spisovatele, kteří se – snad povzbuzeni vlnou teosofie a esoteriky – zajímali o Orient, cestovali po Orientě a psali o něm své romány. Nebyli to jen Angličané, o nichž by se to – díky jejich přítomnosti v Indii – dalo předpokládat, ale i Francouzi (za všechny je možno se zmínit o Romainu Rollandovi a jeho knihách o Gándhím a indické mystice), a pochopitelně i Němci (za všechny budiž zmíněn Hermann Hesse, který za své Indií a Čínou inspirované hluboce humanistické romány dostal Nobelovu cenu právě po druhé světové válce – v roce 1946).

Tradiční orientální filosofie se ve 20. století stala pochopitelně předmětem solidního výzkumu západních filosofů, stala se standardní součástí učebnic dějin filosofie i běžným výukovým předmětem na univerzitách. Ale toto pojetí orientální filosofie jako určité archiválie bylo občas prolomeno, když některý z významných filosofů, eventuálně celý filosofický směr ukázal, že bere orientální filosofii jako důstojného partnera v myšlení. To učinil v náznacích například pozdní Martin Heidegger (1889–1976), významný filosof existencialismu, a činila tak celá filosofie života a různé novohegelovsky orientované filosofické koncepce dějin a kultury.

Tyto práce a výzkumy, uskutečňované ještě v 1. polovině 20. století, však byly plně zužitkovány a staly se součástí širšího kulturního povědomí až v 60. letech. Jak už bylo řečeno, v 50. letech se objevily první signály nové citlivosti na Orient, a to zejména v Americe v mládežnickém hnutí beatníků (v literární podobě například u takových autorů, jako byli Allen Ginsberg, Lawrence Ferlinghetti, Gregory Corso, v podobě duchovních vůdců například u takových propagátorů východních nauk, jako byl Alan Watts nebo Timothy Leary). Rovněž na náboženské scéně, zvláště v Kalifornii, se začaly objevovat buď na okraji křesťanství, nebo ve zcela mimokřesťanské části spektra nové implantáty východních náboženství. Tento vývoj zaznamenal přímo revoluční skok ve druhé polovině 60. let v hnutí hippies. Hippies byli nadšeni Indií a přímo se vrhali do náručí různých guruů a celých indických hnutí (například Hare Kršna). Beatles odjeli do Indie, aby se učili meditovat v ašrámu Mahariši Maheš Jogiho. Ten, povzbuzen tímto svým úspěchem, později vytvořil techniku tzv. Transcendentální meditace, která se v 70. a 80. letech z pouhé terapie vyvíjela v mnohamilionové pseudonáboženské hnutí.

Od počátku 80. let se v celém euroamerickém světě začíná užívat nový souborný pojem pro mnohé z těchto jevů, vyplývajících ze setkání Západu s Východem – New Age (Nový Věk) nebo taky Věk Vodnáře. Označuje se tak jistý myšlenkový pohyb, ba celá zásadní proměna, proměna paradigmatu (přechod od mechanistického, karteziánského paradigmatu k holistickému čili celostnímu paradigmatu), ale označuje se tak i jisté myšlenkové, duchovní spojení podobně smýšlejících lidí po celém světě (Vodnářské spiknutí nebo spirituální konspirace, jak říká Marilyn Fergusonová¹³⁹), protože mluvit o hnutí v sociologickém slova smyslu není v tomto případě úplně přesné. Ale je tím označen i nový životní styl, soustava mravních a duchovních hodnot, projevujících se ve všech oblastech života soukromého a veřejného – od stravování, bydlení, oblékání, přes holisticky pojatou terapeutickou kulturu, péči o zdraví a štěstí, dále přes oprášené tradiční, ale i zcela nové

¹³⁸ Jung, C. G., Wilhelm, R. *Tajemství zlatého květu: Čínská kniha života*. Praha: Vyšehrad, 1997

¹³⁹ Ferguson, M. *The Aquarian Conspiracy*. Los Angeles: J. P. Tarcher, 1980. Německy: *Die sanfte Verschwörung*. Basel: Sphinx, 1987 (München: Knauer, 1987).

náboženské praktiky, až po angažování se pro životní prostředí a rozmanité alternativní společenské a hospodářské projekty.

V tomto komplikovaném a kontroverzně diskutovaném jevu (který je možná jen pokusem, jak z určitého úhlu pohledu nazvat to, co zase z jiného úhlu pohledu dostává název postmoderna) hrají orientální filosofické, náboženské a kulturní prvky významnou roli. Není náhodou, že jeden z hlavních časopisů, kolem kterých myšlenkové hnutí New Age krystalizovalo, nese název *East West Journal*. Nacházíme tu ovšem svorně vedle sebe inspiraci skutečnou orientální filosofií využitou pro západní myšlení (například pro kosmologii nebo subatomární fyziku) i pokleslou interpretaci orientálních náboženských prvků ve stylu esoterických brožurek. Orientální filosofie se dá zužitkovat například pro neobyčejně potřebné změny v západním pojetí ekologie, ale dá se taky zneužít pro ohlu-pování lidí a podvazování jejich aktivity, například v sektářsky se chovajících pseudonáboženských komunitách. New Age (nebo taky Věk Vodnáře), stejně jako postmoderna, jsou nálepky užívané dočasně pro příliš velký soubor jevů; jsou tedy často zdrojem nedorozumění. Ale i když módní výstřelky tohoto hnutí po čase opět zaniknou, základní tah duchovního a myšlenkového vývoje, vyznačený novým paradigmatem, zůstane zachován. V duchu tohoto paradigmatu se Evropa (a s ní i Amerika) jednak vrací ke svým vlastním kulturním kořenům, v nichž – jak jsme si ukázali – byly živé kontakty s Orientem, a jednak se vydává kupředu díky syntéze obou tradic – západní a východní.

Co je na orientální filosofii pro Západ tak atraktivní?

Na tuto otázku nám pomůže odpovědět Jean Gebser (1905–1973), švýcarský psycholog a filosof kultury, jehož díla, vznikající od 50. let, fungovala jako barometr a často s předstihem registrovala změny evropského duchovního klimatu. Opožděná četba Gebserových spisů je velkou orientační pomůckou a dobrým průvodcem všem, kdo od 80. let cítí potřebu zabývat se orientálním duchovním odkazem. V knize *Asien lächelt anders* (Asie se směje jinak)¹⁴⁰ píše, že Evropa už v antickém Řecku provedla radikálnější rozchod s mytickým myšlením, než to učinila Asie. Asie se zcela neodloučila od toho, čemu my jsme se naučili říkat iracionální. Orient zůstal u cyklického pojetí času, kdežto Západ zdůraznil lineární čas a cílevědomé lidské jednání. Orient myslí v mytických kruzích, věčně se navrácí k východisku. Evropa vsadila na kauzalitu a pojmové myšlení. V Orientě zůstává osud spíše vládcem dějin než jejich služebníkem, jako je tomu na Západě. Proto taky v Asii zůstaly zachovány matriarchální prvky vedle patriarchálních brahmánských, konfuciánských a šintoistických systémů.

V Orientě se individuální lidské já nevytloupl tak výrazně z kolektivního vědomí. Moudrost není pro Orientálce schopnost individuální orientace ve světě, ale naopak těsné přiblížení ke kosmickým zákonům. U nás se moudrost proměnila v pouhé vědění, i když křesťanství napojilo částečně Evropu znovu na staré zdroje moudrosti. Ale křesťanství dokonalo veliký a dlouhý západní proces procitání já. Ovšem křesťanství nás přitom zacílilo na konec světa, soud dějin, neopakovatelnost událostí, zatímco Orient zůstal věrný bezčasovému koloběhu znovuzrození.

Náš skok z magicko-mytického myšlení do myšlení mentálního, pojmového, provedený zhruba v době Platónově, byl Aristotelem záhy dokonán proměnou mentálního na čistě racionální. V Indii se o něco takového po Mahavírovi (6. století př. n. l.) pokusil až Šankara (8. století n. l.), ale nepodařilo se mu zvrátit celý hinduismus na mentálně-logické myšlení, takže v jeho tradici pokračují jen někteří osvícení myslitelé. Buddhova nauka byla myšlenkově precizně formulována ve 4.–6. století n. l., ale poté, co byl buddhismus vytlačen z Indie do Číny a Japonska, zcela se ztratila jeho jasná myšlenková koncepce.

¹⁴⁰ Gebser, J. *Asien lächelt anders*. In: *Ausgewählte Texte*. München: Goldmann, 1987, s. 49–98.

Asiat díky své magicko-mytické struktuře myšlení nerozlišuje tolik mezi tímto a oním světem, jak bylo ovšem běžné i v Evropě ještě v raném středověku.

Rozhodující oddělení Západu od Východu nastalo v renesanci, kdy se vyhroutil přechod z mentálního do racionálního. Člověk se stal obyvatelem jen tohoto světa. Na místo osobního lidského zrání dosadil vnější vědecko-technický pokrok. Po sekularizaci všeho náboženského zbožštil techniku.

Orientální fatalismus (který i u nás platil až do antiky a částečně i dále) byl něčím, co se Orient vždy snažil nějak překonávat. Život jako ne-konání, útěk před životem do bez-časí je spíše znamením pokleslých forem hinduismu. Buddhismus chápe svou nirvánu současně jako prázdnotu i plnost, ačkoliv i tady může nastat skluz do pasivity. Čínský čchan buddhismus, rozvinutý v japonské podobě zenbuddhismu, nehlásá žádný odvrát od světa, nýbrž činné vyrovnávání se s životními stíny, bolestmi i strastmi a schopnost těšit se z krásy, kterou nám svět skýtá. Evropané se domnívají, že nejpozitivnějšími vlastnostmi jsou agresivní aktivismus, usilovná činnost zaměřená na vnější svět a posedlost úspěchem. To vedlo k rozvoji odlišných forem techniky na Západě a na Východě. (Nedejme se zmýlit například mimořádným obchodnickým nadáním Orientálců. Obchod je pro ně pouze zprostředkování, nikoliv aktivita v technickém slova smyslu.)

Pochopitelně že to, co bylo řečeno o Orientě, platí podobně pro všechny starobylé kultury – v Africe, Americe, Austrálii, ale v jisté míře dokonce i pro venkovské obyvatelstvo některých částí jižní Evropy.

Co je tedy na Orientě pro Západ tak atraktivního? To, že Východ a Západ se odlišují tak, že se právě komplementárně doplňují. Rozdíly mezi nimi se vzájemně nevylučují, není mezi nimi nesmiřitelný rozpor, ba dokonce se vzájemně přitahují a ve své odlišnosti se potřebují. To může být jeden z důvodů, proč je pro Západ orientální filosofie aktuální vlastně neustále.

Racionální a iracionální poznání

Aby to nevypadalo, že orientální filosofie je jediná správná a že její přijetí bude spásným aktem, který rychle vyřeší všechny problémy naší doby v západní civilizaci, musíme vzít vážně varovná slova rozhořčeného odborníka: Egon Bondy, vlastním jménem Zbyněk Fišer, který v 50. letech studoval marxistickou, ale taky indickou a čínskou filosofii a který se vyprofiloval do role svérázného outsidera a kritika poměrů a doby, píše v 1. dílu svých *Poznámek k dějinám filosofie, nazvaném Indická filosofie: „Zájem o tyto filosofie se mezi laiky stupňuje, ať už se jedná o zen-buddhismus, či o jógu a védantu. Při skoro naprosté absenci pramenných textů a vědeckých prací z oboru asijských filosofii udržují se představy často neuvěřitelně naivní nebo fantastické. Co se laik u nás většinou dozvídá, je teosofická břečka, která je nejen hloupá, ale výslovně škodlivá. Zmatené – často záměrně zmatené – představy, které šíří teosofická literatura (ať už z pera indických ‚světců‘ nebo euroamerických interpretů), oblují neméně než oblbovala protireformační pobožnůstkářská ‚literatura pro lid‘, jen forma je ‚modernější‘ a obsah exotičtější. Jedinou pomocí může být objektivní seznámení se skutečnou východní filosofií, ne s jejími odpadky, které za filosofii nelze vůbec považovat.*¹⁴¹

Ukázali jsme už, že většina z toho, s čím se na Západě setkáváme, není skutečná, pravá, původní orientální filosofie. Přesto se ale můžeme domnívat, že i ona všeobecná nálada, atmosféra orientalismu signalizuje, že jde o vážný trend. Musíme ovšem jít k původním pramenům, které už naštěstí i u nás začínají vycházet. I poté však zůstane jedna potíž, na kterou upozornil už v roce 1928 Carl Gustav Jung – Evropanovi je nesnadno pochopit Východ. Proč?

¹⁴¹ Bondy, E. Indická filosofie. Praha: Vokno, 1991, s. 7.

Protože jsme duchovno zúžili jen na intelekt. Východ dosahuje poznání kromě intelektem ještě intuicí a participací. Jde v podstatě o poznání zprostředkované celým životem, které je širší a hlubší. Intuici není možno zaměňovat s mlhavým náboženským tušením. My, pyšní na naši vědu, která nás naučila s poznaným technicky manipulovat, se rádi takovému celostnímu poznání vysmíváme, protože je „nepraktické“. Ale nepřesvědčili jsme se už dostatečně, že jednostranný intelekt škodí duši? Duch je něco víc než intelekt. Duch obsahuje vedle intelektu i cit (emoce, instinkty). To vyjadřuje například Čína jednotou mužského a ženského principu (jin, jang). Orient si uchoval smysl pro paradox, a právě proto si uchoval rovnováhu. My se svou jednostranností jsme sice získali průraznost, ale obrátila se proti nám. Opakované vzpoury proti zbožštěnému Rozumu, které se objevují prakticky od vrcholné scholastiky, jsou vedeny ve jménu tajemna a citu – od mystiky až po romantismus. Od Rousseaua a markýze de Sade jsou pak navíc ještě vedeny i ve jménu pudů, což kulminuje ve 20. století vzpourou sexu (erotiky) proti rozumu, jak o tom svědčí psychoanalýza. Není třeba západní intelekt podceňovat. Ale zapomněli jsme ho něčím vyvažovat. Nevyřešíme to tím, že se zbavíme intelektu a vrhneme se do náručí orientálního tajemna, citu či erotiky. Pokud se nám podaří najít harmonii, překonáme Východ, protože Východ se nám v intelektu nemůže rovnat. C. G. Jung říká, že z hlediska psychiatrie je nevyлéčitelně nemocný ten, kdo není schopen se změnit. Zdravý a normální naproti tomu je ten, kdo dovede vyrůst nad sebe sama.

Zdá se, že Západ na to ve 20. století začíná přicházet. Pochopil, že racionální poznání není jediné a nemusí být vždy nejlepší. Racionální poznání pracuje pomocí intelektuální observance, kterou vyjadřujeme modelem subjekt – objekt. Už na počátku 20. století se ovšem objevil problém intersubjektivit, zjistilo se, že určité pravdy mohou být poznány pouze v osobním vztahu, díky dialogu, tedy podle modelu subjekt – subjekt, nebo, jak se také říká, já – ty. Posléze se přišlo na to, že západní pojetí pravdy, rozvíjené už od antiky, je nedostatečné. Alétheia, řecky pravda, znamená doslova něco neskrytého, čili odhaleného, netajného, zjevného. Orient si naproti tomu libuje v tajemství, pravdu chápe jako to, co je skryto v nitru; proto si Orientálcí často zahalují tváře a domy stavějí bez oken. I Západ začal doceňovat iracionální poznání dosahované intuicí. Intuice pracuje nikoli podle modelu relace, nýbrž identifikace – identifikace subjektu s objektem, eventuálně s druhým subjektem. Intuitivní poznání je náhlé osvícení, ničím nezprostředkované totální vědění. Objevuje se obvykle jako výsledek jistých mystických praktik, i když většinou se nedá záměrně navodit. Na možnosti iracionálního poznání přicházeli v Evropě kupodivu právě filosofové nejrationálnější – například Henri Bergson. To, čemu se v Evropě začalo říkat intuicionismus, pozoruhodně koresponduje například se zenovým buddhismem, který má staletou praxi v podrývání absolutního nároku racionalistické logiky. Klasická aplikace zenbuddhistických metod v šermířství a lukostřelbě našla na Západě své paralely například ve vážné hudbě využívající stochastických principů nahodilosti, nebo v malířském stylu action-painting využívajícím spontánnosti, tj. záměrné nezáměrnosti. Jde o pokus napojit se pomocí intuice bezprostředně na „samu logiku věci“, aby autenticita přirozenosti byla zachována čistá, neporušená zásahem vědomé intence – s nadějí, že právě tím se člověk jako pokorný nástroj dá k dispozici nadosobním silám a vyšší logice pravdy samé.

Iracionální intuitivní poznání se začalo na Západě uplatňovat i v kreativním (tvůrčím, tvořivém) myšlení a heuristickém (objevném, vynalézavém) myšlení. Bez těchto nových myšlenkových postupů by už nebylo prostě možné zvládat některé velmi složité problémy západní civilizace a komplikované otázky současné vědy. Špičkoví vědci se tak vracejí k tomu, co věděli nejen orientální, ale i naši evropští mystikové. Mluví se

o „rapsodickém“ charakteru vědy (T. Roszak¹⁴²), a to právě oné domněle naprosto nepoe-
tické fyziky a matematiky (jak prokázal například Fritjof Capra ve své knize *Tao fy-
ziky*¹⁴³).

Západ konečně připustil i užitečnost dalšího způsobu orientálního iracionálního po-
znání – a sice participace. Poznání získávané participací, čili účastí, pracuje podle modelu
subjekt – vyšší subjekt, v němž se subjekt shledává být součástí vyššího subjektu. Parti-
cipací například získáváme poznání svého vlastního já. Participací zjednáváme našemu já
kontinuitu v čase. Člověk rozpomínající se je člověk participující na svých časoprostorově
jiných já. Participativním poznáním je například to, jak se člověk shledává v panující
kultuře, ve svém jazyce apod. Věda dlouho nechtěla uznat oprávněnost tohoto druhu po-
znání, které má hodně blízko ke starověké gnózi, protože toto poznání není zprostředko-
váno materiálními nosiči, ba dokonce se zdá, že není vázáno na tradičně pojatý čas a pro-
stor.

Moderní evropská věda dovedla vyrůst nad sebe samu, nad novověkou racionalitu,
a otevřela se i jiné filosofické základně, než byla tradiční evropská. Začala ovšem nově
zužitkovávat i ty evropské filosofické prvky, které byly v novověku zavrženy – například
platónské pojetí idejí, nadřazení esence nad existencí, gnózi, mystickou identifikací.

Polarita a dualita – paradoxy dialektiky

Řekli jsme, že jedním z důvodů atraktivity Orientu na Západě je to, jak se oba doplňují
a navzájem přitahují. Viděno z určitého pohledu má však východ něco, co Západu vždy
chybělo a co Západ nemá čím vyvažovat. V tomto případě jde na straně Západu o jedno-
směrné přijímání. Nejde o kompenzaci, ale o obrat v západním myšlení. Problém bychom
mohli nazvat otázkou harmonie nebo taky otázkou polarity a duality či otázkou různých
způsobů řešení dialektiky. Zdá se, že Západ se v těchto věcech vydal nešťastnou cestou
a teprve nyní se pokouší to napravit. Tyto otázky se ovšem úporně řeší v celých dějinách
evropské filosofie – výrazně například v antice nebo u Hegela.

Tomuto tématu ve střetu západní a východní filosofie věnují překvapivě mnoho po-
zornosti významní autoři. Jean Gebser věnoval této problematice knihu *Verfall und Teil-
habe* (Pád a úcastenství)¹⁴⁴, která nese podtitul O polaritě, dualitě, identitě a původu. Alan
Watts, významný religionista a popularizátor zenbuddhismu v Americe, napsal knihu *Two
Hands of God – The Myths of Polarity* (Dvě ruce Boha – Mýty polarity).¹⁴⁵ Dokonce
i slavný Thomas S. Kuhn, který ve své knize *Struktura vědeckých revolucí*¹⁴⁶ vytvořil po-
jem paradigma, dnes tolik užívaný, věnoval svoji další knihu *The Essential Tension*
(Hlavní napětí)¹⁴⁷ úvahám o polaritě. A konečně Fritjof Capra, jaderný fyzik, věnuje
v knize *Tao fyziky*¹⁴⁸ podstatnou část třetí kapitoly problému překonání protikladů.

Na Západě už jsme v antice začali myslet dualisticky, exkluzivně, tzn. ve dvojicích
vzájemně se vylučujících protikladů (myšlení typu buď – anebo). Východ naproti tomu
uvažuje polárně, inkluzivně, tzn. ve dvojicích vzájemně se doplňujících, vyvažujících (myš-
lení typu jak to – tak ono, obojí). Tento zdánlivě jednoduchý problém napáchal řadu potíží,
které zasáhly až do praktického života západního člověka a uzavřel západní vědě možnost

¹⁴² Roszak, T. *Where the Wasteland Ends*. New York: Anchor Books – Doubleday, 1973. Česky:
Kde končí pustina. Praha: Prostor, 2005.

¹⁴³ Capra, F. *Tao fyziky*. Bratislava: Gardenia, 1992.

¹⁴⁴ Gebser, J. *Verfall und Teilhabe*. Salzburg: Otto Müller, 1974.

¹⁴⁵ Watts, A. *Two Hands of God – The Myths of Polarity*. London: Routledge, 1978.

¹⁴⁶ Kuhn, T. S. *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: Oikúmené, Praha 1997.

¹⁴⁷ Kuhn, T. S. *The Essential Tension*. Chicago: University of Chicago, 1977.

¹⁴⁸ Capra, F. *Tao fyziky*. Bratislava: Gardenia, 1992.

proniknout ve 20. století právě k nejposlednějším tajemstvím hmoty a vesmíru. Teprve ve střetu s orientální filosofií si moderní člověk uvědomuje blud, v němž žil, a učí se s novým nástrojem – novou logikou zvládat svůj život a poznávat svět.

V Evropě začal problém dialektiky nově – zcela v duchu Orientu – řešit Fichte, po něm pak Schelling, k dokonalosti jej dovedl Hegel. Zdá se však, že Evropa Hegelovu řešení syntézy teze a antiteze neporozuměla. My máme v duchu antiky tendenci chápat dialektickou syntézu dvou protikladů jako zlatou střední cestu, nepřítomnost obou extrémů, anebo naopak jako pouhou synkrezi, smíšení obou protikladů. Hegel však hovoří o nalezení vyšší roviny, na níž už dělení na protiklady neplatí. Z hlediska oné vyšší roviny tvoří oba protiklady jeden celek, zdánlivá dualita se ukázala být polaritou. Teprve ve 20. století jsme pochopili triadický (trojný) charakter dialektiky. Pochopili jsme to, co Číňané označují slovem tao – jednotu protikladných prvků jin a jang. Pochopili jsme to, co dávní gnostici označovali slovem pleroma – plnost, jednota všeho.

Nám západním lidem připadá svět složitý (složený), protože se odpojujeme od přímé účasti na světě (participace, identifikace) a zabydlujeme se ve své subjektivitě, kterou navíc pokládáme za jediný metafyzický rozměr. Toto zaujetí odstupem (distancování) za účelem rozlišování (diferenciace) započaté v antice a dokonané Descartem nám sice umožnilo získat poznání, jímž jsme ovládli předmětný svět, ale vzalo nám jednak jistotu sebe sama a skutečnou účast na světě, jednak schopnost zvládat paradoxnost života a poznávat paradoxnost světa.

Monismus

Výraz monismus, užívaný pro označení orientálních filosofických systémů, není šťastný. Bývá totiž používán vždy spolu se svým protějškem – dualismem. Monisté byli ti, kdo tvrdili, že všechno je Jedno, že vše je z jednoho prvku, stojí na jednom základě apod. Toto Jedno v západním pojetí však má charakter něčeho stejnorodého, vnitřně už dále nerozlišitelného. Orient naproti tomu, když mluví o posledním základě všeho, pak jím nemyslí nějaký jednoduchý princip, nýbrž všeobšáhlu plnost, právě onu totální propojenost všech jednotlivin. Monismus jako protějšek dualismu je produktem našeho rozlišujícího myšlení, redukcionalismu, vysvětlování složitého tím, že je převedeme na jednoduché složky. Orient však chápe Celek jako něco, co je nadřazeno jakémukoli rozlišování, co je sjednocením všech protikladů. Základní západní antiteze, jako například hmota a duch, člověk a svět, člověk a bůh apod., jsou v Orientu zrušeny tím, že je nalezena vyšší rovina, na níž už tyto antiteze nejen že nestojí proti sobě, ale nedají se vůbec rozlišit.

V Evropě toto věděli už někteří antičtí filosofové, starověcí gnostici i křesťanští mystikové. Obyčejně však byli všichni prohlašováni za kacíře. Ve 20. století to konečně za ně za všechny řekl někdo, kdo to dovedl formulovat v kontextu celých západních dějin filosofie – Alfred North Whitehead (1861–1947). Jeho koncepce holismu (od řeckého holos – celý, celistvý) je dnes všeobecně filosoficky uznávanou obdobou východní životní moudrosti, pojímající mnohost jevů jako jeden živý celek. Za vědce to řekl Pierre Teilhard de Chardin (1881–1955), paleobiolog a teolog, ve své teorii evoluce, v níž důležitou roli hraje komplexita korpusekulí (vytváření složitých souborů, které se začínají chovat jako samostatné celky). Whitehead a Teilhard de Chardin se tak stali praotci holistického paradigmatu, filosofického modelu, který užívají současní vědci k zodpovězení nejzákladnějších otázek týkajících se celku hmoty, světa a života.

Taoistický životní postoj a procesuální myšlení

Taoismus se v duchu orientálního pojetí světa a života soustřeďuje na konkrétní lidskou existenci „zde a nyní“. Je proto – podobně jako zenbuddhismus – velice blízký tomu,

k čemu na Západě dospěla v polovině 20. století existencialistická filosofie. Taoismus, i když se soustřeďuje na člověka vyvázaného ze společenských a historických souvislostí, si přesto uchovává smysl pro vazbu člověka k přírodním procesům (a to víc než kterýkoli jiný orientální směr). Příroda – nejbližší životní prostředí, ale i celý kosmický řád – je člověku nadřazený systém řídicí se svými moudrými zákony, jež člověk nemůže změnit. To nejmoudřejší, co člověk může udělat, je sladit se s těmito zákony. Taoistický postoj *wu-wei*, činné nečinnosti, je postojem receptivnosti, akceptace – širokého otevření se okolnímu světu, souhlasného přijetí jeho dění a nenásilné spolupráce s jeho průběhem. Jde o prolomení bariér dělících člověka od aktuální situace. Člověk dovolí situaci, aby ho pohltila, dává se unášet proudem událostí, ale přitom s nimi skrytým způsobem spolupracuje. Toto vyřazení vědomého úsilí a snahy o získání kontroly nad světem nápadně připomíná fenomenologii, filosofickou metodu 20. století, a její pokusy dostat se blíže k realitě vyzávkováním intencionality (úmyslu, záměru).

Taoismus má větší respekt k okolnímu světu než západní racionalismus. Je to postoj skoro až nábožné úcty či estetického obdivu. Člověk je integrován do (přírodních) procesů okolního světa. Účastní se na něm svým vědomím i nevědomím. Myslí nejen pojmově, racionálně, ale i myticky a poeticky, čili pomocí metafor a symbolů. Takový postoj – jak dnes zjišťujeme – má četné přednosti oproti našemu intelektuálnímu abstrahování, které analyzuje, čili rozbíjí, a provádí selekci, čili odmítá, zahazuje. Výsledkem západního postoje je matematický vzorec, skica, teoretický model. Trvalo nám hodně dlouho, než jsme si uvědomili, že mapa, jakkoli je prakticky užitečná, bohužel není krajinou. Obecná teorie systémů (Ludwig van Bertalanffy) nás naučila systémovému myšlení. Gestalt psychologie (tvarová, celostní psychologie) nás naučila celostnímu vnímání. Whiteheadův holismus nám dal cit pro celek. Když přidáme ještě rozměr času, získáme procesuální myšlení, jež bude západní obdobou taoistického postoje. O takové užití orientální filosofie pro západní myšlení se snaží například Fritjof Capra v oblasti subatomární fyziky, v oblasti ekologického myšlení se o to pokouší Arne Naess ve své tzv. hlubinné ekologii¹⁴⁹ a v oblasti biologie například Zdeněk Neubauer (Tao biologie)¹⁵⁰.

Od dob Herakleitových se na Západě pořád pokoušíme zapomenout na to, že svět je tekoucí řeka změn a že i my jsme takovou řekou. Proviňujeme se proti této dávno a obecně známé pravdě a pokoušíme se brát vážně jen to, co jsme si zastavili, co jsme vyrvali proudu života. Jsme osudově poznamenáni názorem antických filosofů, že dokonalé je jen to, co se nemění, co se nehýbe, co se nesměje ani nepláče. Naše odlidštěná technická civilizace, vybudovaná v lůně umrtvené přírody, je toho výsledkem.

Orient nám znovu přichází připomenout, že život nás dál strhává svým průvanem, že příroda nás dál laskavě houpá na svých měnlivých vlnách a že moudrost záleží v tom nebát se letět a plout.

Další aktuální témata

Orientální filosofie se zabývá více tématy, která jsou pro nás na Západě aktuální, ať už proto, že jsou nám společná, nebo proto, že jsou právě zdrojem sporů. Ale často právě taková závažná témata už nebývají předmětem módního zájmu.

Egon Bondy říká, že studium orientální filosofie na Západě by bylo nejužitečnější pro přírodovědce – od jaderných fyziků až po biology.¹⁵¹

¹⁴⁹ Naess, A. *Ekologie, pospolitost a životní styl: Náčrt ekosofie*. Tulčík: Abies, 1996.

¹⁵⁰ Neubauer, Z. *Tao biologie*. In: *Na vlnách změn*. Sborník příspěvků z 12. mezinárodní konference transpersonální psychologie. Praha: Radost, 1992.

¹⁵¹ Bondy, E. O potřebě studia východních filosofii. *Filozofia*, 1991, č. 5, s. 442.

Stím jistě souvisí i jiné aktuální téma – ekologie či ochrana životního prostředí. Vztah k přírodě v asijských kulturách je do značné míry odlišný od toho, který se vyvinul v posledních staletích u nás na Západě. Asie má ještě smysl pro posvátno, který jsme na Západě už ztratili a po němž právě volají ti, kdo chtějí založit novou etiku vztahu člověka k přírodě, od Lynna Whitea¹⁵² přes Gary Snydera¹⁵³ až po Hanse Jonase¹⁵⁴.

Pozornost by zasloužilo i rozdílné pojetí člověka na Západě a na Východě. Výrazná koncepce lidské identity, individuality, personality je to, co nás – dědice antické a židovskokřesťanské tradice – odlišuje od spíše kolektivisticky cítícího Východu. Na jedné straně je právě toto odlišné pojetí člověka základem téměř neřešitelných sporů o lidská práva mezi Západem a Východem. Na druhé straně však už i na Západě přicházíme na to, že naše jednostranně vypjatá metafyzika subjektivity má na svědomí naše existenciální krize i etické konflikty, a proto začínáme uvažovat o *fluidní identitě* či *rozptýlené lokalizaci já*, podobně jako orientální kultury.

Zájem o mystiku, či řečeno filosoficky – o filosofii identity, který je na Západě módní, je ovšem spíše příznakem úpadku. Kdybychom se takto stále jen nořili do nitra, nikdy bychom nedosáhli těch výsledků v expanzi do okolního světa a v ovládnutí přírody, které se staly základem naší civilizace. Mystika svádí k pasivitě, kvietismu, útěku před odpovědností. Nebezpečně hraničí s nihilismem a sebezničujícími tendencemi. Mystika je však dobrým protipólem, vyvažujícím jednostrannost rozumu. Pokud ji budeme pěstovat v této komplementaritě, může nám pomoci zachraňovat naše lidské bytí i civilizační přežití.

Použitá literatura:

- Bondy, Egon. *Indická filozofie*. 1. vydání: Praha: Vokno, 1992; 2. vydání: Praha: Sdružení na podporu vydávání časopisů, 1997.
- Bondy, Egon. *Čínská filozofie*. Praha: Vokno, 1992.
- Bondy, Egon. O potřebě studia východních filosofii. *Filozofia*, 1991, č. 5. s. 437–453.
- Capra, Fritjof. *The Tao of Physics*. Shambhala Publications, 1976. Slovensky: *Tao fyziky*. Bratislava: Gardenia, 1992.
- Capra, Fritjof. *The Turning Point*. Berkeley: Berkeley University Press, 1982.
- Ferguson, Marilyn *The Aquarian Conspiracy*. Los Angeles 1980. Německy: *Die sanfte Verschwörung*. Basel: Sphinx, 1982 (München: Knaur, 1982).
- Foucault, Michel. *Dějiny šílenství v době osvícenství: hledání historických kořenů pojmu duševní choroby*. Praha: Lidové noviny, 1994.
- Neubauer, Zdeněk. Tao biologie. In: *Na vlnách změn*. Sborník příspěvků z 12. mezinárodní konference transpersonální psychologie. Praha: Radost, 1992, s. 73–91.
- Gebser, Jean. *Abendländische Wandlung*. Frankfurt: Ullstein, 1956.
- Gebser, Jean. Asien lächelt anders. In: *Ausgewählte Texte*. München: Goldmann, 1987, s. 49–98.
- Gebser, Jean. *Verfall und Teilhabe*. Salzburg: Otto Müller, 1974.
- Jonas, Hans. *Princip odpovědnosti*. Praha: Oikúmené, 1997.
- Jung, Carl Gustav; Wilhelm, Richard. *Tajemství zlatého květu: Čínská kniha života*. Praha: Vyšehrad, 1997.
- Kuhn, Thomas S. *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: Oikúmené, 1997.

¹⁵² White, L., jr. Historické kořeny ekologické krize. *Filosofický časopis*, 2000, č. 5, s. 765–779.

¹⁵³ Snyder, G. *Zemědům: Technické poznámky a otázky pro dharmové revolucionáře*. Praha: Dharma Gaia, 2000.

¹⁵⁴ Jonas, H. *Princip odpovědnosti*. Praha: Oikúmené, 1997.

- Kuhn, Thomas S. *The Essential Tension*. Chicago: University of Chicago, 1977.
- Naess, Arne. *Ekologie, pospolitost a životní styl: Náčrt ekosofie*. Tulčík: Abies, 1996.
- Roszak, Theodore. *The Making of a Counter Culture*. New York: Anchor Books – Doubleday, 1969
- Roszak, Theodore. *Where the Wasteland Ends*. New York: Anchor Books – Doubleday, 1973. Česky: *Kde končí pustina*. Praha: Prostor, 2005.
- Ruyer, Raymond. *La Gnose de Princeton*. Paris: Fayard, 1977.
- Said, Edward W. *Orientalism*. London: Routledge, 1978. Česky: *Orientalismus. Západní koncepce Orientu*. Praha: Paseka, 2008.
- Said, Edward W. *Covering Islam*. London: Routledge, 1981.
- Snyder, Gary *Zemědům: Technické poznámky a otázky pro dharmové revolucionáře*. Praha: Dharma Gaia, 2000.
- Sontagová, Susan. *Nemoc jako metafora. AIDS a jeho metafory*. Praha: Mladá fronta, 1997.
- Störig, Hans Joachim. *Malé dějiny filosofie*. 7. vydání. Karmelitánské nakladatelství, Kostelní Vydří 2000.
- Watts, Alan. *Two Hands of God – The Myths of Polarity*. London: Routledge, 1978.
- White, Lynn, jr. Historické kořeny ekologické krize. *Filosofický časopis*, 2000, č. 5, s. 765–779.

Tento text jsem napsal v roce 1996 jako popularizační brožuru zejména pro učitele. V roce 2003 jsem ho pak mírně upravil a doplnil. Zde ho ponechávám v této verzi. Několik dalších článků od různých autorů v Přílohách pak dokresluje atmosféru konce 19. století a počátku 20. století, kdy se rodila teosofie, antroposofie a v milieu módního orientalismu vznikala celá řada pozoruhodně inovativních myšlenek, směrů a hnutí napříč vědami a filosofií.

Děda a technika v 19. století

Z hlediska autorského práva dnes rozlišujeme mezi objevem a vynálezem. Objev znamená, že někdo přišel na to, co už někde existuje, prostě to našel. Objev není možno patentovat. Ale bývá zvykem, že objevený fenomén je pojmenován po svém objeviteli, jako například nějaké území, přírodnina, fyzikální útvar. Za vynález se pokládá to, co člověk s vynaložením vlastního umu a myšlenkové práce zcela nově vytvořil, i když k tomu třeba využil i nově objevených přírodních zákonitostí. Paprsky X se proto jmenují Röntgenovy (rentgenové), ale Röntgen si je nemohl patentovat, teoreticky si snad mohl nechat patentovat jen trubici, jež tyto paprsky produkuje. Zatímco žárovku si Edison nechal patentovat, i když její princip byl už známý a mnozí vynálezci jej neustále zdokonalovali. Edison (s týmem spolupracovníků) přišel na to, z čeho a jak musí být vyrobeno vlákno, aby v žárovce spolehlivě poměrně dlouho zářilo.

Slovo radioaktivita nebylo do roku 1896 vysloveno, náhodou ji objevil francouzský fyzik Antonie Henri Becquerel (1852–1908). Zabýval se magnetismem, fosforescencí a polarizací světla. Na fotografické desce našel stopy záření, které tam vůbec neměly být. Zanechal je tam zářící materiál, tedy uran. Tuto zdánlivou záhadu zkoumal dál spolu s mladou spolupracovnicí Marií Curie-Sklodowskou, fyzičkou a chemičkou polského původu. Výsledkem jejich práce byl objev radioaktivity. V roce 1903 dostali, spolu s manželem Curie-Sklodowské Pierrem Curiem, Nobelovu cenu za objev přirozené radioaktivity.

Nobelova cena je udělována od roku 1901 za zásadní objevy ve fyzice, chemii a lékařství (fyziologii), ale také za významné počiny v oblasti literární tvorby a za zásluhy o věc míru ve světě. Později byla ještě přidána ekonomie. Je spojena se štědrá finanční odměnou. Paradoxní je, že suma, kterou na tyto účely Alfred Nobel ve své závěti odkázal, pochází z patentů za jeho vynález dynamitu (1867), na němž značně zbohatnul. Není snad třeba dodávat, že dynamit našel největší uplatnění ve zbraních...

Právě na lékařství je možno dokumentovat, jak se ze starého tradičního řemesla v průběhu 19. století vyvinula věda. Přitom pokrok v záchraně životů mnohdy nespočíval ani tak ve vědeckých postupech lékařů, ale ve zdánlivě prostém dodržování hygieny. Museli to ale být lékaři, kdo vědeckými metodami prokázal, že na jejím úzkostlivém zachování v nemocnicích i v domácnostech velmi záleží. Tím se podařilo eliminovat kdysi tak hroživé epidemie

Velké zásluhy v lékařství dosáhl francouzský chemik Louis Pasteur (1822–1895). Položil základy mikrobiologie a imunologie. Vypracoval metody pěstování mikroorganismů na živných půdách. Díky zvláštnímu postupu se mu podařilo aplikovat výtazek z vysušené míchy vzteklého králíka devítiletému chlapci, kterého předtím pokousal vzteklý pes. Zachránil mu život a vytvořil základy očkování proti infekčním chorobám (1886). Vakcinace se prakticovala už dříve, už starověké národy si všimly, že jako ochrana proti neštovicím slouží stroupky z neštovic nemocných nebo že člověk si může vypěstovat imunitu proti hadímu jedu postupnou infikací velmi malými dávkami. Očkování proti neštovicím v moderním slova smyslu se provádělo už od počátku 19. století, ale nevědělo se, proč funguje. To objasnil až Pasteur – a umožnil tak očkování i proti jiným nemocem. Vypracoval také metodu tepelné sterilizace, která brání nežádoucímu kvašení potravin – které se od té doby říká pasterizace. Další významné objevy učinil německý lékař Robert Koch (1843–1910). V roce 1882 objevil původce tuberkulózy a v roce 1883 cholery. Koch byl jedním z hlavních zakladatelů mikrobiologie. Roku 1905 dostal Nobelovu cenu za práce o tuberkulóze.

Současně s pokroky vědy a techniky se množí i varování před neblahými následky jejího zneužití. Za všechna zmiňme to, které zaznělo už na prahu 19. století. Mary Shelleyová, manželka básníka Shelleyho a dcera významné feministky Mary Wollstonecraftové, napsala v roce 1818 román *Frankenstein*, který bývá označován za předchůdce žánru sci-fi, ale také dystopií, děl varujících před nebezpečnými důsledky nespoutaného rozvoje vědy.

Pro naše potřeby není ale rozdíl mezi objevem a vynálezem důležitý. Spokojíme se s encyklopedickými údaji o pozoruhodných výkonech dobových vědců a techniků minulých let, abychom si přiblížili atmosféru 19. století, doby v těchto ohledech opravdu převratné. Nejdříve ale poměrně obecné heslo z *Encyclopaedia Britannica*.

Věda a průmyslová revoluce

Dlouho bylo obecným míněním, že vznik moderní vědy a průmyslová revoluce spolu těsně souvisejí. Je obtížné ukázat jakýkoli přímý vliv vědeckých objevů na růst textilního nebo i metalurgického průmyslu ve Velké Británii, kolébce průmyslové revoluce, ale určitě se dají ve vědě a rodícím se průmyslu najít podobné postupy. Pro průmysl i experimentátory bylo charakteristické pečlivé pozorování a opatrné zobecnění. Je znám jeden případ přímého kontaktu, a to zájem Jamese Watta o účinnost Newcomenova parního stroje, zájem, který vyrostl na jeho práci jako výrobce vědeckých přístrojů a který vedl k vývoji odděleného kondenzátoru, díky němuž se parní stroj stal účinným zdrojem energie pro průmysl. Ale obecně lze říci, že průmyslová revoluce probíhala bez přímé pomoci vědy. Přesto se však měla prokázat zásadní důležitost vlivu vědy.

Věda v 18. století nabízela naději, že pečlivé pozorování a experimenty mohou výrazně ovlivnit průmyslovou výrobu. V některých oblastech se tato naděje prokázala. Hrnčář Josiah Wedgwood postavil svůj úspěšný podnik na podrobném studiu hlíny a plev a na vynálezu nástrojů jako pyrometr, s jejichž pomocí bylo možné měřit a kontrolovat používané procesy. Až do druhé poloviny 19. století však věda nebyla schopna poskytnout průmyslu skutečně významnou pomoc. Tehdy umožnila metalurgická věda výrobu ocelových slitin podle specifikací průmyslu, chemická věda umožnila vytváření nových látek, jako anilínových barviv, které měly pro průmysl velký význam, a elektřina a magnetismus byly osedlány s pomocí dynamu a motoru. Až do té doby byl pravděpodobně průmysl užitečnější pro vědu než naopak. Parní stroj položil otázky, které přes hledání teorie parní síly vedly ke vzniku termodynamiky. Ještě důležitější bylo to, že na základě požadavků průmyslu na stále složitější a komplikovanější nástroje vznikl nástrojářský průmysl a ten umožnil konstrukci ještě přesnějších vědeckých přístrojů. Jak se věda místo každodenního světa začala zabývat světem atomů a molekul, elektrickými proudy a magnetickými poli, mikroby a víry, mlhovinami a galaxiemi, zprostředkovaly stále více jediný kontakt s jevy přístroje. Velký refraktor pro pozorování mlhovin poháněný složitým hodinovým strojem byl produktem těžkého průmyslu 19. století stejně jako parní stroj.

Průmyslová revoluce měla na rozvoj moderní vědy ještě jeden vliv. Možnost aplikací vědy v průmyslu pomáhala při získání veřejné podpory vědy. První velká vědecká škola moderního světa, pařížská École Polytechnique, byla založena v roce 1794, aby uvedla ve Francii do života vědecké výsledky. Zakladatelé různých technických škol v 19. a 20. století podporovali šíření vědeckých znalostí a dávali další příležitosti vědeckému pokroku. Vlády, v různém rozsahu a různou rychlostí, začaly podporovat vědu mnohem příměji tak, že udělovaly podpory vědcům, zakládaly výzkumné ústavy a zřizovaly pro významné vědce čestná uznání a dávaly jim oficiální postavení. Koncem 19. století přírodovědec, sledující své osobní zájmy, ustoupil profesionálnímu vědci, který měl veřejnou úlohu.

Romantická vzpoura

Triumf newtonovské mechaniky vyvolal, možná nevyhnutelně, reakci, která měla výrazný vliv na další rozvoj vědy. Její počátky jsou četné a složité, a zde se můžeme soustředit pouze na jeden, spojený se jménem německého filosofa Immanuela Kanta. Kant napadl newtonovskou víru, že se vědci mohou zabývat přímo entitami, které jsou pod prahem smyslového vnímání, jako atomy, částice světla nebo elektřiny. Kant tvrdil, že vše, co může poznat lidská mysl, jsou síly. Tento epistemologický axiom osvobodil kantovce od nutnosti spojovat síly s určitými a neměnnými částicemi. Položil rovněž nový důraz na prostor mezi částicemi; pokud by byly skutečně úplně vyloučeny částice, pak vše, co zůstane, je prázdný prostor. Na základě těchto úvah vznikly dvě důležité koncepce – první, týkající se transformace a zachování sil a druhá, zavádějící pole jako reprezentaci skutečností. To, co činí takové hledisko romantickým, je idea přediva sil v prostoru, které svazují kosmos do jednoty, v níž jsou všechny síly ve vzájemném vztahu, takže vesmír dostává formu kosmického organismu. Celek byl více než součtem svých částí a cestou k pravdě bylo uvažování o celku, ne analýza.

To, co mohli vidět romantici, nebo přírodní filosofové, jak si sami říkali, a co bylo skryto před jejich newtonovskými kolegy, ukázal Hans Christian Oersted. Zjistil, že není možné věřit, že mezi přírodními silami neexistují žádné vazby. Podle jeho názoru musely být chemická vazba, elektřina, teplo a magnetismus pouze různými projevy základních přitažlivých a odpudivých sil. V roce 1820 ukázal souvislost mezi elektřinou a magnetismem, neboť průchod elektrického proudu vodičem ovlivnil blízkou magnetickou směrku. Tento základní objev byl prozkoumán a využit Michaelem Faradayem, který strávil celý svůj život vědce přeměnami jedné síly na druhou. Tím, že se soustředil na modely sil vytvářených elektrickými proudy a magnety, položil Faraday základy teorie pole, v níž se energie šířila systémem a nebyla lokalizována ve skutečných nebo hypotetických částicích.

Transformace sil nutně vznesla otázku jejich zachování. Dochází k nějaké ztrátě, když se elektrická energie přemění v magnetickou, v teplo, světlo, chemickou vazbu nebo mechanický výkon? Faraday sám dal jednu z prvních odpovědí ve dvou zákonech elektrolýzy, založených na experimentálním zjištění, že zcela určitá množství elektrické „síly“ rozloží zcela určitá množství chemických látek. Tato práce byla následována výzkumy Jamese Prescottta Joulea, Roberta Mayera a Hermanna von Helmholtze; každý z nich přispěl k zobecnění zásadní důležitosti pro vědu, k zákonu zachování energie.

Přírodní filosofové byli hlavně experimentátory, kteří prováděli svoje transformace sil chytrými experimentálními manipulacemi. Výzkumy podstaty elementárních sil těžily rovněž z rychlého vývoje matematiky. V 19. století vedla nauka o teple ke vzniku termodynamiky, založené na matematické analýze; Newtonova korpuskulární teorie světla byla nahrazena matematicky dokonalou vlnovou teorií Augustína-Jeana Fresnela; a elektrické a magnetické jevy byly převedeny do pregnantního matematického tvaru Williamem Thomsonem (lordem Kelvinem) a Jamesem Clerkem Maxwellem. Na konci století se díky zákonu zachování energie a druhému zákonu termodynamiky zdálo, že je fyzikální svět zcela srozumitelný s pomocí složitých, ale přesných matematických formulí, popisujících různé mechanické transformace v éteru.

Podobně srozumitelným se v 19. století stal submikroskopický svět atomů. Počínaje základním předpokladem Johna Daltona o tom, že druhy atomů se liší pouze svojí vahou, byli chemici schopni identifikovat rostoucí počet prvků a stanovit zákony popisující jejich interakce. Sestavením prvků podle jejich atomových vah a reakcí byl ustaven řád. Výsledkem byla periodická tabulka, objevená Dmitrijem Mendělejevem, z níž plynulo, že za kvalitativní vlastnosti prvků je zodpovědný nějaký druh subatomové struktury. To, že struktura může dát vznik kvalitě, čímž se potvrdila prorocství mechanistických filosofů 17. století, bylo potvrzeno v 70. letech 19. století Josephem-Achillem Le Bel a Jacobusem van't Hoff, jejichž výzkum organických materiálů odhalil korelaci mezi uspořádáním atomů nebo skupin atomů v prostoru a specifickými chemickými a fyzikálními vlastnostmi.

Základy moderní biologie

Studium živé hmoty v výrazně zaostávalo za fyzikou a chemií, hlavně proto, že organismy jsou mnohem složitější než neživá tělesa nebo síly. Harvey ukázal, že lze živou hmotu studovat experimentálně, ale jeho úspěch zůstal osamocen po dvě staletí. Většina badatelů v oblasti živé přírody se musela spokojit s co nejlepší klasifikací životních forem a úsilím po izolování a studiu aspektů živých systémů. Jak již bylo uvedeno, lavina nových druhů v botanice a zoologii krutě tlačila na taxonomii. Obrovský pokrok učinil v 18. století švédský přírodovědec Carl von Linné, známý pod polatinštělým jménem Linnaeus, který zavedl racionální, i když poněkud umělou, nomenklaturu. Sama umělost Linnéova systému, který se soustřeďoval pouze na několik základních struktur, vyvolávala kritiku a pokusy o zavedení přirozenějšího systému. Takto vyvolaná pozornost k organismu jako celku posilovala vznikající pocit, že druhy jsou spojeny nějakým genetickým vztahem. První tuto myšlenku vědecky vyslovil Jean-Baptiste, rytíř de Lamarck.

Problémy, se kterými se setkával při katalogizaci rozsáhlých sbírek bezobratlých v Přírodovědném muzeu v Paříži, vedly Lamarcka k myšlence, že se druhy v čase mění. Tato myšlenka nebyla tak revoluční, za jakou je často považována. I když vzrušovala některé křesťany, kteří lpěli na doslovném znění *Genese*, přírodovědci, kteří zaznamenali příznaky jedné živé formy v jiných, si s touto myšlenkou již po nějakou dobu pohrávali. Lamarckův systém nezískal obecný souhlas hlavně proto, že se, pokud jde o jeho příčinné činitele, opíral o zastaralou chemii, a předpokládal, že v organismech je vědomá touha po dokonalosti. Nepřijímal ho ani nejvýznamnější paleontolog a komparativní anatom jeho doby George Cuvier, který byl náhodou přívržencem doslovného znění *Genese*. Přes odpor Cuviera však idea přežila, a nakonec získala vědecký status v pracích Charlese Darwina. Darwin nejenom že shromáždil množství dat podporujících ideu přeměny druhů, ale byl rovněž schopen navrhnout mechanismus, jakým může probíhat evoluce bez toho, aby se uchýlil k jiným než čistě přírodním příčinám. Mechanismem byl přírodní výběr, podle kterého byly malé změny u potomků buď zvýhodněny nebo eliminovány v boji o přežití, a to umožnilo přijetí velice jasné ideje evoluce. Příroda promíchávala a třídila své vlastní produkty pomocí procesů ovládaných pouhou náhodou, takže organismy, které přežily, byly lépe přizpůsobeny stále se měnícímu prostředí.

Darwinovo dílo *O původu druhů prostřednictvím přírodního výběru* čili zachování zvýhodněných druhů v boji o přežití, vydané roku 1859, vneslo řád do světa organismů. Podobná unifikace na mikroskopické úrovni byla provedena buněčnou teorií, uveřejněnou v roce 1838 Theodorem Schwannem a Mathiasem Schleidenem, podle níž byly základními jednotkami všech živých tkání buňky. Zdokonalení mikroskopu v 19. století umožnilo postupně odkrývat základní struktury buněk, a rychlý pokrok biochemie umožňoval podrobné zkoumání buněčné fyziologie. Na konci století převládal pocit, že k popisu všech základních životních funkcí stačí fyzika a chemie a že živá hmota, podléhající stejným zákonům jako neživá, brzy vydá svá tajemství. Tento redukcionistický názor byl skvěle ilustrován pracemi Jacquese Loeba, který ukázal, že tak zvané instinkty nižších živočichů nejsou ničím víc než fyziologickými reakcemi, které nazval tropismy.

Nejdramatičtější událostí v biologii 19. století byl vznik bakteriologické teorie nemocí, prosazované Louisem Pasteurem ve Francii a Robertem Kochem v Německu. Ve svých výzkumech ukázali, že bakterie jsou specifickou příčinou mnoha nemocí. S pomocí imunologických metod poprvé vyvinutých Pasteurem se podařilo dostat pod kontrolu některá z největších trápení lidstva.

Přeložil Jiří Vaněk, 1996.

V našem prostředí se dějinami vědy (a techniky) zabývá zejména Daniel Špelda.¹⁵⁵ Jeden jeho článek máme v Přílohách. Užitečnou pomůcku pro studenty sestavil i Martin

¹⁵⁵ ŠPELDA, D., *Proměny historiografie vědy*, Praha: Filosofia, 2009. ISBN 978-80-7007-310-0.

Klapetek, je v Přílohách. Dílčí informace se však naleznou i v mnoha dalších publikacích.¹⁵⁶ Odborně se tématu věnuje speciální časopis *Dějiny vědy a techniky*.

Následující vybraná data vztahující se ke koncepci dějin „dlouhého“ 19. století jsou převzata z této publikace:

JÍLEK, František; KUBA, Josef; JÍLKOVÁ. *Světové vynálezy v datech. Chronologický přehled významných událostí z dějin tvůrčí technické práce*. Praha: Mladá fronta, 1977, s. 88–175.

Místy jsou ale doplněna o další údaje převzaté z jiných zdrojů, většinou encyklopedického charakteru.

po r. 1780 — v Británii začíná průmyslová revoluce. Je to přechod od řemeslné a manu-fakturní výroby k výrobě tovární použitím pracovních strojů a nových technologic-kých postupů. V rozvinutější fázi průmyslové revoluce nahrazuje dvojčinný parní stroj jako univerzální motor tradiční pohonné zdroje. Konečně dochází k výrobě strojů stroji ve velkém, ve strojírenském průmyslu. Za dovršení průmyslové revoluce považujeme dobu, kdy již tovární výroba zboží převládá nad výrobou řemeslnou a manu-fakturní. Kromě četných technických proměn průmyslová revoluce přinesla i hluboké změny hospodářské a společenské. Časové ohraničení průmyslové revoluce bývá udáváno různě. Nyní převládá názor, že se začala rozvíjet v 80. letech 18. století v Anglii, postupně pronikla na kontinent, do Ameriky i do Japonska a do konce 19. století byla dovršena v hlavních průmyslových zemích světa.

1781 — 1784 — Skot James Watt (1736—1819) konstruuje svůj klasický vahadlový dvoj-činný parní stroj s převodem na rotační pohyb. Dostává na něj i patent až do r. 1800. Tento stroj se záhy rozšířil do nejrůznějších výrobních odvětví a spolupůsobil při konečném vítězství tovární výroby.

1784 — Nejstarší vskutku dlouhodobě činnou učenou společností byla Královská česká společnost nauk (založená 1784), která zahrnovala vědy humanitní i přírodní. Mezi zakladatele patřili filolog Josef Dobrovský, historik Gelasius Dobner či matematik a zakladatel pražské univerzitní hvězdárny Joseph Stepling, v jejím čele později stál historik František Palacký. Již v letech 1861–1863 navrhoval Jan Evangelista Purkyně ve svém spise *Academia* vytvoření samosprávné mimouniverzitní vědecké in-stituce, která by sdružovala vědecké ústavy reprezentující hlavní obory tehdejší vědy. Tato myšlenka instituce věnující se interdisciplinárnímu výzkumu je velmi blízká koncepci a struktuře dnešní Akademie věd

1787 — Angličan *John Wilkinson* (1728—1808) postavil veliký železný člun o sedmdesáti tunách. Je to prvá předzvěst budoucího rozvoje lodního stavitelství

— v Čechách zahajuje výrobu první rafinérie třtinového cukru ve Zbraslavi

1788 — Belgičan *J. P. Minckelers* (1748—1824) koná první pokusy s plynovým osvětlením pro domácnost

¹⁵⁶ Například: URBAN, Otto. *Kapitalismus a česká společnost*. Praha: NLN, 2003. ISBN 978-80-7106-500-5. MACHAČOVÁ, Jana; MATĚJČEK, Jiří. *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781–1914*. Praha: Karolinum, 2010. ISBN 978-80-246-1679-7.

- Angličan *William Symington* (1764—1831) spolu s *P. Müllerem* postavili kolesovou parní loď, která se pohybovala rychlostí 5 mil za hod. Další konstrukce Symingtonovy podnítily později *Fultona* k jeho úspěšným stavbám parníků
- 1789 — v Praze byly poprvé zavedeny nájemné fiakry
- v Čechách se objevují první spřádací stroje v manufaktuře na výrobu manšestru v Šumperku. Je to první předzvěst počátků průmyslové revoluce v naší zemi
- 1790 — v Praze se konal první vzlet balónem plněným horkým vzduchem. S Francouzem *Jeanem Pierrem Blanchardem* (1753—1809) vystoupil k obloze také hr. Jáchym Šternberk
- po r. 1790 — v Čechách se konají první pokusy s pěstováním cukrové řepy, která se později stala základnou rozvoje věhlasného českého cukrovarnictví. Zatím však pokusy ještě neuspěly
- 1791 — v Praze v Klementinu byla uspořádána první průmyslová výstava u příležitosti korunovace Leopolda II. českým králem
- začala se užívat patentní vývrtka s objímkou, která vytahuje zátky jen otáčením
- 1792 — je postavena první telegrafní linka z Paříže do St. Martin du Therre, dlouhá 70 km. Používala dlouhou řadu optických telegrafů, které rok předtím navrhl duchovní *Claude Chappe*. Různým nastavením ramen stožárů se předávala jednotlivá písmena. Snad již o několik let dříve existovala linka optických telegrafů také ve Španělsku
- v Anglii se začínají užívat první ledničky s plechovým obloženíem mezistěn, kam se vkládaly kostky ledu
- 1792—1799 — Angličan *William Murdock* (1754—1839) začíná konat pokusy se svítíplynovým osvětlením. Svítíplyn získává suchou destilací kamenného uhlí v Boultonově továrně v Soho. V r. 1798 zařídil plynové osvětlení provozoven této továrny a ukázal cestu osvětlovací technice. R. 1799 získal patent na využívání svítíplynu francouzský chemik *Philippe Lebon* (1767—1804)
- 1793 — český sládek *František Ondřej Poupě* (1753—1805) vydává své dvousvazkové dílo „Die Kunst des Bierbrauens physisch-chemisch-ökonomisch beschrieben“. (Umění vařit pivo fyzicko-chemicko-hospodářsky popsáno.) Poupě jako první u nás prosazoval vědecký přístup k pivovarnické technologii; zkoumal nové možnosti kontroly při várkách, zavedl používání teploměru (1788), aerometru, hustoměru, odkličování sladu aj. Pivovarnictví přechází od řemesla k průmyslové výrobě
- v Paříži byla založena École polytechnique, která si brzy získala věhlas nejlepší vysoké technické školy. Její výchova však byla zaměřena především na vojenské účely
- anglický slévač *P. Vaughan* ohlašuje patent na kuličková ložiska. V dalších desetiletích zdokonaluje kuličková ložiska celá řada vynálezců, také Josef Ressel
- *Nicolas Jacques Conté* (1755—1805) si dal patentovat tyčinky z plavené tuhy a zahájil tovární výrobu tužek
- 1794—1800 — Angličan *Henry Maudslay* (1771—1831) značně zdokonalil kovový soustruh se suportem. Jeho suport byl pevně veden a mohl být posouván ve dvou směrech, podél obráběného předmětu i kolmo k němu. Soustruh byl po r. 1800 uzpůsoben také na řezání závitů. Maudslayův soustruh umožnil přesné opracování předmětů a tvoří základ moderní strojírenské výroby, která se od té doby začíná mohutně rozvíjet
- 1794 — Francouz *Nicolas Appert* (1749—1841) vynalézá konzervaci potravin tepelnou sterilizací pro potřeby francouzských revolučních vojsk. Konzervářský průmysl se však začne rozvíjet až v 2. pol. 19. stol.

- 1795—1800 — *Alessandro Volta* (1745—1827), italský lékař, sestrojil první baterii, která dávala trvalý elektrický proud, tzv. Voltův sloup, či galvanický článek (zinek, měď a zředěná kyselina sírová). Přivedly jej k tomu pokusy Itala *Luigi Galvaniho* (1737—1798), který při pitvání žab skalpelem objevil neznámou energii, o níž se mylně domníval, že je živočišného původu. Voltovy články umožnily v dalších desetiletích konat četné pokusy a odhalit do objevení indukce (r. 1831) základní zákonitosti elektrického proudu, na jejichž podkladě se rozvinula celá moderní elektrotechnika
- 1795 — Angličan *Joseph Bramah* (1749—1814) vynalezl účinný hydraulický lis, jeden z důležitých nástrojů rozvíjejícího se strojírenství. Známý je také velmi důmyslný patentní zámek, který Bramah sestrojil již r. 1784. Také první vodovodní kohoutek se šroubovým vřetenem je Bramahovým vynálezem z r. 1795
- Angličan *Parker* vyrobil tzv. románský cement, Přivedl ho k tomu objev *Johna Smeatona* (1724—1792), že hlinitanová vápna dávají i pod vodou tvrdnoucí maltu. Tak se znovu v novověku objevuje stavební materiál, kdysi v určité míře známý již Římanům, ale zapomenutý
- pražský rodák *Alois Senefelder* (1771—1834) vynalezl plošný tisk, tzv. litografii, která je založena na vzájemném odpuzování vody a mastnoty. Tato tiskařská technika hluboce ovlivnila moderní vývoj knihtisku
- Francouz *Joseph Michel Montgolfier* (1740—1810), spoluvynálezce montgolfiéry, sestrojil jako první také zvláštní vodní čerpadlo, tzv. trkač
- 1796 — *J. Garnerin* si dal patentovat padák a na důkaz bezpečnosti s ním také seskočil z balónu. I řada jiných osob zdokonalovala padák, např. *Jacques Etienne Montgolfier* (1745—1799) nebo známý vzduchoplavec *Jean Pierre Blanchard* (1753—1809)
- Angličan *John Wilkinson* (1728—1808) vynalezl kuplovnu na výrobu dokonalejší litiny ze surového železa. Tím se pro další vývoj oddělilo slévárenství šedé litiny od výroby surového železa
- 1797 — *W. Hancock* v Birminghamu zahájil výrobu železných lan
- 1798 — v Čechách je dobudováno 728 km státních silnic, tzv. chaussées
- Angličan *William Murdock* (1754—1839) vynalézá pro parní stroj šoupátkový rozvod páry a zahajuje tak dlouhou řadu důmyslných rozvodů, kterými je parní stroj v průběhu 19. stol. zdokonalován
- v Paříži je založeno první velké technické muzeum Conservatoire National des Arts et Métiers, vzor všech dalších technických muzeí moderní doby. Původně bylo pařížské Conservatoire nejen muzeem, ale i učilištěm
- konec 18. stol. — začíná specializovaná výroba zemědělského nářadí pro trh. Až do této doby si zemědělci ve většině případů vyráběli nástroje sami, někdy s pomocí venkovských kovářů
- vedle důlních drah se budují v Británii vnitrozávodní kolejové dráhy také ve velkých anglických železárnách. Teprve počátkem dalšího století se začnou stavět i veřejné kolejové koňské dráhy pro nákladní dopravu
- *Charles Stanhope* sestrojuje první celoželezný tiskařský lis, který v dalším vývoji nahrazuje lisy ruční
- v Německu se navrhuje jednotný formát stavebních cihel 11 x 5 1/4 x 2 1/2 palce. U nás se už v této době začaly používat dnešní rozměry 6,6 x 14 x 29 cm
- také v českých zemích se všeobecně šíří pěstování brambor, které velmi přispěly k obživě širokých vrstev lidu
- kol. r. 1800 — těžní stroje v hornictví jsou již poháněny parními stroji

- 1800 — ve Francii je zavedena jednotná metrická soustava. Za základní jednotky jsou určeny a definovány metr a kilogram. Teprve velmi postupně přejímají tuto soustavu i jiné země evropského kontinentu
- Američan *Eli Whitney* (1765—1825) zavádí nové metody moderní strojírenské velkovýroby. Při výrobě pušek a zbraní zpřesňuje natolik výrobní pochody, že může zavést vyměnitelné součásti, a ty pak vyrábí ve velkých sériích. Tento princip převzal celý moderní tovární průmysl
- po r. 1800 — v Anglii se rozvíjejí první průmyslové strojírnny. Velmi přesnou prací a prvními pracovními stroji vyráběnými pro trh vynikl strojírenský závod *Matthewa Murraye* (1765—1826) v Leedsu, který v mnohém předčil podnik Boultonův a Wattův v Soho. Další vynikající strojírnny vybudoval *Henry Maudslay* (1771—1831). R. 1800 skončila platnost Wattova patentu na parní stroj. Řada vynálezců a konstruktérů vystoupila s novými konstrukčními pojetími. *Richard Trevithick* (1771—1833) v Anglii a *Oliver Evans* v Americe (1755—1819) stavějí první vysokotlaké parní stroje. *Henry Maudslay* (1771—1831) a řada jiných navrhují parní stroje s přímým rotačním převodem bez vahadla atd. Současně se množí návrhy nových systémů parních kotlů (vodotrubné, plamencové, vysokotlaké atd.) a parních rozvodů. Tak se v prvních desetiletích 19. stol. parní stroje rychle zdokonalovaly a našly uplatnění ve všech průmyslových odvětvích a brzy i v železniční a lodní dopravě
- Voltový galvanické články umožňují četné nové pokusy s elektrickým proudem. Již r. 1800 se podařilo v Anglii *Williamu Nicholsonovi* a *Anthonymu Carlislemu* (1768—1840) elektrolýzou rozložit vodu. Je to počátek mohutného rozvoje elektrochemie
- 1800—1873 — v českých zemích probíhá průmyslová revoluce, přechod od řemeslné a manufakturní výroby k továrnímu strojovému průmyslu
- 1801 — Američan *Robert Fulton* (1765—1815) předvádí ve Francii ponorku „Nautilus“ s vrtulovým pohonem a koná zdařilou plavbu s vrtulovým torpédovým člunem
- Francouz *Joseph Marie Jacquard* (1752—1834) se již od r. 1790 zabýval různými konstrukcemi stavů na tkaní vzorů. Mezi lety 1801—1804 pak dokončil svůj známý stroj „žakár“, který byl samočinným vzorovým stavem. Řízení obstarávaly děrované karty. V principu se tento systém používá dodnes. Často se uvádí, že Jacquard převzal některé myšlenky od franc. konstruktéra *Jacquese Vaucansona* (1709—1782)
 - v Hořovicích v Čechách zřizuje hr. *Rudolf Vrbna* první cukrovar na cukrovou řepu, avšak bez větších úspěchů; r. 1805 tuto výrobu ruší
 - Angličan *Richard Trevithick* (1771—1833) koná na Štědrý den první zdařilou jízdu se svým parním vozem, který uvezl 8 osob. Vůz byl poháněn vysokotlakým parním strojem. V dalších letech staví parní vozy a brzy i parní dostavníky řada konstruktérů. K většímu rozšíření parní silniční dopravy však nedošlo
 - Angličan *William Symington* (1764—1831) postavil kolesový parník „Charlotta Dundas“, dlouhý 14 m a široký 5,4 m. Tato loď byla již schopna trvalejšího provozu
 - v Anglii je zahájen provoz na první veřejné koňské železnici z Wandsworthu do Croydonu. Dopusud sloužily koňské dráhy jen vnitrozávodní dopravě nebo potřebám dolů. Začíná tak veřejná železniční doprava, na počátku jen nákladní. Zprvu jsou koleje pouze pronajímány a uživatel musí použít svého vlastního upraveného vozu nebo kočáru
 - *Francois Charles Achard* (1753—1821), pocházející z francouzské rodiny, která emigrovala do Německa, se zabýval četnými pokusy, jak získávat cukr z cukrové řepy. Navazoval na výsledky svého tchána Němce *Andrea Sigismunda Marggrafa* (1709—1782). R. 1801 vybudoval továrnu na výrobu cukru v Kunern; položil základy repařskému cukrovarnickému průmyslu

- 1802 — používají se první mlátičky na parní pohon. Dokonalejší parní mlátičku sestrojil později, r. 1811, také tvůrce prvních lokomotiv Angličan *Richard Trevithick* (1771—1833)
- ruský fyzik *Vasilij Vladimírovič Petrov* (1761—1834) a anglický fyzik *Humphry Davy* (1778—1829) nezávisle na sobě pozorovali a popsali elektrický oblouk. Použili k tomu velmi silných baterií Voltových galvanických článků. V dalších letech se jim podařilo získávat elektrické oblouky mezi elektrodami až 10 cm dlouhé a upozornili na možnosti elektrické obloukové lampy. Trvalo ještě řadu desetiletí, než byl elektrický oblouk použit k praktickému osvětlování a k dalším technickým účelům. Po r. 1802 Humphry Davy také pozoroval, že drát, jímž prochází elektrický proud, se rozžhaví a vyzařuje světlo. Tak v principu poukázal na možnost budoucího využití tohoto úkazu při osvětlování žárovkami
- Angličan *William Symington* (1764—1831) postavil první ledoborec — parník, který byl konstruován pro borcení ledu v přístavu
- 1788 – 1807 — Angličan *Richard Trevithick* (1771—1833) staví prvé provozuschopné parní lokomotivy pro anglické železárny v Coalbrookdale a v Penydarrenu. Dokázaly utáhnout náklad 10 tun rudy a několik desítek osob. Další provoz znemožnily nedostatečně pevné koleje, které neunesly tak těžký náklad. R. 1807 předvádí Trevithick jednu ze svých lokomotiv na londýnském předměstském náměstí
- 1803 — pražská inženýrská katedra byla přebudována a rozšířena císařským dekretem z r. 1803 na pražský polytechnický ústav. Navrhovatelem nové školy a prvním ředitelem se stal *František Josef Gerstner* (1756—1832). Tato pražská vysoká technická škola, která zahájila vyučování r. 1806, byla prvou polytechnikou na světě, jež vychovávala mládež pro praktické potřeby zemského hospodářství, nikoli pro vojenské cíle. Z pražského polytechnického ústavu se vyvinulo dnešní České vysoké učení technické a ostatní pražské vysoké technické školy
- železniční koleje z kujného železa poprvé použil anglický inženýr *J. Nixon*
- 1789 — jsou poprvé osvětlovány londýnské ulice svítiplynem. Zasloužil se o to *Jan Winzler*, původem prý ze Znojma. V Anglii užíval jména Winsor. V dalších letech byla založena první plynárenská společnost pro výrobu a rozvod plynu k veřejnému osvětlování, London and Westminster Chartered Light and Coke Company. (Někdy se uvádí, že osvětlení některých londýnských ulic plynem začalo až po r. 1808.)
- francouzský vědec *Louis Joseph Gay-Lussac* (1778—1850) vystupuje s balónem do výšky 7016 m a koná zde přírodovědné pokusy
- *Oliver Evans* (1755—1819) konstruuje v Americe obojživelný parní vůz schopný provozu na souši i na řece
- 1805 — *William Congreve* dosáhl se svou vojenskou raketou dostřelu na vzdálenost 2,5 km
- 1805— 1807 — švýcarský major *Isaac de Rivaz* zkonstruoval první automobil se spalovacím motorem. Užívá primitivního vodíkového plynového motoru s elektrickým zapalováním. Nemáme zaručené zprávy, že tento automobil byl skutečně schopen provozu. Rivaz však obdržel patent
- 1807 — *František Josef Gerstner* (1756—1832) staví na půdě pražské polytechniky první parní stroj v habsburské monarchii. Byl to dvojčinný parní stroj s odděleným kondenzátorem a přímým převodem na rotační pohon. Sloužil však jen učebním účelům
- 1807 — Američan *Robert Fulton* (1765—1815) vykonal s úspěchem dálkovou plavbu se svým parníkem „Clermont“ po řece Hudsonu z New Yorku do Albany. Vzdálenost 150 mil urazil za 32 hodin. Od dalšího roku zavádí pravidelnou paroplavební linku. R. 1814 Fulton také staví prvou parní válečnou loď „Demologus“. Pro pohon svých

- parníků užíval koleosa a Wattův parní stroj. Jeho plavby na Hudsonu dlužno považovat za počátek skutečné veřejné parolodní dopravy
- *Robert Stevens* (1749—1838), americký průkopník paroplavby (konkurent Fultonův) a pozemní parní dopravy po železnicích, zdokonalil kolesový pohon parníků natáčivými lopatkami u koles
- 1808— v Čechách se poprvé pokusně zavádí střídavé hospodářství v zemědělství
- 1809— Američan *Robert Stevens* (1749—1838) podniká první námořní plavbu s kolesovým parníkem „Phonix“ z New Yorku do Filadelfie. Na širé moře k dálkovým plavbám se však parníky ještě dlouho nemohly odvážit, neboť musely často doplňovat zásoby paliva
- 1809—1810 — Angličan *George Cayley* (1778—1857) studoval možnosti letu s letadlem těžším vzduchu a stanovil hlavní principy, z nichž vyplývalo, že je k létání bezpodmínečně třeba vhodný motor. Prokázal, že se parní stroj pro tento účel nehodí
- 1809— 1832 — *Friedrich Egermann* v Novém Boru vynalézá tzv. achátové sklo, perleťový a porcelánový smalt, proslulý lithyalin, žlutou lazuru a měděný rubín. O rozvoj našeho sklářství se zasloužil také hr. *Jiří Buquoy*, kterému se připisuje vynález hyalitu, černého skla
- 1810 — *Peter Durand* ohlašuje patent na výrobu plechovek na konzervované potraviny z pocínovaného plechu. Současně dřívější průkopník konzervace potravin *Nicolas Appert* (1749—1841) také navrhuje konzervovat potraviny v uzavřených plechovkách a vydává o konzervování potravin zvláštní knihu
- Francouz *Philippe Henri de Girard* (1775—1845) vynalézá ve Francii mechanický spřádací stroj na předení lnu. U lněného vlákna bylo mechanické předení velkým problémem. Ani Girardův stroj se ve Francii nerozšířil a vynálezce odešel do střední Evropy a pak do Polska, kde založil rozsáhlé textilní výroby
- v Čechách byl postaven první větší cukrovar na zpracování cukrové řepy v Žákách u Čáslavi
- 1810— 1812 — *F. J. Bellanger*, francouzský architekt, postavil na pařížské obilní tržnici velkou kopuli se železnou konstrukcí. Od té doby se užívání železných konstrukcí šíří v moderním stavitelství
- 1812 — Angličan *George Stephenson* (1781—1848) použil v hornictví parního pohonu k úpadnímu rubání uhlí
- 1813— v Anglii se začínají vyrábět duté pálené cihly pro odlehčení stavebních konstrukcí
- Němec *Karl Friedrich Drais* (1785—1851) sestrojil tzv. dresinu, primitivní jízdní kolo, které se uvádělo do pohybu odražením nohou od země. Myšlenka byla známa již dříve a také realizována. Drais sám vynalezl otočné říditelné přední kolo. Patent získal až r. 1818
- 1814— Angličan *George Stephenson* (1781—1848) zkonstruoval svou prvou výkonnou parní lokomotivu pro vnitrozávodní provoz na uhelném dole. Utáhla 30 tun nákladu. V dalších letech Stephenson postavil celou řadu zdokonalených lokomotiv a r. 1823 založil továrnu na jejich výrobu
- v brněnské soukenické továrně *Christiana Wunsche* je instalován parní stroj k pohonu valchy. Je to první parní stroj v Čechách použitý v průmyslové výrobě
- 1815— objevují se první stříkačí vozy k čištění vozovek
- 1815— 1817 — *František Brunich* a *Josef Božek* (1782—1835), mistři dílen pražské polytechniky, konstruují nezávisle na sobě dva parní vozy, Božek koná r. 1815 se svým vozem veřejnou produkci v pražské Stromovce a opakuje ji r. 1817, kdy současně předvádí i svůj parní člun na Vltavě. Tato díla chtěla propagovat využití parní síly v naší zemi

- 1816 — *R. Lee* postavil v Anglii přes řeku Gala první visutý most zavěšený na ocelových drátech (nikoli ještě spletených lanech)
 — ve Francii je postaven přes řeku Dordogne první novodobý most z betonu
 — parník „Margery“ poprvé přeplová průliv La Manche
- 1816—1824 — Francouz *Joseph Nicéphore Niépce* (1765—1833) zachytil na zinkových deskách potřených rozpuštěným asfaltem obrazy, které se mu podařilo ustálit a vy-leptat. Zhotovil tak nejstarší heliogravuru. V dalším vývoji tyto pokusy značně přis-pěly k vynálezu fotografie
- 1818 — Belgičan *Nuellens* začal používat spirálové pružiny do čalounění a matrací
- 1819 — plachetnicový parník „Savannah“ přeplul Atlantský oceán. Část plavby však vy-konal bez motoru, jen s plachtami. Náklad uhlí pro parní stroj znamenal stále příliš velkou zátěž při transoceánských plavbách
- 1819—1833 — Skot *B. H. Wilson* koná pokusy s vrtulovým pohonem lodí a umísťuje lodní šroub v rámu podobně jako Josef Ressel
- kol. r. 1820 — v západní Evropě, především v Anglii, se v širší míře začíná užívat parní topení. V dalším desetiletí se objevují žebrové radiátory
 — Angličan *Henry Maudslay* (1771—1831) vyrábí první přesné šrouby pro strojírenské potřeby
- 1820 — dánský profesor fyziky *Hans Christian Oersted* (1777—1851) poprvé zjistil, že elek-trický proud vychyluje magnetku a vyvolává tak magnetické pole. Rozpoznal tak závislost mezi magnetismem a elektřinou. Položil základy bádání o elektromagne-tismu a dal do budoucna podnět pro dlouhou řadu základních vynálezů na poli elek-trotechniky
 — *De La Rue* zhotovuje žárovku s platinovým drátem. Od té doby velmi mnoho vy-nálezců sestavuje různé žárovky, ale bez praktického významu, neboť dokáží svítit jen nepatrně krátkou dobu. Zásadní obrat přinese až po více než půl století Edison
 — *J. Berkinshaw* dostává patent na válcované kolejnice. Nevhodné litinové kolejnice byly doposud jednou z hlavních překážek rozšíření železnic
 — Francouz *Charles Thomas* (uváděn též jako Charles Xavier de Colmar) sestrojil v Colmaru počítačí stroj, který prováděl řadu úkonů, násobil, umocňoval i odmocňo-val. Stroj však byl ještě poměrně nedokonalý
 — Angličan *Robert Goldsworthy Gurney* (1793—1875) začíná stavět velké silniční parní vozy; používaly se k osobní dopravě jako první autobusy. V omezené míře se rozvíjí veřejná silniční parní doprava
 — *J. Shoffield* v Anglii sestrojil první odstředivku na ždímání prádla, jaká se dodnes v principu používá
 — první válcovnu v českých zemích zřizují železářny v Ondřejovicích u Jeseníku
 — ve Šlapanicích u Brna zahajuje výrobu první větší strojírna v českých zemích. V r. 1829—1830 vzniká další významná strojírna v Harcově u Liberce
 — parník „Rob-Roy“ zahajuje pravidelnou dopravní linku přes průliv La Manche
 — v Anglii je postaven první železný parník „Aeron Manby“
 — anglický fyzik a chemik *Michel Faraday* (1791—1867) sestrojil při svých pokusech s elektrickým proudem a magnetem první laboratorní elektromotor. V principu tak ukázal na možnosti elektřiny jako nové pohonné energie
- 1822 — *F. Fatton* sestrojil první stopky na měření vteřinových časových intervalů (přede-vším pro dostihy)
 — celá řada konstruktérů (*Horroks, Johnson, Roberts, Heilmann* aj.) zdokonalila tkal-covské mechanické stavy, aby mohly být plně zapojeny do tovární výroby v britských tkalcovnách

- pařížský občan *J. Conté* žádal o patent na tužku s posuvnou tuhou; dodnes se běžně užívá
- první nákladní parní železnice byla dána do provozu pro potřeby dolů v anglickém Hettonu
- Angličan *W. Church* si dal patentovat sázecí stroj pro tiskařskou výrobu. Není známo, zda jeho vynález byl již využit v praxi
- 1823 — první použitelný spalovací motor zkonstruoval *Samuel Brown* (1776—1852). Byl to výbušný motor svítíplynový se zapalováním plamenem. Ještě však v celé další generaci musely být tyto motory zdokonalovány, než mohly přinést ve výrobě a dopravě platnější služby
- 1824 — Angličan *J. White* zdokonalil diferenciální soukolí a r. 1828 si dal francouzský konstruktér *D. Pecqueur* patentovat diferenciál pro využití u parních automobilů
- Francouz *Delangle* začíná vyrábět první drátěnky, drátěné matrace do postelí
- 1825 — Angličan *Richard Roberts* (1789—1804) zdokonalil Cromptonův spřádací stroj „mule“ a zkonstruoval velmi úspěšný spřádací automat, selfaktor. Stroj pracoval na parní pohon, samočinně, bez kvalifikované obsluhy. Znamenal vyvrcholení strojního předení v době průmyslové revoluce
- Angličan *George Stephenson* (1781—1848) zahájil veřejný provoz parními vlaky na trati mezi Stocktonem a Darlingtonem. Dosahovalo se rychlosti přes 20 km/hod. V dalších letech se úspěšně rozvíjela především nákladní doprava; pro dopravu osob se ještě stále trať pronajímala a cestující užívali pro jízdu po kolejích svých vlastních kočárů, tažených koňmi
- *George Stephenson* stanovil rozchod kolejnic 1,435 m; dosud se běžně užívá
- anglický elektrotechnik *William Sturgeon* (1783—1850) zjistil, že tyč z měkkého železa se stává magnetickou, jestliže je ovinuta závity drátu, jímž prochází proud. V principu tak byl vynalezen elektromagnet
- 1825—1827 — o výrobu zápalek se pokoušel anglický vynálezce *J. T. Cooper* v Londýně; hlavičky svých zednických sirek (tzv. práskaček) vyráběl ze síry a bílého fosforu. Po dvou letech *John Walker* (1817—1859) zavedl výrobu zápalkových hlaviček ze směsi sirníku antimonitého, chlorečnanu draselného, arabské želatiny a škrobu. Zapalovaly se třením o skelný papír. Po r. 1830 byl sirník nahrazován opět bílým fosforem
- 1825—1832 — staví se koňská železnice mezi Českými Budějovicemi a Lincem. Na návrh *Františka Josefa Gerstnera* (1756—1832) z r. 1807 se upustilo od dávného projektu spojení Vltavy s Dunajem kanálem a bylo rozhodnuto provést spojení železnicí. Stavbu realizoval Gerstnerův syn *František Antonín* (1795—1840) a později Rakušan *Mathias Schonerer* (1807—1881). Byla to první dálková mezizemská železnice na evropském kontinentě
- 1826 — *T. Telford* postavil řetězový most přes Menaiský průliv při záp. pobř. Velké Británie, v rozpětí 176 m
- anglický duchovní *P. Bell* zkonstruoval prakticky použitelný žací strof. Po r. 1830 sestrojuje žací stroje již moderního typu *Cyrus Hall McCormick* (1809—1884), který v Chicagu postavil továrnu na zemědělské stroje
- chrudimský rodák *Josef Ressel* (1793—1857) koná pokusy na moři u Terstu se svým malým člunem poháněným Archimédovým lodním šroubem. V dalším roce obdržel rakouské privilegium na lodní šroub umístěný na přídi lodi
- 1826 — dřevěný kolesový parník „Curaçao“ pluje poprvé z Evropy do Severní Ameriky výlučně na parní pohon bez pomoci plachet
- francouzský důlní inženýr *Benoît Fourneyron* (1802—1867) sestrojil první provozuschopnou vodní turbínu o výkonu 6 koňských sil (4,47 kW). Navázal na návrhy

svého učitele *Claude Burdina* (1790—1873). Účinnost prvních Fourneyronových turbín byla překvapivě vysoká, až 80 %. Brzy se jich začalo používat pro pohon tkalcoven, hutních provozů aj. Dosahovaly výkonu 50 HP (37,31 kW). Vyvážely se do různých zemí

— bratrance *František Veverka* (1799—1849) a *Václav Veverka* (1790—1848) vynalezli zdokonalený pluh, tzv. ruchadlo, které půdu nejen převracelo, ale i kypřilo. Tento systém pluhu se brzy značně rozšířil do řady zemí

— Němec *Johann Nikolaus Dreyse* (1787—1867) vynalezl první prakticky použitelnou pušku-zadovku. Byla to tzv. jehlovka s nárazovým zámkem. Od r. 1840 ji používala pruská armáda

1827 — byly založeny Vítkovické železárny, které brzy zaváděly velmi pokrokovou železářskou technologii u nás

— Američan *John Thorp* vynalezl prstencový dopřádací stroj, který se po svém zdokonalení *Masonem* stal základním vybavením moderních přádelen

1828 — první prakticky použitelný šicí stroj sestrojil Francouz *Barthélemy Thimonnier* (1793—1857) (s jehlou a háčkem). V dalších dvou desetiletích zdokonalovalo šicí stroje mnoho dalších konstruktérů. Skutečné rozšíření nastalo až v polovině 19. stol.

— Angličan *George Stephenson* (1781—1848) dokončil stavbu železniční tratě spojující Liverpool s Manchesterem. U Rainhillu se konala soutěž o nejlepší lokomotivu. Zvítězila Stephensonova „Raketa“, která dosáhla do té doby neslýchané rychlosti 46 km/hod. a brzy po závodě téměř 60 km/hod. Byl to mezník, který znamenal vítězství parní železniční dopravy pro další století

— chrudimský rodák *Josef Ressel* (1793—1857) předváděl v Terstu zkušební jízdu se svým parníkem „Civetta“ poháněným lodním šroubem. Po zdařilém počátku prokazujícím výhody lodního šroubu se parní stroj porouchal. Hlavní význam Resselův mezi průkopníky lodního šroubu je ve správném umístění šroubu na zádi lodi mezi vazem a kormidlem (r. 1826 Ressel umísťoval šroub ještě na přídi)

— v Dačicích je založen náš první cukrovar na řepu, který se již v provozu skutečně osvědčil

kol. r. 1830 — zavádějí se parní autobusové linky v Londýně, Paříži, Bruselu a jinde. Parní vozy už tehdy dosahovaly rychlosti až 50 km/hod.

1829 — ve Vítkovicích je dokončena první pudlovací pec v habsburské monarchii a úspěšně zpracovává surové železo na kujně

1830 — Angličan *Michael Faraday* (1791—1867) a Američan *Joseph Henry* (1797—1878) objevili nezávisle na sobě elektromagnetickou indukci; na jejím principu se v moderní době vyrábí elektrická energie. Faraday sám sestrojil a předvedl Učené společnosti pokusné malé dynamo na výrobu elektrického proudu. Je to jeden z objevů, který určuje charakter naší současné civilizace. Prvními elektrickými stroji na výrobu proudu byly stroje magnetoelektrické s trvalými magnety, které po r. 1831 konstruovala řada vynálezců, např. již r. 1832 pařížský mechanik *Hyppolite Pixii*

1831—1834 — cukrovarník *Karl Weinrich* (1800—1860) a chemik *Friedrich Kodweiss* (1803—1866) vynalezli nový způsob výroby řepného cukru zv. česká práce. Čerění surové šťávy se provádělo zředěnou kyselinou sírovou a vápennou kaší. Tato technologie se brzy rozšířila do všech českých cukrovarů

1831 — městská pouliční koňská tramvaj zahájila provoz v New Yorku (do Harlemu). V dalších desetiletích tento způsob městské dopravy napodobila téměř všechna velkoměsta

- Belgičan *J. A. Plateau* a Rakušan *S. Stampfer* zhotovují první stroboskopické kotouče s rozloženými fázemi pohybu. Zrakovým klamem při otáčení kotoučů vzniká dojem pohybu. Jsou to prvopočátky vývoje moderní kinematografie
- využití parního pohonu pro orbu navrhl *J. Heatcoate*; pluh byl tažen lanem, které se navíjelo na buben parní lokomobily. Tohoto způsobu se v dalších desetiletích skutečně častěji užívalo
- *André Marie Ampère* (1775—1836) vynalezl pro první magnetoelektrické stroje (dynamy s trvalými magnety) sběrač proudu, kolektor či komutátor. Dvoudílný kolektor sestrojil až r. 1838 anglický vynálezce elektromagnetu *William Sturgeon* (1783—1850)
- 1833 — je založena Jednota k povzbuzení průmyslu v Čechách, která v první etapě svého vývoje značně přispívala k rozvoji technické práce v našich zemích
- Němci *Karl Friedrich Gauss* (1777—1855) a *Wilhelm Eduard Weber* (1804—1891) postavili první elektromagnetický telegraf se dvěma vedeními v Německu v Göttingenu, v délce 1,2 km
- anglický matematik *Charles Babbage* (1792—1871) se od r. 1822 zabýval konstrukcemi počítačích strojů a r. 1833 předvedl svůj diferenciální počítačový stroj švédské akademii. R. 1848 začal konstruovat větší „analytický stroj“, který měl pracovat na stejném principu jako moderní samočinné počítače (ovšem mechanickou cestou). Ani jeho synu *H. P. Babbageovi* se však nepodařilo v letech 1880—1910 stroj dokončit
- v britském potravinářském průmyslu se objevují první zárodky pásové výroby, kdy polotovary postupují na pásu od jedné operace ke druhé. Později se tento systém rozvinul v Americe
- po r. 1833 — Angličan *Joseph Whitworth* (1803—1887) se zasloužil o další značné zpřesnění práce při řezání šroubových závitů
- 1834 — tiskařství látek bylo od r. 1785 zdokonalováno válcovými stroji *Bellovými*, *Nicholsonovými* a *Parkinsonovými*. R. 1834 sestrojuje svou proslulou perrotinu Francouz *Perrot*. Nahradila několik desítek tiskařů a pomocníků
- *A. de Milly* novými pochody značně zlevňuje výrobu stearinu, který pro další vývoj nahrazuje vosk při masové výrobě svíček
- Američan *Jacob Perkins* (1766—1849) získal patent na chladicí stroje s éterovými parami, hadem a odparníkem. Bylo však třeba ještě četných zdokonalení (např. chladicí stroje na stlačený vzduch), než se mohl v poslední třetině 19. stol. vyvinout významný chladírenský průmysl. Perkins proslul také jako konstruktér vysokotlakých parních strojů
- 1834—1838 — *Moritz Hermann Jacobi* (1801—1874), Němec působící v Rusku, zkonstruoval provozuschopný elektromotor. Na důkaz jeho výkonnosti použil Jacobi tohoto elektromotoru v prvním elektrickém člunu, se kterým plul proti proudu Něvy v Petrohradě r. 1838. Motor byl poháněn baterií, která byla složena z 320 galvanických článků. Tak poprvé začínal sloužit elektromotor, nejužívanější pohonný zdroj našeho věku. Po Jacobim stavěli další elektromotory *Page*, *Davenport*, *Stratingh* a jiní
- 1835 — Američan *Samuel Colt* (1814—1862) si dal patentovat bubínkový revolver. Na jeho výrobu ve velkém vybudoval továrnu, kde plně rozvinul zásadu vyměnitelných normalizovaných součástí. Tím přispěl k rozvoji moderního strojírenství
- Holanďan *S. Stratingh* postavil v Groningen první elektrický automobil poháněný elektromagnetickým motorem. Brzy našel následovníky
- 1836 — Angličan *Francis Pettit Smith* (1808—1874) získává patent na lodní šroub i jeho umístění, které užil již Josef Ressel
- *Pavel Lvovič Šilling* (1786—1837) zřizuje v Petrohradě experimentální telegrafní linku kolem budov Hlavní admirality

- konstrukcemi značně zdokonalil techniku stavby řetězových mostů. Postavil také první železniční most ve Vídni
- 1840 — objevují se první velocipеды opatřené pedály. Sestrojil je skotský kovář *Kirkpatrick MacMillan* v Dumfriesshiru ve Skotsku pro svou tříkolku. Jezdec šlapal na dvě vodorovná prkénka, spojená s klikami na kole
— krytinou z vlnitého plechu je poprvé pokryta střecha anglického nádraží East Counties
— v Pittsburghu v USA je postaven první visutý most s ocelovými lany
- 1840—1844 — americký malíř *Samuel Finley Morse* (1791—1872) se od r. 1833 zabýval myšlenkou telegrafu. Od r. 1840 sestrojil prakticky použitelné přístroje a r. 1844 vybudoval tehdy nejdelší telegrafní linku mezi Washingtonem a Baltimorem na vzdálenost 64 km. Pro svůj telegrafický provoz vynalezl zvláštní značkovou abecedu z teček a čárek, která má dodnes jeho jméno. V dalších letech se Morseův systém telegrafu značně rozšířil
- 1841— anglický kapitán *Andrews* podniká jízdy v Praze na Vltavě s kolesovým parníkem „Bohemia“
— zemědělská výroba začíná užívat umělá (strojená) hnojiva, nejdříve superfosfáty a síran amonný. Umožnilo to velký rozvoj produktivity zemědělství v moderní době
— český přírodovědec *Jan Evangelista Purkyně* (1787—1869) zdokonalil Stampferův stroboskop rozdělením kotoučů na obrazový a štěrbinový kotouč. Později Purkyně na tomto přístroji dále pracoval a nazval jej kinesiskopem. Již v této době správně odhadoval budoucí rozvoj kinematografie
— Angličan *Joseph Whitworth* (1803—1887) dal podnět k normalizaci šroubových závitů podle soustavy, která má dodnes jeho jméno a užívá se v anglosaském světě. Whitworth současně zdokonalil poloautomatické stroje na řezání závitů, šroubořezy
— v cukrovaru v Dačicích vyroben první kostkový cukr na světě
- 1841— 1846 — na Slovensku se staví první koňská železnice z Bratislavy do Trnavy
- 1842—1847 — brit. kapitán *Hayes* obeplul s parníkem „Driver“ celou zeměkouli
- 1843 — Němec *Friedrich Gottlieb Keller* (1816—1895) vynalezl způsob, jak vyrábět papír z dřevoviny. Dřevovinu získával obroušováním dřeva
— Rakušan *Franz Uchatius* sestavil na principu laterny magiky první přístroj, kterým bylo možno promítat stroboskopické obrázky
— Angličan *E. Galloway* získal patent na výrobu podlahové krytiny z rozmělněného korku spojeného gutaperčou. V principu to bylo první linoleum
— francouzský fyzik *Leon Jean Foucault* (1819—1868) zkonstruoval elektrickou obloukovou lampu s uhlíky z retortového uhlí. Sestrojil také první elektromagnetické zařízení k udržování uhlíků ve stejné vzdálenosti. Byla to první oblouková lampa, která se v praxi užívala — zatím jen pro speciální účely, např. pro světelné efekty na divadelní scéně
— Čech *L. E. Čulík* z Vojtovic sestrojil model sázecího stroje pro knihtisk se 120 klávesami
- 1844 — anglický profesor fyziky *Charles Wheatstone* (1802—1875) si dává patentovat svůj návrh, aby trvalé magnety magnetoelektrických strojů byly nahrazeny elektromagnety. Elektromagnety Wheatstonova navrhovaného stroje byly napájeny proudem z galvanických článků. Byl to stroj s tzv. cizím buzením. Moderní dynamo s vlastním buzením byla vynalezena až po dvou desetiletích
— rakouský inženýr *Alois Negrelli* (1799—1858) vypracoval projekt Suezského průplavu. Negrelli se kromě toho zasloužil o výstavbu železnic také v Čechách

- byla dokončena železniční trať z Olomouce do Prahy. O výstavbu úseku mezi Pardubicemi a Prahou získal velké zásluhy český inženýr *Jan Perner* (1815—1845); při jízdě choceňským tunelem zahynul
- Francouz *Nicolas Flobert* (1819—1894) sestrojil známou malorážní pušku, která je po něm nazvána flobertkou
- Angličan *R. W. Thomson* obdržel patent na výrobu pneumatik, kaučukových obručí plněných vzduchem; jeho vynález však zatím zapadl bez odezvy
- 1845—1846 — Američan *Elias Howe* (1819—1867) sestrojil dvoustehový šicí stroj s člunkem. V zásadě zdokonalil konstrukci *W. Hunta* z r. 1832. Dal později svým strojem podnět k výrobě známých šicích strojů Singerových
- 1846 — Američan *Richard M. Hoe* (1812—1886) zkonstruoval velmi výkonnou tiskařskou rotačku a umožnil tak prudký rozmach novinářství
- německý profesor chemie v Basileji *Christian Friedrich Schönbein* (1799—1868) vynalezl způsob výroby střelné bavlny — nitrocelulózy, která se stala jedním ze základů moderního průmyslu výbušnin.
- v Praze je rozžehnuto první veřejné plynové osvětlení ulic
- *Jan Váňa*, syn horníka z Hořovická, objevil hlavní kladenskou uhelnou sloj. Brzy byl v místě Váňova nálezů vyhlouben první kladenský důl. V hloubce 122 m bylo dosaženo sloje sedm metrů mocné
- 1845— 1847 — italský chemik *Ascanio Sobrero* (1812—1888) vynalezl nitroglycerín. Po řadu let se však tato látka užívala pouze pro lékařské účely
- 1846— 1850 — německý železářský podnikatel *Alfred Krupp* (1812—1887) vyrobil první ocelová děla z lité oceli. Ve svých železárnách začal užívat bucharů a lisů největších rozměrů v té době
- 1848 — anglický astronom *William Parsons* (1800—1867) sestrojil zrcadlový dalekohled o průměru 183 cm. Tento přístroj mu umožnil rozpoznat strukturu mimogalaktických mlhovin
- po r. 1848 — začíná tovární sériová výroba kapesních hodinek
- 1848—1849 — Američan *George Henry Corliss* (1817—1888) vynalézá velmi dokonalý rozvod páry pro parní stroje (je po něm nazýván). Tento rozvod umožnil vyrábět první skutečně moderní parní stroje vysoké výkonnosti
- 1848—1852 — německý chemik *R. C. Bottger* umožnil objevením červeného fosforu vyrábět zápalky jen s hlavičkou z nejedovatého fosforu bez síry. Jeho objevu použil Švéd *Johan Edward Lundstrom* (1815—1888) r. 1852 pro výrobu tzv. bezpečnostních zápa-
lek
- *James Bicheno Francis* (1815—1892), Angličan působící v Americe, vynalézá a staví svou první vodní radiální přetlakovou turbínu pro pohon přádelny v Lowellu. Oproti Fourneyronovým turbínám Francis konstruoval oběžné kolo uvnitř kola rozváděcího. Francisovy turbíny se staly jedním z nejdůležitějších vodních motorů moderní doby
- 2. pol. 19. stol. — výroba jablonecké bižuterie dosahuje nejvyšší světové úrovně
- kol. r. 1859 — jsou kladeny první podmořské telegrafní kabely v Americe i v Evropě, např. pod průlivem La Manche mezi Doverem a Calais
- 1849 — německý fyzik a chemik *Robert Wilhelm Bunsen* (1811—1899) vynalézá plynový kahan; je po něm pojmenován a stále se hojně užívá
- rychlíková lokomotiva konstruovaná Angličanem *F. Trevithickem*, synem prvního tvůrce lokomotiv, dosahuje rychlosti 126 km v hodině
- po r. 1850 — řada konstruktérů sestrojuje různé typy psacích strojů, z nichž některé mají již prvky, které se dodnes u psacích strojů používají

- v Čechách se zavádějí první rychlolisy v knihtiskařské výrobě
- 1850 — Angličan *Frederic Scott* (1813—1857) spolu s *G. Le Grayem* a *W. Freyem* začali zavádět tzv. kolodiový mokry proces ve fotografické technice. Používali skleněné desky povlečené kolodiem a jodidem stříbrným. Tento způsob se velmi rozšířil
- Američan *Isaac Merrit Singer* (1811—1875) zahájil tovární výrobu šicích strojů, jejichž tradice dodnes trvá. Za základ své konstrukce použil starší stroj *Howeův*
- první světová průmyslová výstava v Crystal Palace v Londýně se stala velkou přehlídkou nastupující moderní techniky. Např. Alfred Krupp zde vystavil ocelolitnový blok o váze 2150 kg
- 1851—1856 — Němec *Wilhelm Bauer* (1822—1876) staví řadu ponorek, které se však většinou po prvních úspěšných jízdách při dalších plavbách potopily
- 1851 — *William Henry Fox Talbot* (1800—1877) se pokouší o autotypii, o reprodukci odstíněných obrazů rozložených sítkou či rastrem na tečky. K širokému praktickému využití v různých tiskařských technikách došlo až o generaci později
- Američan *Charles Goodyear* (1800—1860) vyrobil tvrdou pryž či ebonit z kaučuku, který vulkanizoval velkou dávkou síry
- Francouz *Jules Henri Giffard* (1825—1882) podnikl první let s říditelnou vzducholodí opatřenou parním strojem a vrtulí. Uletěl 27 km a dosahoval rychlosti až 7 km/hod.
- anglický inženýr *Isambard Kingdom Brunel* (1806—1859) postavil první zámořský parník poháněný vrtulí — „Great Britain“
- jsou zakládány železárny na Kladně v Čechách, které se brzy stanou vedle Vítkovic centrem moderních železářských procesů v naší zemi
- 1852 — byl postaven do té doby největší parník „Great Eastern“ o výdaku 27 000 tun a délce 207 m
- *Nikolaj Nikolajevič Zinin* (1812—1880) upozornil na výbušné vlastnosti nitroglycerínu. Podle jeho návrhu vykonali ruští dělostřelci za krymské války první pokusy s nitroglycerínem. Zinin tak dal podnět k pozdějším úspěšným pokusům Nobelovým
- *Ignác Šustala* (Schustala) zakládá v Kopřivnici výrobu vozů a kočárů; zde se od r. 1897 začaly vyrábět první automobily v českých zemích
- 1853—1854 — profesor fyziky na pražské univerzitě *František Adam Petřina* (1799—1855) společně s ředitelem vídeňského telegrafu *J. W. Gintlem* (1804—1883) sestrojili první duplexní telegraf, umožňující současné telegrafování z obou stran linky. Jiný systém duplexního telegrafu vynalezl r. 1854 německý elektrotechnik *Werner Siemens* (1816—1892)
- 1853—1855 — objevují se první petrolejové lampy k osvětlování domácností; rychle nahrazují dřívější lampy olejové. Je řada vynálezců, kterým se petrolejová lampa připsuje; mezi jinými je to Polák *Ignacy Lukaszewicz* a Američan *Silliman*. Petrolejová lampa nabyla důležitosti po r. 1859, kdy byla nalezena první bohatá ložiska ropy v Pensylvánii v Americe. Používání petroleje ke svícení položilo základy rozvoje naftařského průmyslu ve světě
- 1854— 1857 — stavějí se prvé výtahy s bezpečnostním zařízením. Jejich konstruktérem byl *E. G. Otis*
- 1855 — Američan *David Edward Hughes* (1831—1900) sestrojil — patrně nezávisle na Jacobim — dálnopis, tisknoucí telegrafovaný text
- francouzský inženýr *Lamblot* přihlašuje patent na výztuhu betonu železnou drátěnou sítí i vyztužení betonových nosníků železnými pruty. Začíná tak éra železobetonu s nesmírným významem pro další vývoj stavebnictví

— anglický fyzik *Alexander Parkes* (1813—1890) poprvé vyrobil umělou plastickou hmotu celuloid a získal na tento proces patent. Později pochod propracoval pro průmyslovou výrobu ve velkém. R. 1869 se o rozšíření celuloidu zasloužil také Američan *John Wesley Hyatt* (1837—1920). Tak se postupně začala rozvíjet výroba umělých hmot

— Angličan *Henry Bessemer* (1813—1898) vynalezl nový způsob výroby kujné oceli ze surového železa v hruškovitých konvertorech s kyselou vyzdívkou. Do rozžhaveného železa se dmýchá vzduch a spalují se nežádoucí přímíšeniny, uhlík, mangan, křemík aj. Bessemerování způsobilo zásadní převrat ve výrobě oceli, která se teprve od této doby může produkovat ve velikých množstvích. Bessemerův pochod se však hodí pouze pro surové železo, které neobsahuje fosfor; to v počáteční době značně snížilo účinnost konvertorového procesu, neboť většina rud fosfor obsahuje

— ve strojovnách v USA se zavádějí revolverové soustruhy, na nichž lze provádět řadu operací

1856—1861 — Němec *Friedrich Siemens* (1826—1904) spolu se svým bratrem *Wilhelmem* (1823—1883) vynalezli za svého pobytu v Anglii regenerativní pec, ve které dosahovali nebývale vysokého žáru. Systém regenerativního topení sehrál v dalších letech základní úlohu v rozvoji moderního železářství a sklářství

— Johann Gregor Mendel koná v Brně pokusy s křížením hrachu

1857 — při stavbě lodí se začíná používat oceli

— francouzský inženýr *Germain Sommeiller* sestrojil pneumatickou vrtačku pro práci v dolech; byla nárazového typu a zvýšila rychlost ražení dvojnásobně. K širšímu použití pneumatických vrtaček došlo nejdříve při stavbě železničních tunelů pod Mont Cenis a pod Sv. Gotthardem

1857—1866 — první transoceánský podmořský kabel pro telegrafní spojení byl položen mezi Evropou a Amerikou. Práce vedl americký podnikatel *Cyrus West Field* (1819—1892)

1857—1870 — probíhá stavba železničního tunelu pod Mont Cenis mezi Francií a Itálií. Tunel byl dlouhý 12,2 km

— Michael Thonet zahájil v Koryčanech výrobu nábytku z ohýbaného dřeva

1858 — do železničního provozu v Americe jsou dány speciální spací vozy *George Mortimera Pullmana* (1831—1897)

— němečtí fyzikové *Julius Plücker* (1801—1868) a *Heinrich Geissler* (1815—1879) sestrojili první neonové trubice

— francouzský profesor fyziky *Gaslon R. Planté* (1834—1889) vynalezl elektrické olověné akumulátory, které se po určitých zdokonaleních užívají dodnes

— v Severní Americe se poprvé objevuje primitivní elektrický vařič, využívající elektrické spirály k ohřevu železné desky

— městská pouliční parní tramvaj zahajuje svůj provoz v některých amerických městech

— torpédo naplněné střelnou bavlnou použila rakouská armáda v Benátkách

— byla založena hr. Valdštejnem strojírna v Plzni, kterou r. 1869 převzal Emil Škoda; vyvinul se z ní jeden z našich největších průmyslových podniků, který proslul v průběhu sta let v celém světě svou vyspělou technickou tvorbou

1859—1860 — *Jean Lenoir* (1822—1900), Belgičan působící v Paříži, vynalezl a zkonstruoval prakticky použitelný spalovací plynový motor. Byl to výbušný dvojčinný motor, poháněný svítiplynem, směs ve válci se zapalovala elektrickou jiskrou bez kompresního zdvihu. Přes poměrně velkou spotřebu se Lenoirovy motory začaly užívat, byly

- spolehlivé a měly nehučný chod. Znamenají praktický počátek éry spalovacích motorů
- 1860 — *Pierre Ernest Michaux*, pařížský zámečník a kolář, obdržel patent na velocipéd s pedály nasazenými na přední kolo
— anglický fyzik *Joseph Wilson Swan* (1828—1914) jako jeden z Edisonových předchůdců sestrojil žárovku s uhlíkovým vláknem, avšak zatím bez praktického využití
- po r. 1860 — v americkém farmářství se šíří používání kombajnů
— začínají se užívat draselná hnojiva
- 1861 — německý učitel *Johann Philipp Reis* (1834—1874) sestrojil první elektrický telefon s mikrofonom. Jeho přístroj však nebyl ještě způsobilý přenášet řeč, pouze tóny, a v praxi se nijak neuplatnil
— v Anglii je vydán dopravní zákon, který omezuje rychlost všech motorových silničních vozidel na 8 km/hod. ve městech a 16 km/hod. na volné silnici
— Francouz *Alphons Beau de Rochas* navrhl systém čtyřtaktního motoru, ale jeho myšlenka zatím do praxe nepronikla
— začínají se vyrábět moderní pušky-opakovačky podle zásobníkové konstrukce *C. M. Spencera*. V téže době se šíří již i kulometry vynalezené *Gatlingem*. Papírové patrony jsou nahrazovány kovovými
— Kruppovy závody v Essenu pracují se stotunovým parním bucharem
- 1862 — první chladírenské stroje pomáhají řešit problém konzervování potravin v Americe. Přispěl k tomu stroj vynalezený *A. Kirkem*, využívající stlačování a expanze vzduchu
— objevují se první mechanické dojičky mléka
— švédský konstruktér *John Ericsson* (1803—1889) staví v Americe první obrněnou bitevní loď „Monitor“
- 1862—1863 — Belgičan *Jean Lenoir* (1822—1900) poprvé použil u svého motoru jednoduchý karburátor
- 1863 — v Londýně se začíná budovat první podzemní dráha s parními lokomotivami. To neumožňovalo stavět delší podzemní úseky. Proto se k pohonu brzy používal i stlačený vzduch
— český cukrovarník *Hugo Jelínek* (1834—1901) vynalezl za spolupráce *Bedřicha Freye* ml. (1835—1901) saturaci v cukrovarnické výrobě. Svůj proces rozvinul v cukrovaru ve Vysočanech. Zasloužil se tím o velký rozvoj českého cukrovarnictví v 2. pol. 19. stol.
— Belgičan *Jean Lenoir* (1822—1900) dokončil svůj automobil poháněný spalovacím výbušným motorem na petrolejové páry. Od r. 1860 stavěl automobil s motorem na svítiplyn, ale této konstrukce zanechal. Se svým automobilem ujel r. 1863 trať 18 km
- 1864 — Rakušan *Siegfried Marcus* (1831—1898) konstruuje první benzínový motor pro svůj první primitivní automobil, se kterým koná pokusné jízdy ve Vídni. Motor tohoto prvního Marcusova vozu byl nedokonalý, pracoval na atmosférickém principu a nemohl nalézt větší praktické upotřebení
— německý dělostřelecký odborník *E. Schultze* poprvé vyrobil ze střelné bavlny bezdýmny střelný prach, který při výbuchu nevyvíjel černý kouř
- 1865 — první pásové linky se objevují v provozu amerických jatek, kde slouží k posunu čtvrcených zvířat. Patrně první taková linka byla postavena na jatkách v Cincinnati, větší proslulosti nabyla linka jatek v Chicagu. Teprve o generaci později se systému pásových linek chopí strojírenský i jiný průmysl

- 1865 — vývoj tiskařských rotaček vrcholí strojem *William Bullocka*, který začal ve Filadelfii používat pro tisk nekonečný pás papíru
 — v Anglii je vydán proslulý tzv. praporekový zákon, který v dopravě snižoval povolenou rychlost na 3,2 km/hod.; současně nařizoval, že 18 metrů před parním vozidlem musí pro varování kráčet muž s červeným praporkem nebo červenou svítilnou. Tento zákon zabrzdil v Anglii veškerý pokrok v silniční dopravě a do značné míry nese vinu, že další průkopníci motorové dopravy pocházeli z jiných zemí než z britského ostrova
 — v Čechách byla založena Pražská paroplavební společnost
 — Francouz *M. Thévenet* sestrojuje velocipéd s pryžovou obručí
 — francouzský chemik *Louis Pasteur* (1822—1895) objevuje způsob pasterizace vína a zachraňuje francouzské vinařství před těžkými škodami
- 1866 — Vítkovické železářny použily pro výrobu oceli Bessemerův konvertor. Bohužel se besemerace pro české rudy nehodila, a proto se také u nás nerozšířila
 — úspěšně dokončeno telegrafní spojení Starého a Nového světa podmořským kabelem
 — k válcování silnic se poprvé užívají parní válce
- 1866—1867 — Němec *Werner Siemens* (1816—1892) a Angličan *Charles Wheatstone* (1802—1875) takřka současně zkonstruovali nový, progresivní typ dynama, generátoru na výrobu stejnosměrného proudu. K úspěšným konstrukcím jim dopomohl objev vlastního buzení elektrických strojů, dynamoelektrický princip. Tak bylo teprve po mnohaletých pokusech nalezeno technické řešení, ke kterému ukázali principiálně cestu Faraday a Henry r. 1831 objevem indukce. Od této chvíle, kdy lze vyrábět elektrický proud elektrickými stroji, se datuje mohutný nástup elektřiny k její rozhodující roli v naší současné civilizaci. Siemens s Wheatstonem však své objevy pro širší průmyslovou výrobu ještě po řadu let nevyužili
- 1867 — Švéd *Alfred Nobel* (1833—1896) získal patent na dynamit, nitroglycerín nasáklý do hlinky. Začíná tím nová vývojová etapa výbušnin. Současně Nobel vynalezl i roznětku s třaskavou rtutí. Brzy zahájil průmyslovou velkovýrobu nitroglycerínu i dynamitu ve svých četných továrnách v řadě zemí
 — Francouz *Pierre Ernest Michaux* začal vyrábět své pedálové velocipédy a probudil velký zájem veřejnosti o tento nový dopravní prostředek
 — americký konstruktér *Christopher Latham Sholes* (1819—1890) ve spolupráci se *S. W. Soulem* a *C. S. Glidenem* sestrojil první dobře v praxi vyhovující psací stroj. Později, od r. 1874, tento typ stroje začala vyrábět firma Remington
 — Američan *George Westinghouse* (1846—1914) vynalézá pneumatickou brzdu pro železniční dopravu, kterou r. 1872 ještě zdokonaluje. Kapitál získaný z těchto vynálezů použil k založení elektrotechnické továrny
 — Francouz *Joseph Monier* (1823—1906) začíná používat železobeton při svých stavbách. Podle některých historiků však Monier nepochopil přednosti železobetonu a používal jej jen k dosažení speciálních tvarů. Teprve *F. Hennebique* prý plně využil železobeton při svých odvážných stavbách
- 1868 — český profesor kreslení *Jakub Husník* (1837—1916) vynalezl světlotisk. Německý fotograf *Josef Albert* (1825—1886), který se sám pokusy se světlotiskem zabýval, od Husníka jeho vynález odkoupil a použil ve velkém ve své tiskárně
- 1869 — ruský chemik *Dmitrij Ivanovič Mendělejev* (1834—1907) sestavil periodickou tabulku chemických prvků a objevil periodické zákony vlastností prvků a jejich sloučenin. Pro další rozvoj chemie i chemické technologie má tento objev určující význam

- francouzský chemik *Mège-Mouries* vynalezl výrobu margarínu a začal jej také ve velkém vyrábět
- je dokončena stavba Suezského kanálu, která trvala deset let. Kanál, jenž měl svého předchůdce již ve starověku, měří 167,5 km a spojuje Středozemní a Rudé moře. Stavbu prováděl Francouz *Ferdinand Marie Lesseps* (1805—1894)
- v Anglii je z celulózy zhotovena jedna z prvních umělých hmot, vulkánfibr. Našel široké uplatnění v elektrotechnice jako izolační materiál
- kol. r. 1870 — přední (šlapací) kolo u velocipédu se stále zvětšuje pro dosažení větší rychlosti. Tak se rodí tzv. vysoké kolo s velkým předním a malým zadním kolem. S větší rychlostí značně stoupal zájem veřejnosti o velocipédy
- 1870 — francouzská vláda svolává mezinárodní konferenci, která má sjednotit užívání decimální metrické soustavy
 - ruský vynálezce z oboru polygrafie *Michail Ivanovič Alisov* (1830?—1898) vynalezl způsob mechanického rozmnožování textů přístrojem nazývaným „polygrafia“
 - americký podnikatel *Philo Remington* (1816—1889) zavádí výrobu šicích strojů ve velkém. Remington se též zasloužil o zdokonalení opakovací pušky, když sestrojil svou tzv. remingtonku
- 1871 — fotografické desky bromostříbrné s želatinovou emulzí vynalezl *R. L. Maddox*. Tyto desky se ve fotografii velmi uplatňují až do současnosti
 - je založena První Českomoravská továrna na stroje v Praze; brzy se stala významným centrem české strojírenské tvorby a exportovala do mnoha zemí celou řadu vynikajících výrobků
- 1872 — německý inženýr *P. Hänlein* sestrojuje první polotuhou říditelnou vzducholodě poháněnou plynovým motorem. Poprvé s ní vzlétl v Brně
 - Američan *Talbot Lanston* vynalezl první sázecí stroj, tzv. monotyp, který odléval jednotlivé litery a sestavoval je v řádku
- 1872—1877 — americký průkopník kinematografie *Eadweard Muybridge* užívá několik fotografických komor pro postupné pořizování sériové fotografie. Známý je jeho rozklad pohybu koně, jehož klus fotografoval 24 fotografickými přístroji v řadě za sebou. Muybridgeovy fotografie později podnítily Edisona k vynálezu kinematografické kamery
- 1872—1880 — staví se železniční tunel pod Sv. Gotthardem v Alpách, dlouhý 15 km
- kol. r. 1873 — v českých zemích převládla v hlavních průmyslových odvětvích tovární výroba. Mezi lety 1840—1875 byly vybudovány naše hlavní železniční trati a zaveden na nich parní provoz
- 1873 — na vídeňské světové výstavě se prakticky prokázalo, že elektromotor je v principu obrácené dynamo. Dosud na tuto skutečnost upozorňovali jen teoreticky petrohradští učenci *Heinrich Friedrich Lenz* (1804—1865) a *Moritz Hermann Jacobi* (1801—1874) v letech 1838 a 1850. Ve Vídni se přenášela elektrická energie od jednoho dynama ke druhému (ve funkci elektromotoru), vzdálenému 1 km. První uvádělo do pohybu druhé. Byl to první pokus o elektrické dálkové vedení
 - konají se první pokusy s fotobuňkami na základě objevu změn vodivosti selenu při různé intenzitě osvětlení. R. 1875 má úspěch se selenovou buňkou Němec *Werner Siemens* (1816—1892)
- 1874 — *V. T. Odhner* zkonstruoval poměrně dokonalý kalkulační stroj s proměnným počtem zubů ozubených koleček
 - německý chemik *Alexander Mitscherlich* (1836—1918) značně zdokonalil sulfitovou metodu průmyslové velkovýroby papíru. Opíral se o dřívější výsledky *B. C. Tilghmana*. Celulózu získával chemickým rozkladem dřeva

- 1875— jednotný čas byl poprvé zaveden na amerických železnicích. Před rozvojem železniční dopravy nebyl v praktickém životě přesný jednotný čas zapotřebí. Ke kontrole času dříve sloužily dělové výstřely odpalované v určité denní době ve větších městech
- Francouz *Gaston Tissandier* (1843—1899) vystoupil s balónem do výšky 8500 m a konal tam meteorologické pokusy
 - Rakušan *Siegfried Marcus* (1831—1898) zdokonaluje svůj projekt benzínového automobilu a sestruje novou konstrukci motorového vozu poháněného čtyřtákním motorem s elektromagnetickým zapalováním. Ani tentokrát se však jeho automobil v praxi neprosadil
 - Američan *Carey* navrhuje první primitivní televizní přístroj; jeho „obrazovka“ se měla skládat z 2500 fotočlánků. Selenových buněk užil o dva roky později v novém konstrukčním pojetí Francouz *Senlecq*
 - v předlitavské části rakouské monarchie vstupuje v platnost zákon z r. 1871 nařizující zavedení decimální metrické soustavy. Rakousko se 17 dalšími státy přistoupilo na mezinárodní „Convention du metre“ (Konvence o metru). Staré míry a váhy byly nahrazeny mírami novými s výjimkou námořních, zeměpisných a jiných mílí. Decimální soustava se plně uplatnila s výjimkou v časoměříčství a mírách úhlových, kde byla zachována původní šedesátinná soustava. Další výjimkou bylo u nás ve strojírenství ponechání až do 20. stol. anglických palců, které zavedli angličtí odborníci zakládající v Čechách první strojírný
- 1876 — Američan skotského původu *Alexander Graham Bell* (1847—1922) podal patentní přihlášku na elektrický telefonní přístroj s kovovou membránou. Téměř současně ohlásil shodný patentní návrh i jiný Američan *Elisha Gray*. Bellovy telefony byly v praxi již dobře použitelné a brzy se začaly šířit s rychle přibývajícím intenzitou
- v Paříži zahajuje činnost Mezinárodní úřad pro míry a váhy (Bureau international des poids et mesures)
 - Němec *Nikolaus August Otto* (1832—1891) za pomoci *Eugena Langena* (1833—1895) vynalezl čtyřtákní spalovací motor. Původním palivem byl svítiplyn. Během krátké doby se Ottovy motory značně rozšířily. Do r. 1888 jich bylo vyrobeno již 30 tisíc. Našly uplatnění v mnohých provozech, umožnily mechanizaci v řadě nových odvětví, kde by se těžké a drahé parní stroje nevyplácely. Hlavní jejich význam však je v tom, že ukázaly do budoucna cestu benzínovým motorům. Ottův čtyřtákní spalovací motor je v principu dodnes všeobecně používán
 - je vynalezen stroj na výrobu cigaret
 - v Americe se vyrábějí první parní traktory
- 1877— americký vynálezce *Thomas Aha Edison* (1847—1931) zkonstruoval válečkový fonograf, kterým nahrával a reprodukoval lidský hlas i hudbu. Ukázal tak cestu moderní zvukové reprodukční technice
- Němec *Friedrich Siemens* (1826—1904) vynalezl lisované sklo
 - brzy po vynálezu telefonu se konají ve Vídni pokusy s telefonním přenosem hudby; je to jakýsi zárodek rozhlasu
 - mikrofón byl vynalezen téměř současně několika konstruktéry. Největší zásluhu mají patrně *Thomas Aha Edison* (1847—1931) a pozdější vynálezce gramofonu, Američan německého původu *Emile Berliner* (1851—1929)
- 1878— americké zemědělství zavádí automatické samovázací žací stroje, které se během několika let všeobecně rozšířily. Tyto stroje, vynalezené *Applebyem* a *Deeringem*, samy vázaly snopy; ušetřily více než 50 % pracovních sil

- český vynálezce *Karel Václav Klíč* (1841—1926) vynalezl nový druh reprodukce obrazů, tzv. heliogravuru. Získal s ní úspěchy v řadě zemí, především v Anglii. Později svůj proces zdokonaloval a dospěl k vynálezu hlubotisku
- 1878—1880 — český vynálezce *František Křížík* (1847—1941) zkonstruoval vynikající obloukovou lampu, u níž použil pro regulaci uhlíků dvojího vinutí s diferenciálním principem. Křížíkova lampička získala světové uznání a byla hromadně vyráběna (především v Německu)
- Němec *Wilhelm Siemens* (1823—1883) použil elektrického oblouku ke konstrukcím nových elektrických pecí na výrobu oceli. Oproti svým předchůdcům dosahoval značně vyšší kvality
- 1878—1881 — objevují se návrhy na nové využití selenových článků k dálkovému přenosu obrazů (*Francouz de Paiva* a *Angličané Ayrton* a *Perry*)
- 1879 — Němci *Werner Siemens* (1816—1892) a *Johann Georg Halske* (1814—1890) předvádějí na berlínské výstavě svou první elektrickou lokomotivu táhnoucí několik vagonů. Zkonstruovali pro tento účel výkonný elektromotor
- Angličan *Sydney Gilchrist Thomas* (1850—1885) vyřešil problém konvertorové výroby oceli z rud obsahujících fosfor. Vynalezl tzv. Thomasův proces, zkujňování surového železa v konvertorech se zásaditou vyzdívkou. Tato zásaditá vyzdívka se začala používat i v martinských pecích. Thomasův vynález způsobil další revoluční obrat ve výrobě oceli
- Kladenské železářny provedly tavbu oceli Thomasovým procesem již 11. května 1879 a mají v tomto směru primát na celém evropském kontinentě. Brzy získaly licenci na Thomasův proces i další české ocelárny, Teprve Thomasův způsob výroby oceli umožnil v Čechách rozvinout v plné šíři ocelářskou produkci
- *Thomas Alva Edison* (1847—1931) sestrojil ve své laboratoři v Menlo Parku žárovku, která je schopna svítit desítky a brzy i stovky hodin. Vlákná zhotovuje nejprve ze zuhelnatělého bambusu, později je nahrazuje vlákny ze zuhelnatělé bavlny. V baňce vytváří pomocí účinných vývívů velmi dokonalé vakuum. Teprve tato žárovka dávala předpoklady k všeobecnému rozšíření elektrického světla
- 1879—1885 — Angličan *J. H. Lawson* umísťuje pedály u velocipédu nikoli na vidlici předního kola, nýbrž do rámu uprostřed a přenáší sílu na zadní kolo řetězovým převodem. Kolo tohoto nízkého moderního typu uvedl do prodeje James K. Starley r. 1885. Začalo se nazývat rover a vytlačilo vysoká jízdní kola
- před r. 1880 *Thomas Alva Edison* sdružuje početný kolektiv spolupracovníků pro výzkumnou vynálezceckou práci. Do té doby týmová výzkumná práce pro potřeby průmyslu a výroby prakticky neexistovala. Edisonovy laboratoře v Menlo Parku a později ve West Orange s dlouhou řadou anonymních vynálezců jsou předzvěstí četných vývojových a výzkumných ústavů současnosti
- kol. r. 1880 — Evropa začíná být zásobována zmrazeným masem z jiných světadílů. Chladírenská technika hraje významnou roli v rozvoji amerického dobytkařství a masného průmyslu
- 1880 — ruský elektrotechnický průkopník — francouzský fyziolog *Etienne Jules Marey* (1830—1904) koná pokusy s tzv. fotografickou puškou. V hlavní byl zamontován objektiv a otáčející se kotouč s fotografickými deskami umožňoval zachycovat pohyb, rozložený na řadu záběrů. Pokusy posloužily počátkům kinematografie
- 1881 — *Thomas Alva Edison* (1847—1931) staví dynamo „Jumbo“, které dodávalo proud pro 2000 žárovek. Vážilo včetně parního stroje 27 tun. Bylo dosud největším a také nejdokonalejším generátorem na výrobu stejnosměrného proudu. V principu se jeho základní konstrukční rysy stále udržují

- Rus *Nikolaj Ivanovic Kibalčič* (1854—1881) vypracoval návrh letadla s raketovým pohonem pro lety v ovzduší i ve vzduchoprázdném prostoru
- v Anglii a v Americe se instalují první elektrická osvětlení žárovkami — zatím ve velmi omezené míře
- 1881 — *Thomas Alva Edison* (1847—1931) dokončil v New Yorku stavbu první větší parní elektrárny pro potřeby veřejného rozvodu elektrického proudu. Byl to čin, kterým Edison nejvíce ovlivnil směr budoucí elektrizace. Prosadil myšlenku jednotného zdroje elektrické energie, z něhož se bude zásobovat celé široké okolí, později celé kraje. Určitý vzor tohoto systému Edison převzal od centrálních plynáren a veřejného rozvodu plynu. Stavba prvé elektrárny je významným dějinným mezníkem
- *Thomas Alva Edison* konstruuje se svým vynálezckým týmem základní elektrotechnické přístroje a součástky pro rozvod elektrické energie do jednotlivých provozoven a domácností. Nestačilo sestavit žárovku a postavit elektrárnu, bylo třeba zabezpečit celý provoz a vynalézt dlouhou řadu detailních zařízení od kabelů, přes elektroměry až k vypínačům a objímkám. V této komplexnosti dlužno spatřovat hlavní Edisonovu zásluhu, která ho odlišuje od dřívějších vynálezců žárovek
- v brněnském divadle je instalováno Edisonovou společností první elektrické osvětlení žárovkami v českých zemích
- Francouz *Marcel Deprez* (1843—1918) úspěšně provedl pokus o dálkový přenos elektřiny z Mnichova do Miesbachu na vzdálenost 57 km při příležitosti mnichovské elektrotechnické výstavy. Teprve dálkové vedení proudu umožňuje v plné šíři využít centrální elektrárny
- objevuje se první pokus o palivový článok na přímou výrobu elektrického proudu elektrochemickou reakcí. Dodnes však nebylo nalezeno řešení, které by umožnilo široké uplatnění
- Němec *G. Meisenbach* zdokonaluje v Mnichově techniku autotypie, fotoreprodukčního způsobu tisku obrázků rozložením do bodů
- přední světové železárny, např. Schneiderovy v Creusotu, Kruppovy v Essenu, ale i Škodovy závody v Plzni vyrábějí nové druhy legovaných ocelí s přísadou niklu a chrómu. Ocel je kalena a popuštěna a užívá se pro zbrojní výrobu — na pancíře a hlavně děl.
- ve Vídni se zřizuje ruční telefonní ústředna
- Němec *Werner Siemens* (1816—1892) zkonstruoval první elektrickou lokomotivu pro provoz v dolech
- ve Vítkovických železárnách se zavádí speciální duplexní pochod při výrobě oceli kombinováním procesu v Bessemerově konvertoru a siemens-martinské peci. Tento duplex byl nazván „vítkovickým pochodem“
- 1883 — americký konstruktér *Hiram Stevens Maxim* (1840—1916) vynalezl kulomet, který využívá zpětného nárazu při výstřelu k automatickému nabití. Tato zbraň se rozšířila v armádách řady zemí
- postupně se vedle parních elektráren šíří i elektrárny vodní; jejich rozvoj však spadá až do dalších desetiletí, kdy je prosazen dálkový rozvod vícefázových střídavých proudů
- Američan *Charles Joseph van Depoele* (1846—1892) předvádí v Chicagu elektrický trolejový pohon. Proud je veden vrchním sběrným drátem a odtud odebírán sběračem
- postaven v Chicagu první mrakodrap s ocelovou kosterou a výplňovým zdívkem (architekt *Jenner*) — Vítkovické železárny zřizují válcovnu trubek I

- 1883—1886 — Němec *Gottlieb Daimler* (1834—1900) zkonstruoval první rychloběžný spalovací benzínový motor s vysokou kompresí. Zapalování obstarávala žárová trubka. Tento motor určil celý další vývoj benzínových motorů. Daimler vzápětí konal pokusy s použitím svého motoru v dopravě. Postavil první dřevěný motocykl s řemenovým převodem na zadní kolo (1885), pak benzínový automobil (1886) a také benzínový motorový člun (1886). Na Daimlerových konstrukcích se do určité míry podílel jeho spolupracovník *Wilhelm Maybach* (1846—1929)
- německý inženýr *Paul Gottlieb Nipkow* (1860—1940) značně přispěl k budoucímu rozvoji televize svým vynálezem snímacího a reprodukčního kotouče. Tento tzv. Nipkowův kotouč rozkládá obraz na světelné body. Televizní přístroj, který Nipkow se svým kotoučem a selenovým článkem sestrojil, prakticky fungovat ještě nemohl
- Němec *Paul Mauser* (1838—1914) vynalezl opakovači pušku s válcovým závěrem a pevným zásobníkem
- od r. 1884 — v řadě velkoměst se začínají stavět pouliční elektrické tramvajové dráhy — ve Vídni, Glasgowě, ve Frankfurtu nad Mohanem, v Richmondu a jinde
- 1885 — téměř současně s *Daimlerem* sestrojil svůj pomaloběžný benzínový motor Němec *Carl Friedrich Benz* (1844—1929). Zapalování bylo elektrické. Také Benz použil svého motoru ke konstrukci automobilu s benzínovým motorem. Byla to benzínová tříkolka s ležatým válcem. Tento vůz byl patrně dokončen dříve než vůz Daimlerův, již v r. 1885. V r. 1886 Benz svůj automobil předvedl veřejnosti. Postavil také motorovou loď
- rakouský chemik *Karl Auer* z Welsbachu (1858—1929) zjišťuje, že směs 99 % kysličníku thoria a 1 % kysličníku ceru svítí neobyčejně jasně, jestliže ji rozžhavíme v plameni Bunsenova hořáku při teplotě asi 2100°. To mu umožnilo vynalézt tzv. plynovou Auerovu punčošku, která znamenala novou fázi v moderním plynovém osvětlení. Tato punčoška umožnila plynovým světlům velmi dlouho odolávat konkurenci elektrických žárovek a v jistém smyslu i velmi brzdila nástup elektrizace
- objevují se patentní stiskací knoflíky
- Němec *Reinhard Mannesmann* (1856—1922) společně se svým bratrem Maxem vynalezl nový způsob válcování bezešvých ocelových trub šikmým nastavením válců. Brzy se tento proces ujal v průmyslové velkovýrobě
- zavádí se mezinárodní jednotný čas
- 1885—1887 — Jihoslovan *Nikola Tesla* (1856—1943), působící v Americe, objevil r. 1885 točivé magnetické pole. Nezávisle na něm se tento objev podařil v téže době Italovi *Galileu Ferrarisovi* (1841—1897). V dalších letech Tesla sestrojil a zadal k patentování sedm hlavních vynálezů, které jsou základem elektrotechniky vícefázových proudů. Točivé magnetické pole využil pro stavbu indukčních dvoufázových a třífázových generátorů, vícefázových transformátorů a přenos síly točivými proudy. Na podobných vynálezech současně pracoval i Ferraris a ještě další elektrotechnici. Teprve Teslův vícefázový systém plně umožnil přenášet elektrickou energii s malými ztrátami na větší vzdálenosti a využít ji pro široké potřeby průmyslu
- 1886 — český inženýr *Hanus Karlík* (1850—1927) vynalezl dokonalejší způsob saturace v cukrovarnické výrobě. Jeho proces pronikl široce do světa pod názvem Karlíkova trojnásobná saturace. Celá řada českých techniků přispěla v 2. pol. 19. stol. svými četnými vynálezy k rozvoji cukrovarnictví u nás i v zahraničí
- německý fyzik *Heinrich Hertz* (1857—1894) experimentálně prokázal existenci elektromagnetických vln. Na tomto důkaze se počala rozvíjet bezdrátová telegrafie a později radiotechnika

- německý optik *Carl Friedrich Zeiss* (1816—1888) zakládá tovární výrobu optického skla v Jeně.
- Škodovy závody v Plzni zřizují slévárnu lité oceli. Téměř současně stavějí slévárnu oceli také Vítkovice
- 1886—1890 — řada konstruktérů se pokouší sestrojít nový spalovací motor na těžká paliva, zatím bez valných úspěchů
- 1887 — německý elektrotechnik *Robert August Bosch* (1861—1942) zakládá ve Stuttgartu továrnu, kde vyrábí magnetová zapalování pro spalovací motory
 - Američan německého původu *Emile Berliner* (1851—1929) vynalezl gramofon s kotoučovými deskami, i když byl Edisonův válečkový fonograf ještě značně zdokonalován, přece postupně podlehl konkurenci Berlinerova gramofonu
 - Švéd *Alfred Nobel* (1833—1896) vynalézá balistit, nový druh bezdýmného prachu, vyráběný z nitrocelulózy a nitroglycerínu
 - Američan *Hannibal Goodzojn* (1822—1900) vynalézá film, nový podkladový materiál pro fotografickou emulzi. Jeho vynález okamžitě uplatnil *George Eastman* (1854—1932) při výrobě svitkových filmů do svých přístrojů zn. Kodak, které začal vyrábět ve velkém
 - Křížíkův elektrotechnický závod zařizuje první veřejné elektrárny v Čechách, nejdříve v Písku a Jindřichově Hradci. Na jindřichohradeckém náměstí předvádí Křížík první elektrické osvětlení
 - německý fotograf *Ottomar Anschutz* (1846—1907) použil ve svém fotografickém přístroji šterbinovou uzávěrku ke snímání rychlých pohybů. Tak se mu podařilo získávat ostré sériové fotografie, které pak pozoroval v „pohybu“ v „kouzelném bubnu“ nazývaném tachyskop
 - skotský zvěrolékař *John Boyd Dunlop* (1840—1921) znovu vynalezl a uplatnil již dříve existující nafukovací kaučukovou pneumatiku — nejprve pro velocipéd svého synka. Tím dal podnět k pozdějšímu založení tovární výroby pneumatik
 - Praha si staví první ruční telefonní ústřednu
 - Berta Benzová se svými dvěma syny vykonala první dálkovou jízdu benzínovým automobilem z Mannheimu do Pforzheimu. Prvním průkopníkem dálkových jízd byla tedy žena
- po r. 1888 — ve Francii začíná průmyslová výroba benzínových automobilů podle konstrukcí Daimlerových
- 1888—1889 — *František Křížík* (1847—1941) staví své první pražské elektrárny, nejdříve menší v Karlině, pak velkou městskou elektrárnu na Žižkově
- 1889 — francouzský inženýr *Alexandre Gustave Eiffel* (1832—1923) staví v Paříži svou známou Eiffelovu věž, 305 metrů vysokou; tehdy to byla nejvyšší stavba světa. Stavělo se bez lešení, nýtování se již provádělo stlačeným vzduchem
 - založena na Kladně Poldina huť, která později proslula ve světě výrobou ušlechtilých ocelí
 - Jihoslovan *Nikola Tesla* (1856—1943) začal vyrábět a prodávat malé elektrické ventilátory pro domácnost. Byl to jeden z prvních elektrických přístrojů, který měl sloužit k vybavení bytů a kterým se tak začíná nekonečná řada dalších podobných zařízení
 - Američan *William Kennedy Laurie Dickson*, pracující v Edisonových laboratořích ve West Orange, promítal první zvukový film v historii. Nejsme dobře informováni, do jaké míry se na konstrukci promítací kamery a dalších zařízení podílel sám Edison; zdá se, že Dickson pracoval samostatně, jen podle některých Edisonových pokynů. Jisté je, že r. 1891 obdržel patent Edison

- Američan *Hermann Hollerith* (1860—1929) zkonstruoval výkonné sčítací stroje pro sčítání obyvatelstva v USA. Byly to první jednoúčelové tabulační a počítací stroje na děrné štítky. Technika děrných štítků se později velmi uplatnila u moderních počítačů
- v Chicagu je dokončen mrakodrap *Monadnock Building* o 16 poschodích
- 1890 — český malíř a grafik *Karel Václav Klíč* (1841—1926) vynalézá za svého pobytu v Anglii nejušlechtlejší reprodukční techniku, hlubotisk; je dodnes používána pro nejnáročnější tisky Francouz *André Michelin* (1853—1931) spolu s bratrem *Edouardem* zdokonalili gumové pneumatiky, aby se daly snadněji demontovat, a začali jejich průmyslovou výrobu
- Na sklonku 19. století dochází u nás ke vzniku jazykově odlišených vědeckých institucí: krátce po sobě byly založeny Česká akademie věd a umění (1890) a Společnost pro podporu německé vědy, umění a literatury v Čechách (1891). Česká akademie věd a umění byla založena díky mimořádné finanční podpoře českého architekta a stavitele Josefa Hlávky, který se stal i jejím prvním prezidentem. Úkolem této instituce byla podpora vědy a literatury pěstované v českém jazyce a českého umění. Nejvýznamnějším polem její působnosti byla činnost publikační. Udílela i stipendia a podpory, ale vznikala při ní i menší badatelská zařízení.
- Francouz *Clément Ader* (1841—1925) staví své letadlo „Eole“ s netopýřími křídly poháněné parním strojem. Podle francouzských pramenů prý se mu podařilo vzlétnout na dráze asi 50 m dlouhé do nepatrné výše. Bylo to patrně prvé odpoutání se od země v letadle těžším vzduchu (jestliže ovšem se to nepodařilo již Možajskému r. 1884). Rozpětí křídel měřilo 14 m a váha v letu byla 296 kg
- po r. 1890 — armády se vyzbrojují prvními prakticky použitelnými ponorkami
- Jihoslovan *Nikola Tesla* (1856—1943) zakládá r. 1889 v New Yorku laboratoř, kde zdokonaluje své soustavy vícefázových proudů. Především se však zde věnuje studiu elektrických proudů o vysokém napětí a proudů o vysokých frekvencích. V dalších letech tyto tzv. Teslovy proudy využívá k rozsvěcování osvětlovacích trubíc na značné vzdálenosti a od r. 1893 k bezdrátovému přenášení zpráv. Poprvé používá anténu. V první řadě zkoumá možnosti bezdrátového rozvodu elektrické energie na dálku, problém, který dosud není rozřešen
- 1890—1893 — anglická rychlíková parní lokomotiva „Crampton“ dosahuje rychlosti 144 km a r. 1893 americká lokomotiva „Empire State Express“ již dokonce 180 km v hodině
- 1891 — *František Křižík* (1847—1941) konstruuje a dává do provozu u příležitosti Jubilejní výstavy první pražskou elektrickou tramvaj; trať vedla z Letné na výstaviště. Křižík se také při této výstavě proslavil instalací elektrické světelné fontány, která velmi napomohla propagaci elektrizace v Čechách
- francouzský fyzik *Gabriel Lippmann* (1845—1921) vynalezl barevnou fotografii na základě interference světla
- Američan *Thomas Alva Edison* (1847—1931) si dává patentovat kinematografickou kameru. Současně si také registruje kinetoskop, zvláštní přístroj určený pro pozorování filmu pouze jedním divákem. Edison se mylně domníval, že tento přístroj má značně větší budoucnost než kinematograf
- Edisonův spolupracovník *W. K. L. Dickson* natáčí první filmy. Krokový posun již obstarává „maltézský kříž“. Používají se filmy s nitrocelulózovým podkladem, které od r. 1889 vyrábí Eastman

- 1892— je dokončeno první filmové studio ve West Orange, které dal podle návrhu *W. K. L. Dicksona* postavit *T. A. Edison* (1847—1931). Nazývalo se „Black Mary“ a začalo zde systematické natáčení filmů
- Francouz *Charles Émile Reynaud* otevírá v Paříži v Musée Grévin první kino světa, kde veřejně promítá kreslené filmy. Použil optické záměny obrazu pomocí otáčivého bubnu se zrcadly
 - německý inženýr *Wilhelm Schmidt* (1858—1924) projektuje první parní stroje na přehřátou páru
- 1893— Američan *Henry Ford* (1863—1947) staví svůj první automobil
- v konstrukcích automobilů se zavádějí kuličková ložiska
 - na kolejích se objevují první lokomotivy s benzínovými spalovacími motory; nejdříve se používají u pouličních drah
- 1893—1894 — Američan *James Northrop* zkonstruoval automatický tkalcovský stav se samočinnou výměnou cívek v člunku. Tento stroj umožnil ušetřit polovinu pracovních sil obsluhujících stav
- 1893—1897 — Němec *Rudolf Diesel* (1858—1913) konstruuje a dává si patentovat nový druh velmi hospodárného, rovnotlakého motoru na naftu, který je dnes všeobecně nazýván dieselovým motorem. Nejlépe zužitkovává energii paliva a může být poháněn i levnými druhy paliv, které se už nedají rozprašovat v karburátoru. V dalším vývoji předstihl svými přednostmi ve většině případů parní motory a slouží v dopravě pozemní i vodní, v průmyslu a namnoze i při výrobě elektrické energie
- 1894 — ve Francii jsou uspořádány první mezinárodní automobilové závody na trati Paříž — Rouen. Němci *Heinrich Hildebrand* a *Alois Wolfmüller* konstruují v Mnichově motocykl se čtyřtákním motorem o dvou válcích. Výkon byl 1,5 HP (1,2 kW), rychlost až 50 km v hodině. Tento stroj již měl řadu prvků, které jej přibližují moderním konstrukcím. Vyráběl se továrně a dodával do několika zemí, i k nám
- v Čechách se objevuje první automobil Benz-Victoria, na němž *Theodor Liebig* koná dálkovou jízdu 2500 km dlouhou
- 1895 — český inženýr *Gustav Viktor Finger* (1854—1919) projektuje letadlo „Cyklon“, které mělo řadu progresivních prvků; v zásadě šlo o proudovou konstrukci. K realizaci však nedošlo
- na železniční trati Paříž — Nantes se zkouší elektrická lokomotiva *Heilmannova*, která měla všechny nápravy poháněny elektromotory. Dosáhla rychlosti přes 100 km v hodině
 - byl zrušen pověstný praporkový zákon v Anglii, příkazující, aby před motorovým vozidlem kráčel muž s praporkem a rychlost nepřesáhla 3,2 km/hod.
 - Američan *K. C. Gillette* vynalézá své proslavené žiletky do holicích strojků
 - *Václav Laurin* (1865—1930) a *Václav Klement* (1868—1938) zakládají v Mladé Boleslavi výrobu velocipedů
 - *František Křížík* (1847—1941) staví automobil s elektrickým motorem o výkonu 5 HP (3,72 kW), s převodem na zadní osu planetovým soukolím; u svého druhého elektromobilu Křížík použil k přenosu síly na zadní kola dvou řetězů
 - Francouzi *Auguste Lumière* (1862—1954) a jeho bratr *Louis* (1864—1948) konají první veřejné kinematografické představení v Grand Café na Boulevardu des Capucines v Paříži. Jejich přístroj sloužil současně jako kamera, kopírka i projektor. Tato chvíle je považována za vlastní počátek moderní kinematografie
- 1895—1901 — ruský elektrotechnik *Alexander Stepanovič Popov* (1859—1905) veřejně předvádí radiotelegrafický přenos. Za zdroj elektromagnetických kmitů sloužil oscilátor, již dříve vytvořený Hertzem. Příjímací přístroj se skládal z kohereru,

- elektrického zvonku, telegrafního relé a měl také již anténu. V dalším roce Popov demonstroval přenos na vzdálenost čtvrt kilometru. Roku 1897 se mu podařilo uskutečnit přenos mezi pevninou a lodí vzdálenou pět kilometrů. Roku 1899 vytvořil Popov přístroj na přijímání rádiových signálů sluchem pomocí telefonního sluchátka. Od roku 1895 se zabýval problémy bezdrátové telegrafie také Ital *Guglielmo Marchese Marconi* (1874—1937), který patrně z počátku navázal na výsledky Popovovy. Později stavěl na výsledcích Teslových. R. 1901 se mu již podařilo dosáhnout radiotelegrafického spojení mezi Amerikou a Anglií
- po r. 1895 — Jihoslovan *Nikola Tesla* (1856—1943) zřídil v Coloradu vysílací a přijímací stanici pracující s dlouhými a netlumenými vlnami. Podařilo se mu uskutečnit spojení na vzdálenost 2000 kilometrů
- 1896 — český inženýr *Emil Kolben* (1862—1943), někdejší pracovník v Edisonově laboratoři, zakládá v Praze-Vysočanech elektrotechnickou továrnu, která se brzy specializovala na výrobu strojů a transformátorů na střídavý třífázový proud
— v anglickém hornictví se vyskytují první elektrické lampy připevněné na hlavách horníků
— Američané *Judson* a *Earle* vynalezli zdrhovadlo (zip). Bylo v dalších letech ještě zdokonalováno, než nabylo dnešní ustálené podoby *Jakob Lohner* zahajuje ve Vídni průmyslovou výrobu elektromobilů podle konstrukce *Ferdinanda Porsche* (1875—1951)
- 1896—1898 — u Niagarských vodopádů v Americe je vybudována první velká vodní elektrárna pro dálkový přenos elektrické energie. Rozvinul se zde boj mezi zastánci stejnosměrného proudu (Edison) a proudu střídavého (Tesla). Zvítězil vícefázový proud střídavý a tím počíná jeho široké uplatnění při další elektrizaci. K pohonu niagarské elektrárny sloužily vodní turbíny
- 1897 — švédský inženýr *Salomon August Andrée* (1854—1897) podniká let balónem k severnímu pólu; před dosažením cíle zahynul i se dvěma svými druhy, kteří jej na palubě balónu provázeli
- 1897—1898 — v kopřivnické továrně na kočáry byl postaven první český benzínový automobil „President“; dvouválcový motor dodala firma Benz. Na realizaci vozu se mimo jiné podílel i český technik *Leopold Sviták* (1856—1931). Mezi kopřivnickými konstruktéry vynikl *Hans Ledwinka* (nar. 1878)
- 1898 — v New Yorku v Manhattanu je dokončena stavba mrakodrapu o 26 poschodích
— v Americe se začíná sériová výroba automobilů. Největší výrobce Alexander Winton vyrábí denně 21 vozů
— bratři Louis a Marcel Renaultové založili ve Francii továrnu na automobily
- 1899 — *Václav Laurin* (1865—1930) a *Václav Klement* (1868—1938) vyrábějí v Mladé Boleslavi první český motocykl zn. Slavia s elektromagnetickým zapalováním. Brzy se zde zdokonalovaly další typy a již v letech 1904—1905 dosahovaly mladoboleslavské motocykly skvělých vítězství v mezinárodních závodech s průměrnou rychlostí 80 km v hodině
— v italském Turíně byla založena automobilka FIAT, v Německu Horch, v Americe Cadillac (původně Detroit Motor Company, kde spolupracoval Henry Ford)
- kol. r. 1900 — vědecký výzkum hlouběji ovlivňuje technický rozvoj. V řadě zemí se zřizují vědecké a technické výzkumné laboratoře, jejichž výsledky mají bezprostředně sloužit průmyslu
- 1900 — americký inženýr *John Moses Browning* (1855—1926) zdokonalil automatickou pistoli, kterou vynalezl *P. Mauser*. Od té doby má jeho jméno

- v Paříži je budován první úsek podzemní dráhy, metra
- dánský elektrotechnik *Valdemar Poulsen* (1869—1942) vynalezl způsob magnetického záznamu zvuku a vytvořil tak předpoklady pro budoucí vývoj magnetofonů
- německý průkopník letadel lehčích vzduchu *Ferdinand Zeppelin* (1838—1917) zkonstruoval řadu říditelných vzducholodí s pevnou konstrukcí, které sloužily i k pravidelnému provozu. Se svou první vzducholodí se vznesl 2. července 1900. Ještě před první světovou válkou Zeppelinovy vzducholodě přepravily 35 tisíc cestujících
- američtí bratři *Wilbur Wright* (1867—1912) a *Orville Wright* (1871—1948) podnikají četné experimentální lety s kluzáky a vědecky zkoumají problémy letu
- objevují se automobily s brzdami na všechna čtyři kola
- u velocipedů se montují první volnoběžky, které umožňují jezdcům činit za jízdy přestávky při šlapání. Vynálezcem volnoběžky je *E. Sachs*
- 1901 — Angličan *Owen Williams Richardson* (1879—1959) značně ovlivnil možnost výroby elektronek stanovením zákona o emisi elektronů z rozžhavených kovů. (Richardsonova rovnice určuje hustotu nasyceného proudu v závislosti na teplotě a výstupním potenciálu katody)
- průkopník letectví Brazilec *Alberto Santos-Dumont* (1873—1932) zkonstruoval říditelnou vzducholod se spalovacím motorem a podařilo se mu s ní obletět kolem pařížské Eiffelovy věže
- Ital *Guglielmo Marchese Marconi* (1874—1937) uskutečnil první radiotelegrafické spojení Starého a Nového světa přes Atlantský oceán
- Američan *Reginald Aubrey Fessenden* (1866—1932) navrhuje bezdrátový televizní systém, zatím však bez praktického úspěchu
- firma Daimler uvádí do prodeje nový moderní typ automobilu Mercedes, konstruovaný *Wilhellem Maybachem* (1846—1929). Tento vůz se stal na dlouhou řadu let klasickým prototypem dalších automobilových konstrukcí; měl výkon 35 HP (26,1 kW) a vážil méně než 1000 kg
- Poldina huť na Kladně zavádí výrobu rychlořezné oceli. Řadí se mezi přední světové ocelárny
- je zahájena první cesta automobilů kolem světa
- po r. 1901 — německý fyzik a elektrotechnik *Karl Ferdinand Braun* (1850—1918) sestrojil první krystalový detektor; byl hojně používán v počáteční epoše rozhlasu
- 1902 — ve Francii na řece Seině se konají první pokusy s motorovým člunem poháněným dieselovým motorem
- průmyslová výroba automobilů přechází od kusové výroby na výrobu sériovou; prvním předpokladem je zavádění vyměnitelných součástí a jejich hromadná výroba. Některé americké firmy produkují ročně již několik tisíc vozů
- 1903 — rychlostního rekordu 203 km v hodině dosáhla v Německu elektrická lokomotiva na trati poblíž Berlína
- začínají se užívat moderní benzínové zapalovače
- český vynálezce *František Křižík* (1847—1941) postavil první elektrickou železniční trať v našich zemích z Tábora do Bechyně na stejnosměrný proud s použitím trojvodičového systému. Konstrukce jeho elektrických lokomotiv byly velmi progresivní, zvláště lokomotiva, kterou stavěl pro vídeňskou dráhu r. 1905 na napětí 2 x 1500 V
- konají se první úspěšné vzlety motorových letadel. Američané *Wilbur Wright* (1867—1912) a *Orville Wright* (1871—1948) nebyli sice prvými, kterým se tyto vzlety zdařily, ale dokázali svá letadla kontrolovat a řídit a po prvních několikavteřinových letech rychle pokračovali v dalších pokusech. V r. 1904 se již udrželi nad zemí 5

- minut a v dalším roce přes půl hodiny. Proto je třeba Wrighty považovat za první úspěšné letce
- ruský vědec *Konstantin Eduardovic Ciolkovskij* (1857—1935) publikoval výsledky svých dlouholetých výzkumů ve studii „Výzkum světového prostoru reaktivními přístroji“. Poprvé se vědecky zabýval možnostmi kosmických letů, matematicky vyjádřil let rakety a zdůvodnil nutnost použití raket pro meziplanetární lety. Pro raketový pohon doporučoval tekuté palivo
 - Američan *Frederick Winslow Taylor* (1856—1915) vydal svou práci „Shop management“. Zabýval se možnostmi vědecké organizace práce a navrhoval různé způsoby růstu produktivity práce zvyšováním její intenzity. Jeho metody se široce uplatnily v kapitalistické velkovýrobě
 - v automobilovém závodě na trati Paříž — Madrid se již dosahovalo průměrné rychlosti 105 km v hodině. Došlo však k řadě neštěstí a závod musel být přerušen. Smrtelně se zranil Marcel Renault
 - *Henry Ford* (1863—1947) zakládá v americkém Detroitu Ford Motor Company na sériovou výrobu automobilů
 - 1904 — anglický elektrotechnik *John Ambrose Fleming* (1849—1945) vynalezl dvouelektródovou elektronku, tzv. diodu. Sloužila jako detektor modulovaných kmitů. Teprve další rozvoj elektronek umožnil praktické úspěchy radiotechniky při přenášení lidského hlasu
 - 1905 — český elektrotechnik a průmyslník *Emil Kolben* (1862—1943) staví generátory 5000 kVA na napětí 11 500 V střídavého proudu pro elektrárnu v Londýně. Byly to v té době největší generátory na světě. Kolben byl nejpřednějším průkopníkem vícefázových střídavých proudů u nás
 - Němci *W. Bolton* a *Otto Feuerlein* předvedli v Berlíně nový typ žárovky s tantalovým vláknem. Byla to první prakticky upotřebitelná žárovka z taženého drátu
 - firma Laurin a Klement zahajuje v Mladé Boleslavi výrobu úspěšného malého automobilu, voituretty typu A
 - 1906 — německý chemik *A. Wilm* (1869—1937) vynalezl dural, slitinu hliníku s mědí (4 %), manganem (0,5 %) a magnéziem (0,6 %)
 - *Stanleyův* americký parní automobil překonal rychlost 200 km/hod.
 - ruský vědec *Nikolaj Jegorovič Žukovskij* (1847—1921) vydal významnou práci o působení aerodynamických sil na křídla letadel
 - ruský šlechtitel ovoce *Ivan Vladimirovič Mičurin* (1855—1935) publikoval první výsledky své dlouholeté činnosti: vypěstoval množství nových ovocných odrůd, které dobře odolávají drsným podmínkám severního podnebí
 - americký elektrotechnik *Lee de Forest* (1873—1961) vynalezl elektronku se třemi elektrodami, tzv. triodu. Znamenala rozhodný krok k širokému rozvoji radiotechniky. Téměř současně s Forestem zkonstruoval zesilovací elektronku také rakouský radiotechnik *Robert Lieben* (1878—1913)
 - železárny v Třinci elektrifikují všechny své válcovny
 - 1907 — v Praze je založena Pražská továrna na automobily, ze které se po dvou letech vyvinula automobilka Praga
 - konají se první pokusy s rádiovým zaměřováním, které je pak značně zdokonaleno a používáno v první světové válce
 - německý elektrotechnik *Arthur Kom* (1870—1945) navrhuje bezdrátový přenos televizního obrazu
 - Američan *Henry Ford* (1863—1947) rozšiřuje sériovou výrobu automobilů a vyrábí ročně 15 000 vozů čtyř základních typů

- 1908 — *Henry Ford* (1863—1947) zahajuje výrobu svého proslulého levného automobilu modelu T, který významnou měrou přispěl k velkému rozšíření automobilismu
— německý chemik *Brandenberger* vynalezl výrobu celofánu
- 1909 — francouzský konstruktér a letec *Louis Blériot* (1872—1936) poprvé přeletěl na motorovém letadle průliv La Manche
— belgický chemik pracující ve Spojených státech *Léon Hendrik Baekeland* (1863—1944) vynalezl technologický proces výroby první umělé pryskyřice, tzv. bakelitu, z fenolu a formaldehydu. Tato umělá hmota se rychle rozšířila jako výborný lisovatelný elektrický izolátor. Značně přispěla k rozvoji velkopřemyslu syntetických hmot
— radiotelegrafní spojení mezi Evropou a Amerikou zahajuje pravidelný provoz
— německý chemik *Otto Wallach* (1847—1931) ovlivňuje novými metodami průmyslovou výrobu éterických olejů a vonných látek. Klade základy modernímu voňavkářskému průmyslu
— benzínový automobil zn. Benz překonává rychlostní rekord průměrem 205,7 km/hod.
— něm. fyzik *Hans Geiger* (1882—1945) sestrojil první počítač ionizačního záření (známý dodnes jako Geigerův-Müllerův počítač)
— franc. fyzik *G. Claude* (1870—1960) sestrojil první neonovou lampu
— ruský konstruktér *N. Gerasimov* projektuje první turboreaktivní motor
- 1910 — americkým inženýrům se podařilo zkujnit wolfram a táhnout z něj velmi jemné a odolné dráty pro vlákna žárovek. Některé dříve vyráběné wolframové žárovky se zhotovovaly z práškového wolframu. Užitečná doba svícení žárovek z wolframového drátu byla již 1000 hodin
— německý letecký konstruktér *Hugo Junkers* (1859—1935) staví prvé celokovové letadlo
— Poldina huť na Kladně začala jako první vyrábět kvalitní nerezavějící ocel pod značkou Antikoro
— několik konstruktérů navrhuje různé systémy barevného filmu (*A. Smith, Ch. Urban, R. Fischer, E. Thornton* aj.)
— Polka *Marie Curie-Skłodowska* (1867—1934) získala radium v kovovém stavu z jáchymovského smolince
- 1911 — český inženýr *Jan Kašpar* (1883—1927) uskutečnil první dálkový let u nás mezi Pardubicemi a Prahou. Již od r. 1910 řada českých konstruktérů stavěla motorová letadla a některým z nich se podařily i prvé kratší lety. Vedle Kašpara dlužno především připomenout *Evžena Čiháka, Jana Čermáka, Františka Šimůnka* ad. Konstrukčně pozoruhodná letadla (Holubice) stavěl již od r. 1908 Němec *Hugo Etrich* (1879-1967) z Trutnova v severových. Čechách; v r. 1910 vydržel ve vzduchu již 1 hodinu 8 minut
— nákladní automobily Praga zvítězily v armádní soutěži rakouské monarchie; značně to přispělo k rozšíření pražské automobilky
- 1911—1912 — ruský vědec *Alexej Nikolajevič Krylov* (1863—1945) za spolupráce *R. M. Wetzera* staví počítačí stroj pro integraci diferenciálních rovnic. Na prvních konstrukcích svých počítačích strojů pracoval již v letech 1887—1904
- 1912 — švédský inženýr *Nils Gustaf Dalén* (1869—1937) obdržel Nobelovu cenu za vynález automatické regulace acetylenových lamp na majácích
— americký fyzik a konstruktér *Robert Hutchings Goddard* (1882—1945) zahajuje své prvé pokusy s raketovými motory; potrvá však ještě dvacet let, než tyto pokusy povedou k úspěchům
— profesor *Viktor Kaplan* (1876—1934) zkonstruoval za svého působení na brněnské technice nový typ vrtulové vodní turbíny s nastavnými lopatkami a axiálním

přívodem vody. Po dalším zdokonalování slouží tyto Kaplanovy turbíny v četných hydroelektrárnách jako jedny z nejvýkonnějších vodních motorů

— v Americe je postaven mrakodrap o 55 poschodích

1912—1913— Američan *Henry Ford* (1863—1947) rozvíjí ve svých závodech výrobu automobilů na montážní lince; jeho roční produkce modelu T dosáhla 181 000 vozů. Automobilový průmysl se tak staví do čela hromadné moderní velkovýroby. Montážní linky postupně přejímají četná průmyslová odvětví. Výroba automobilů vede k mnohým zdokonalením obráběcích i tvářecích strojů a k přesné normalizaci vyměnitelných součástí

1913 — ruský letecký konstruktér *Igor Ivanovič Sikorsky* (nar. 1889) zkonstruoval a předvedl v Petrohradě první vícemotorové velkoletadlo

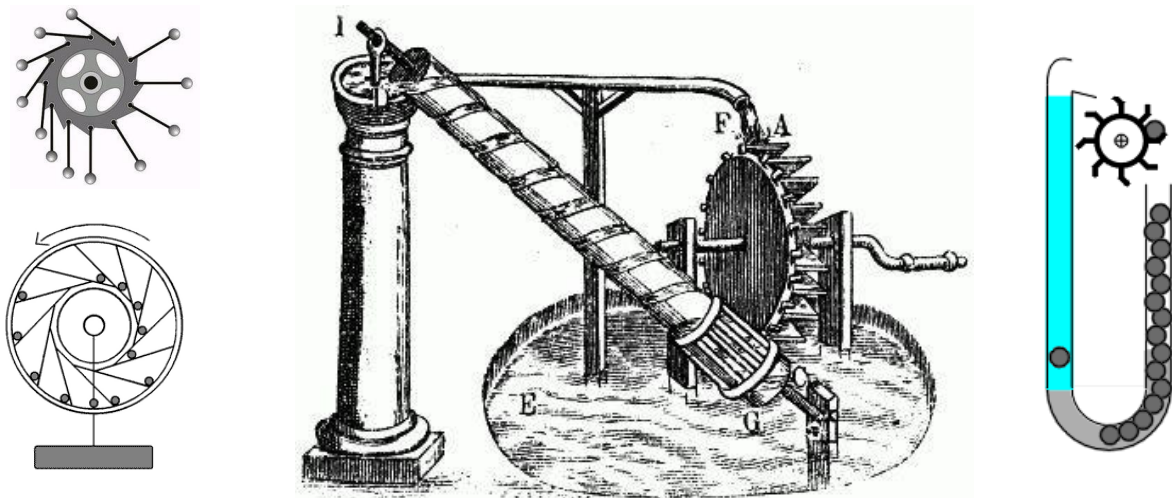
— firma Bosch začíná v Německu vyrábět elektrické reflektory pro automobily

1914 — je dokončen Panamský průplav spojující Atlantský a Tichý oceán. Hlavní stavební práce začaly r. 1906 a vedl je americký inženýr *G. W. Goethals*

— *O. Barnack* sestrojil fotografický přístroj „Leica“

Ještě než byly formulovány termodynamické zákony, vědci se neustále pilně snažili zkonstruovat perpetuum mobile (o to se ostatně pokoušejí někteří nadšenci i po té, co vědí, že je to vědecky nemožné).

Tak i my se stále – a stále marně – pokoušíme pochopit doby minulé
v naději, že tím získáme
moudrost.

Otázky a podněty k zamyšlení

Pán a rab

Zkuste promyslet hegelovskou dialektiku pána a raba na pozadí jedné z dějových zápletek filmu Gosford Park. Ve filmu jsou zajímavě rozehrány vztahy pánů a sluhů v komplikovaně hierarchické britské společnosti. Bohužel tato dějová a myšlenková linka nebyla náležitě využita. (Ostatně ani kriminální zápletky nebyla nakonec zpracována, jak se na britskou detektivku sluší...). Dalo by se něco podobného předvést i na jiných filmových nebo literárních dílech?

Světové výstavy

Zjistěte si podrobnosti o první světové výstavě v Londýně roku 1851 a o Křišťálovém paláci, který byl kvůli ní postaven. Nebo o světové výstavě v Paříži roku 1889, pro niž byla postavena Eiffelova věž. Výstavy měly ohromný úspěch u veřejnosti. Ale vždy také přinášely něco zcela nového, co zásadně ovlivnilo život soukromý i veřejný, případně měly amplifikační efekt, povzbudily tendence, které už nazrávaly. Víme, že na naši společnost značně zapůsobil úspěch československého pavilonu na světové výstavě v Bruselu v roce 1958. Jde sice o zdánlivé maličkosti, detaily, ale měly velký dopad.

Otroctví a otrokářství

Otrokářské systémy existovaly už v pravěku i ve vyspělých starověkých říších. Nás ale zajímá bolestivý proces uvědomování si nelidskosti takového počínání. Křesťanství se ještě na prahu vrcholného středověku s obchodem s otroky nedokázalo vypořádat. Islám se s ním docela dobře sžil a dodnes otrokářský systém sofistikovaně maskovaný využívá. Jaké změny v naší západní civilizaci musely nastat, aby mohlo být otroctví prohlášeno za nehumánní a zakázáno? Co to bylo za změny v myšlení, mentalitě, pojetí člověka a důstojnosti lidské osoby? Kteří myslitelé vytvářeli převratné koncepty? V čem vlastně spočívá humanismus a humanita? Téma je možno promýšlet cestou od teorie k praxi, ale i naopak – vyjít z praktických příkladů a následně hledat teoretické, myšlenkové důvody a podněty vedoucí ke změně praxe. Nejde jen o výslovné otrokářství. V 19. století se i v zemích, kde už dávno otroctví neexistovalo, problém fakticky znovu objevil v otrocké práci dělníků, žen a dětí v továrnách. A zjevně existuje dodnes...

Rasismus

Starověké národy kupodivu nebyly rasistické v dnešním slova smyslu. Rozlišovaly spíše mezi „našinci“, tj. kultivovanými, kulturními obyvateli vlastní země, vlastního civilizačního okruhu, a „barbary“, tedy obyvateli necivilizovaných, nekulturních území, v podstatě „podlidmi“. Moderní rasismus dostal v 19. století mocnou vzpruhu ve vědeckých teoriích, které definovaly rasy a rozdíl mezi nimi pomocí antropologických měření, měření lebek (kranioetrie) a koncipování „psychologie ras a národů“. Zdůvodňovaly tím segregaci, oddělování ras, zabraňování jejich mísení.

Francouzský znalec různých národů a kultur, diplomat Joseph Arthur Comte de Gobineau (1816–1882) tvrdil, že míchání ras vede k neschopnosti udržet pokrok, neboť existují tzv. rasy vyšší a nižší. Nejvyšší rasou je pro Gobineau rasa bílá, kterou nazýval árijskou, nejnižší pak černá. Degenerací nejvyšší rasy je způsoben úpadek lidstva. Obdobná stanoviska zastával i britský anatom Robert Knox (1798–1862). Na myšlenky Arthura de Gobineau navazuje také kniha Základy XIX. století, jejímž autorem je v Německu žijící anglický spisovatel a filosof Houston Stewart Chamberlain (1855–1927).

Po druhé světové válce jsme rasismus i jeho vědecké zdůvodňování odmítli? Co nás k tomu vedlo? Jaké jsme tentokrát použili argumenty?

Antisemitismus

Zatím se nikomu nepodařilo jednoznačně objasnit příčiny antisemitismu, který je zřejmě starý jako židovstvo samo. Antisemitismu se ale mimořádně dařilo na sklonku 19. století, a to ve všech společenských vrstvách a oblastech. Kabarety, kuplety, bulvár – lidé se dobře bavili na účet Židů. Ale i seriózní vědecké studie a velká díla světové literatury té doby obsahují zjevnou i skrytou předpojatost vůči svěbytné minoritě. V roce 1903 vyšly *Protokoly sionských mudrců*. To byla četba, již se sytil mladý Adolf Hitler a mnozí další pozdější nacisté. Situace se změnila, když lidstvo vidělo, k čemu nacistická ideologie a její antisemitský program vedl. Neuškodí, když podrobněji nahlédneme do toho, jak fungují mechanismy označování veřejného nepřítele a hledání obětního beránka snímajícího naše společenské frustrace.

Nacionalismus

Moderní nacionalismus získal podobu, v níž dodnes existuje, v 19. století. Oživte si, co jste se při četbě této učebnice dozvěděli. Je rozdíl mezi patriotismem (zemským vlastenectvím) a nacionalismem (hrdostí na etnický původ). Nacionalismus rozličným způsobem kombinuje prvky etnicity, mateřského jazyka, kulturních zvyklostí a historické kontinuity (sdílená vyprávění). Jaký je rozdíl mezi národností a občanstvím? Jak rozdílně tytéž výrazy (např. *nation*) používají různé jazyky, diskursy, dobové zvyklosti?

Eugenika

Principy eugeniky hlásal už Platón ve své vizi optimální společnosti. (Musíme zajistit, aby nejlepší muži se stýkali s nejlepšími ženami, a zabránit, aby nejhorší muži se stýkali s nejhoršími ženami.) Eugeniku, podobně jako rasismus a antisemitismus, jsme si po druhé světové válce, po zkušenostech s excesy nacistického režimu, zapověděli. Opravdu jsme ale domysleli a promysleli, proč bychom ji měli odmítnout? Darwinova teorie a Mendelovy poznatky o dědičnosti nám spíše naopak daly do rukou nástroj, jak racionálně usměrnit svou vlastní evoluci. Vzniká sociální darwinismus, a je to teorie dodnes živá... Ani eugenika, zdá se, nebyla úplně přesvědčivě vědecky vyvrácena. Podporoval ji přece Darwinův bratranec Francis Galton, který v roce 1883 poprvé použil termín eugenika, jako název pro vědu o tom, jak pomocí genetiky zlepšit kvalitu rasy. Šlechtíme a geneticky vylepšujeme rostliny, živočichy. Proč ne člověka?

Spor o realismus v malířství

Měl své filosofické pozadí, ale také sociální motivy. Jaké?

Imperiální architektura

Klasicismus zhmotňoval některé osvícenské myšlenky. Stal se ale také jednou ze součástí komplexního systému baroka. Pak se z baroka vymanil a v čisté formě byl užíván různými režimy jako oficiální stavební sloh. Imperiální mocnosti se jím dovolávaly odkazu římské říše a údajných vazeb na řeckou antiku. Rozcházely se tak cíleně se stavebními řády křesťanských staletí. Porovnejte si klasicistní architekturu impozantních veřejných budov 19. století v různých zemích se stavbami, jež měly být vyjádřením nacistického nebo stalinového ideového a politického programu.

Jules Verne (1828–1905)

Jak je možné, že právník, ve volném čase poeta a divadelník, vědecký amatér a diletant, předpověděl tolik věcí? Může mít literární fabulace nějakou racionální výpovědní hodnotu? Nemáme i my v naší době nějakého outsidersera s překvapivým prorockým charisma-tem? Nechybí dnešním vědcům fantazie a snění?

Konzumní společnost

Intelektuálové a snobi kulturních elit snad vždycky kritizovali hmotařství mas, tuctových lidí. Máme pocit, že konzumní společnost vzniká až za hospodářského boomu let po druhé světové válce a že je posilována zejména úspěchem tehdejšího amerického způsobu života. Při podrobnějším pohledu však zjistíme, že všechny znaky konzumismu, včetně otravné reklamy a rafinovaného marketingu, najdeme už v 19. století, a to na starém kontinentu. Zkusme podobně kritickým zrakem jako kritická teorie (frankfurtská škola) přehlédnout jisté trendy 19. století.

Globalizace

Myslíme si, že globalizace začala v 60. letech 20. století, kdy nám masová média učinila ze světa jednu „globální vesnici“ (Marshall McLuhan). Nebyly to jen elektronické komunikace, ale i trysková letadla a postupné odbourávání bariér světového obchodu, co způsobilo prokrácení vzdáleností. A to vše bylo urychleno nástupem digitalizace a pádem bipolárního světa v závěru 20. století. Jenomže podmořské telegrafní kabely byly položeny už v 19. století – paroloděmi, které měly ještě i plachty. Zaoceánské parníky už v 19. století převážely zboží v ohromném množství po celém glóbu. I dnes většina globálního obchodu putuje v kontejnerových lodích, jen poháněných naftovými motory. V čem je rozdíl? Je tu vůbec nějaký?

V jaké době to žijeme?

Alvin Toffler ve své *Třetí vlně* (1980) říká, že první vlnou byla agrární revoluce, druhou vlnou průmyslová (vědecko-technická) revoluce – a nyní se ocitáme na prahu třetí vlny, jež ale není jednoduše novou fází, ale kombinací určitých prvků první a druhé, tedy v jistém smyslu pokrokem, ale v jiném návratem k tomu dobrému, co jsme bohužel opustili. I my se pokoušíme pojmenovat éru, v níž žijeme, přívlastky vystihujícími její převratnost – digitální revoluce, web 2.0, průmysl 4.0... Průmyslovou druhou vlnu Toffler charakterizuje šesti „kódy“: standardizace, specializace, synchronizace, koncentrace, maximalizace, centralizace. Je to přesné? Jak bychom tedy charakterizovali naši dnešní „vlnu“ – na rozdíl od těch předchozích?

Seznam příloh

Dějiny a dějepisectví jako filosofický problém

HAVELKOVÁ, Michaela. Recenze publikace Jana Horského

Kapitoly z dějin 19. století – ZČU Plzeň

PETRUSEK, Miloslav. Ruská filosofie dějin

HERMANN, Tomáš. Recenze knihy Bedřicha Löwensteina

PAITLOVA, Jitka. Hustý popis – nový historismus

ŠILER, Vladimír. Recenze publikace Jiřího Raka – Zachovej nám, Hospodine

WIHODA, Martin. Historický čas a jeho kategorizace

Evropa v 19. století

SVOBODA, František. Filantropie

TRAUB, H. Dějiny 19. století, 1921

ŠILER, Vladimír. Vídeňský kongres – 200 let biedermeieru

Dějiny každodennosti, dějiny mentalit, mikrohistorie

LENDEROVÁ, Milena; MACKOVÁ, Marie; BEZECNÝ, Zdeněk; JIRÁNEK, Tomáš. *Dějiny každodennosti „dlouhého“ 19. století*. 2. díl – Život všední i sváteční

Katalog obchodního domu Jelmoli 1911

Výtvarné umění v 19. století

Dějiny výtvarného umění 19. století – studentské taháky

GOMBRICH, Ernst H. Příběh umění

ECO, Umberto. Dějiny krásy

ECO, Umberto. Dějiny ošklivosti

PRETTEJOHN, Elizabeth, *Beauty and Art 1750–2000*

ŠEVČÍK, Oldřich. Architektura, historie, umění

SKÁLOVÁ, Vanda. Obraz je písmem laiků

Literatura 19. století a filosofie

ČERNÝ, Václav. Filosofie, umění, etika

ČERNÝ, Václav. Co je kritika

Knížka o Babičce Václava Černého

PATOČKA, Jan. Čas v Máchově díle

SAINTE-BEUVE. Podobizny a eseje

ZOUHAR, Jan. Literární dílo jako předmět filosofické interpretace

(Znovu)objevení Orientu na Západě

Monte Veritá

LUKAVEC, Jan. Praha, exotické město Orientu

PALMQUIST, Steve. How chinese was Kant?

PUTNA, Martin, C. Indicko-evropské fragmenty 1

PUTNA, Martin, C. Indicko-evropské fragmenty 2

SLOUKOVÁ, Danica. „Pravdivost“ – inspirace upanišádami

VÁLOVÁ, Andrea. Recepce Orientu v Evropě.

Věda technika v 19. století

KLAPETEK, Martin. Dějiny a filosofie vědy
ŠPELDA, Daniel. Nástin dějin historiografie vědy